

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

СЛЕСАРЕНКО Ольга Олександрівна

На правах рукопису

УДК 94(477): 929 Драгоманов М. П. (043.3)

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія.....	9
1.2. Джерельна база.....	27
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА	36
2.1. Український національно-демократичний рух як ідеологічна складова історичного світогляду М.П. Драгоманова.....	36
2.2. Вплив європейських цінностей на професійну та світоглядну парадигми М.П. Драгоманова	64
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ РЕКОНСТРУКЦІЇ МИНУЛОГО.....	98
3.1. «Дослідницький максималізм» М.П. Драгоманова у переосмисленні місця античних цивілізацій у світовій історії.....	98
3.2. Інтегрований підхід М.П. Драгоманова до наукової реконструкції суспільно-політичного життя середньовічної Європи.....	115
3.3. Проблема винятковості історичного шляху українського народу як ключовий напрям українознавчих студій М.П. Драгоманова	131
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	179

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток сучасної української історичної науки позначений не лише її інтеграцією до провідних дослідницьких та освітніх систем світу, але й відродженням давніх традицій, основа яких була закладена вченими XIX ст. Тому особливої уваги заслуговує творчий доробок Михайла Петровича Драгоманова – справжнього енциклопедиста в галузі суспільних наук. Тяжіння науковця до розгляду історії України у контексті загальноєвропейського історичного процесу є особливо актуальним з огляду на прагнення українського соціуму долучитися до культурного простору Європейського Союзу.

М.П. Драгоманов був сучасником процесу формування окремих галузей гуманітарного знання, чіткого поділу серед яких ще не існувало. За такого стану речей на шляху до отримання нових наукових результатів учений користувався широким спектром методологічного інструментарію. У М.П. Драгоманова виробилася власна система опрацювання історичних джерел, навички якої він здобув у період навчання та викладання у Київському університеті св. Володимира, сформувалися історіософські погляди, власне оригінальне бачення історичного процесу. М.П. Драгоманов звертався до найскладніших періодів вітчизняної та світової історії, приділяв увагу як масштабним епохальним подіям, так і конкретним фактам та ситуаціям, розуміючи їх високу значущість у долях українського суспільства та європейських народів.

Необхідно також зазначити, що своїм впливом на український національний рух М. Драгоманов може зрівнятися з Т. Шевченком, М. Костомаровим, М. Грушевським. Адже, відтворюючи історичне минуле і прогножуючи її соціокультурний поступ, науковець акцентував увагу на самобутності українського народу, його близькості до західноєвропейських

ідеалів суспільного устрою.

Наукові резони детальної розробки теми пов'язані з тим, що новітні історіографічні праці засвідчують відсутність спеціального комплексного дисертаційного дослідження із винесеної до назви роботи проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова 25 січня 2011 року, протокол № 6.

Мета дисертації – із сучасних методологічних позицій дослідити історичні погляди М. П. Драгоманова.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких конкретних **наукових завдань:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та розглянути і систематизувати джерельну базу дослідження історичних поглядів М.П. Драгоманова, показати її репрезентативність;

- дослідити вплив національно-демократичних тенденцій у вітчизняному історіописанні на становлення та еволюцію історичного світогляду М.П. Драгоманова;

- простежити вплив домінуючих у Західній Європі другої половини XIX століття ідеологій та моделей суспільного розвитку на формування у М.П. Драгоманова методології історичних досліджень;

- окреслити запропоноване вченим бачення подій та явищ історії стародавнього світу;

- визначити вклад М.П. Драгоманова у європейську медієвістику, зокрема охарактеризувати його наукові здобутки у вивченні Реформації;

- проаналізувати наукові роботи вченого, присвячені українській історії; з'ясувати коло проблем, які він у них досліджував;

- визначити практичне значення результатів історичних студій

М.П. Драгоманова для сучасної історичної науки та розбудови політичної системи незалежної України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є постать М.П. Драгоманова, його творча та інтелектуальна діяльність в царині історії.

Предметом дослідження є формування історичного світогляду М.П. Драгоманова, його бачення стародавньої та середньовічної історії Європи, а також оригінальні погляди на різні періоди історії України.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють період від 18 вересня 1841 р. – народження М.П. Драгоманова і подальшого формування його історичних поглядів до 20 червня 1895 р. – смерті видатного мислителя і завершення його дослідницької діяльності. З раннього дитинства Михайло Петрович як нащадок шляхетсько-інтелігентного козацько-українського роду виховувався у національно-патріотичному дусі, який реалізовано науковцем у перший період свого життєвого та наукового життя 1841–1875 рр. Другий етап (1876–1895 рр.) відзначався творчою діяльністю, спрямованою на реалізацію своєї опозиційності щодо російського самодержавства.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Центральної та Східної Європи. Особлива увага приділена подіям, які відбувалися в межах Російської, Австро-Угорської імперій, Німеччини, Швейцарії, Болгарії.

Методологічні засади. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження стали *принципи* об'єктивності (критичне осмислення ідеологічних штампів радянської історіографії стосовно формування світогляду М.П. Драгоманова, що дозволило уникнути упередженості при аналізі суспільно-політичних процесів, які мали вплив на історичні погляди вченого); системності (показано основні напрямки наукової діяльності М.П. Драгоманова в історичній галузі); науковості (проаналізовано наявну джерельну базу роботи та погляди дорадянських, радянських учених, оцінки і висновки сучасних вітчизняних істориків, а також діаспорних дослідників); історизму (урахування конкретних

історичних умов, дослідження історичних явищ при розгляді наукової діяльності М.П. Драгоманова). Застосовані підходи до тлумачення ходу подій, зокрема на базі розуміння світогляду діячів і дослідників історії, характерні для школи антропоорієнтованої історії, школи «Анналів» і цивілізаційного підходу.

У процесі роботи над дисертацією було використано такі *методи*: проблемно-хронологічний – для вивчення логіки формування наукового світогляду М.П. Драгоманова; порівняльно-історичний (діалектичний) для відстеження динаміки змін у поглядах М.П. Драгоманова протягом його творчої діяльності; аналізу і систематизації – для з'ясування внутрішніх та зовнішніх зв'язків у системі історичних поглядів М.П. Драгоманова; персоналізації – уможливив визначити особистий внесок М. П. Драгоманова у розвиток історичної науки в Україні. Поєднання перелічених методів сприяло реалізації нових підходів у процесі аналізу історичних досліджень М.П. Драгоманова наукового і публіцистичного характеру.

У ході дослідження було використано міждисциплінарний підхід, який полягає у застосуванні категоріального апарату історії, політології, соціології, культурології, релігієзнавства, філософії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є спробою комплексного висвітлення історичних поглядів М.П. Драгоманова.

Уперше:

– проведено цілісний аналіз історіографії проблеми, введено до наукового обігу широкі пласти нових архівних джерел та здійснено авторську інтерпретацію опублікованих документальних колекцій;

– розкрито бачення вченим окремих сюжетів стародавньої історії, зокрема історії Римської імперії; доведено, що М.П. Драгоманов усвідомлював важливість опису минулого народів, які не були пов'язані з античними Римом та Грецією, наголошуючи на застосуванні для їх вивчення здобутків інших наук;

– простежено вивчення науковцем базових процесів європейської

середньовічної історії, серед яких особливе місце М.П. Драгоманов відводив Реформації релігійно-церковного життя в Європі XVI ст.

Набули подальшого розвитку:

– характеристика процесу формування наукового світогляду М.П. Драгоманова, на втілення якого неабияке значення мали національно-демократичні тенденції в осмисленні минулого вітчизняними істориками – сучасниками вченого;

– вивчення впливу популярних в Європі другої половини XIX століття ліворадикальних та ліберальних ідей на історичні студії М.П. Драгоманова, які відобразилися у критичному ставленні до політичних еліт та відведенні головної ролі рушія історичного процесу народним масам.

Уточнено:

– сформульовану вченим концепцію історії українського народу, яка базувалася на неперервності розвитку етнополітичних процесів на українських землях від часів становлення Давньої Русі V–XIII ст. через події козацької доби XV–XVIII ст. до діяльності громадських і політичних організацій другої половини XIX ст.

Практичне значення дисертації. Результати дослідження, матеріали і висновки дають змогу по-новому підійти до розуміння проблем історії країн Європи, Російської імперії, України, європейських політичних ідеологій та української національної ідеології завдяки вивченню життя та наукових досліджень М.П. Драгоманова. Систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал дисертації може бути використаний у навчальному процесі, зокрема у ході викладання курсу історії України, історії слов'янських народів, нової історії країн Європи; спецкурсів слов'янознавства у вищих навчальних закладах, при підготовці монографій та підручників.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на 4 міжнародних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у

процесі розвитку суспільства: можливе та реальне» (Дніпропетровськ, 2012); V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки в ХХІ ст.» (Львів, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Український соціум: соціально-політичний аналіз та прогноз майбутнього» (Одеса, 2013).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 9 праць. Серед них 5 статей у фахових виданнях України, одна з яких у міжнародному науковому виданні і 4 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 218 сторінок (180 сторінок – основного тексту). Бібліографія включає 443 позиції і подана на 38 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Для поціновувачів сучасної науки та культури ім'я М.П. Драгоманова стоїть поряд з іменами визнаних геніїв українського народу, а його спадщина й надалі залишається одним із важливих джерел національного саморозвитку.

Діяльність М.П. Драгоманова – це особливий період у вивченні історії України. Він працював для сучасності та прагнув із досвіду інших народів та здобутків інших культур перейняти те, що потрібно для піднесення культурної ініціативи власної нації. Ще І. Франко відзначав драгоманівське розуміння української історії через зв'язок з історією інших народів: «М.П. Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими».

Історіографію з досліджуваної проблеми доцільно розглядати як дорадянську, радянську, сучасну українську та зарубіжну (до якої належать праці істориків української діаспори).

Перші праці, присвячені життю та діяльності Михайла Петровича Драгоманова, його творчому доробку з'явилися незабаром після його смерті. Вони містять не стільки аналіз наукових здобутків та громадсько-політичної діяльності, скільки оцінку, здебільшого – упереджену, суб'єктивну, явно розраховану на звеличення образу Драгоманова у свідомості сучасників і майбутніх поколінь. Ці праці ми не можемо назвати у повній мірі історичними, тим більше – науковими [356, с. 16]. Водночас наукові відгуки на творчість ученого розкривали сприйняття М. Драгоманова сучасниками, давали певні узагальнюючі характеристики його наукових поглядів суспільно-політичних позицій та започаткували драгоманознавство.

З-поміж перших праць аналітичного характеру, присвячених діяльності М. П. Драгоманова слід виділити нарис Д. Заславського «Михаил Петрович Драгоманов «Критико-биографический очерк», який перебуває на межі науки та публіцистики. Автор залучив значну кількість архівних та опублікованих джерел, у тому числі мемуарних та епістолярних, подав матеріал у доступній і цікавій формі. Водночас у праці Д. Заславського ілюструються наслідки посилення політичного тиску на історичну науку, зокрема дається ознаки високий рівень ідеологізації праці, очевидно вимушена упередженість автора, тенденційність у подачі матеріалу, узагальнень та висновків, які часто суперечили підібраним і проаналізованим фактам, наведених у дослідженні [251, с. 35].

Певну противагу, але теж з гостро критичних позицій, в оцінці історіософії М.П. Драгоманова становлять праці ідеолога українського націоналізму Д. Донцова, який значну частину своїх поглядів виклав у вигляді полеміки з Драгомановим та його послідовниками. Націоналізм вступає у полеміку з космополітизмом саме у питаннях ставлення до сенсу реалізації національної ідеї у процесі розвитку суспільства. У цьому контексті повною мірою спрацьовує квінтесенція поглядів про несумісність теоретичних побудов з реальним політичним життям. Ідеальні концепції не зрозумілі для пересічного громадянина, а тому нездійсненні. На думку Д. Донцова, М.П. Драгоманов був політичним теоретиком, ідеї якого виявилися значно випереджаючими свій час, оскільки для суспільства останньої третини ХІХ ст. ідеї толерантності і самоорганізації людської спільноти були нездійсненими і навіть шкідливими з причини несформованості національної самосвідомості пересічних українців [249, с. 83].

Спрощення та догматизація негативно позначилися на працях радянських дослідників життя та творчості Михайла Драгоманова. Оскільки вони відстоювали ідеї марксистко-ленінської філософії та методології наукових досліджень, то усі альтернативні методологічні течії піддавалися осуду. Політичні погляди та наукова діяльність М.П. Драгоманова

висвітлювалася крізь призму їх співставлення із базовими постулатами марксистської ідеології. Наприклад, у праці В.Л. Лукеренко «Світогляд Михайла Драгоманова», видатний дослідник постає в образі щирого марксиста, який не знайшов втілення у життя своїх найпрогресивніших ідей в рамках громадівського руху та культурно-просвітницької діяльності. Насправді ж історіософія М.П. Драгоманова хоч і була революційною для свого часу, проте не відповідала марксистському вченню про історію людства. В.Г. Сокуренько, торкаючись у своїй праці історичних поглядів М.П. Драгоманова, замовчував, що вони категорично не співвідносяться із марксистськими ідеями «диктатури пролетаріату». У зв'язку з цим йому доводилося уникати висвітлення історіософських і методологічних поглядів мислителя [106, с. 119].

Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова та їх відображення в його історичних студіях ґрунтовно проаналізовано у монографії Р.П. Іванової (Іванченко). Здійснюючи дослідження у радянські часи і вимушена застосовувати типові для радянської історіографії ідеологічні штампи, авторка спромоглася зробити цікаву наукову розвідку та подати у міру можливості цілісну та різнопланову характеристику Михайла Петровича як історика, публіциста та політика. Вона відстежує становлення історичних студій М. Драгоманова у сфері духовної культури, міжнаціональних взаємин, відображення історичних подій в українському фольклорі. Р.П. Іванова відзначає інтерес М.П. Драгоманова до українського джерелознавства, визначення істориком рівня репрезентативності різних груп джерел з історії України, визначення українських історичних пісень і дум як специфічного історичного джерела [319, с. 22].

У біографічному нарисі П.М. Федченка висвітлено основні віхи життя, суспільно-політичної та наукової діяльності М.П. Драгоманова, визначено ті чинники, які сприяли формуванню світоглядних орієнтирів мислителя. Ця наукова праця є першою, в якій здійснено відхід від штампів офіційної радянської історіографії, зроблено спробу неупередженого, критичного

аналізу життєвого шляху та творчого доробку Михайла Петровича. Автор визначає обставини, які вплинули на захоплення Драгоманова історією, дає характеристику його вчителів з історії у гімназії та викладачів в університеті.

П.М. Федченко звертає увагу на вивчення М.П. Драгомановим історії національно-визвольних рухів в Україні та країнах Західної Європи, історії релігійних рухів та церковних інституцій. Звісно, що на цій монографії позначилися і вади історіографії перехідного періоду: недостатня виробленість методологічної бази, часто – описовий спосіб подачі матеріалу тощо [263, с. 94].

Опосередковано дослідження історичних поглядів М.П. Драгоманова демонструють його наукові і методологічні студії. В.А. Довгич у своїй праці «Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова» висвітлив його позицію щодо політичного плюралізму і космополітизму, що стало фундаментом наукових концепцій М.П. Драгоманова. Він слушно вказав, що наука, на глибоке переконання мислителя, була базою для розробки і обґрунтування політичних позицій, концепцій і теорій. Тому адекватність політичних поглядів перевірялася на базі достовірності історичних фактів, покладених в основу обґрунтування напрямків розвитку способу організації співжиття людей. В цілому розвідка В.А. Довгича була спрямована на заповненню «білих плям» у біографії Драгоманова. При цьому у ній лише побіжно згадуються історичні студії мислителя, зокрема – робота над магістерською дисертацією та інші наукові студії з античної історії часів його викладання у Київському університеті [418, с. 132].

А. Круглашов на основі розлогої джерельної бази та сучасної методології системно дослідив становлення та розвиток суспільно-політичних поглядів М.П. Драгоманова, торкаючись при цьому і його історико-політичних досліджень: історичних аспектів формування держави, органів влади, правових відносин, історії вчень про державу і право тощо. Дослідник розвиває ідею зв'язку історичних поглядів Михайла Петровича із витворенням і втіленням у життя політичних ідей. Водночас у своїх працях

А. Круглашов підняв питання тлумачення М. Драгомановим ролі політичної незаангажованості науковців- істориків, значення змісту та рівня їх особистої моралі у співвідношенні з системою норм поведінки, прийнятої у суспільстві.

Автор чітко, послідовно та обґрунтовано притримується точки зору, що М.П. Драгоманов систематизував наукові методи, застосовані його попередниками. Дослідник з'ясовує засади підходу вченого до суспільства та його еволюції, приділяє увагу реформаційно-протестантським поглядам мислителя, аналізує теорії вченого щодо етногенезу нації та національних рухів, побіжно торкаючись також і окремих історіософських проблем. У результаті цього його напрацювання на сьогодні є одним із найбільш ґрунтовних, хоч й не вичерпує повністю проблематику висвітлення суспільно-політичних, не кажучи вже про історичні, етнографічні, літературознавчі студії і погляди мислителя [105, с.128-129].

Релігієзнавчі студії Михайла Петровича у 1890-х роках стали предметом спеціальних наукових розвідок Л. Кралюка та Л. Филиповича. У фокусі дослідження Л. Кралюка перебували погляди мислителя на реформаційні рухи в Україні, пошуки ним відповіді на питання про поразку перших паростків протестантизму тощо. Л. Филипович приділив увагу поглядам М.П. Драгоманова на роль релігії і церкви в історичному розвитку людства, національному поступі України, на зв'язок віри і церкви з громадським, культурним і національним життям. Дослідник слушно відзначив, що, на відміну від релігії як такої, до конкретних конфесій, Михайло Петрович ставився переважно негативно, особливо на ранньому етапі своєї наукової діяльності [291, с. 107].

На думку Л. Филиповича, значення думок М.П. Драгоманова про релігію, свободу совісті, співвідношення національних і релігійних чинників у народному поступі, нормалізацію церковно-державних відносин зростатиме, оскільки вони лягають у концепцію розбудови демократичної держави, яка пріоритетними визнає права і свободи особистості, національну

і релігійну толерантність. Провідною думкою М. Драгоманова з цього приводу було утвердження свободи і рівноправності усіх точок зору на вирішення суспільних проблем. Встановлення певних норм поведінки можливе тільки на базі відкритої інтелектуальної дискусії, під час якої правильною визнається найбільш обґрунтоване бачення вирішення обговорюваної проблеми.

Формування М.П. Драгоманова як історика під час навчання в гімназії та університеті окреслюється у монографії М.О. Молчанова. Дослідник визначає ту літературу, яка вплинула на формування кола наукових інтересів Михайла Петровича у царині історії; вказує на вплив, який на нього справили вчителі, викладачі історії, науковці, з якими він був знайомий. При цьому зазначена інформація подається крізь призму вивчення процесу вироблення М.П. Драгомановим державотворчої концепції політичного розвитку суспільства. Слід зауважити, що український політичний простір навіть на межі ХХ–ХХІ ст. не готовий до повноцінного втілення у життя космополітичної концепції М.П. Драгоманова.

М.П. Драгоманов сприймався дослідниками початку 1890-х рр. як яскравий продовжувач ідей просвітництва. Переконливим свідченням цього може слугувати назва статті Л.М. Новиченко «Просвітитель», де автор змалювала М. Драгоманова шукачем істини і носієм світла справжньої гуманітарної і гуманістичної освіти для усього слов'янського світу другої половини ХІХ ст. З методологічної точки зору дослідниця акцентує свою і читацьку увагу на намаганнях М.П. Драгоманова проводити дослідження користуючись полідисциплінарним підходом до організації і здійснення професійної наукової діяльності незалежно від тематики конкретно взятого дослідження [294, с. 234-243].

З початку ХХІ ст. поглиблюється і поширюється інтерес дослідників до наукової діяльності М.П. Драгоманова загалом та історичних студій зокрема. У численних тематичних збірках та ювілейних періодичних виданнях про життя та творчість Михайла Петровича виходять спеціальні розвідки,

присвячені як цілісній постаті М. Драгоманова-історика, так і окремим складовим історичних студій мислителя, а саме: історії Київської Русі, Литовсько-Польської доби, російсько-українських та польсько-українських взаємин, їх результатам для долі українського народу тощо. До цієї проблематики звертаються не лише знані українські вчені, але й низка молодих дослідників [295, с. 105-123].

У статті Г.І. Волинка «Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова» обґрунтовується теза про фундаментальність філософсько-пізнавальної основи наукових досліджень М.П. Драгоманова. Констатується його ґрунтовна обізнаність з усіма відомими на той час філософськими напрямками і навіть школами. Автор статті наголошує на самостійності і самотності етнографічних, методологічних і історіософських міркувань М.П. Драгоманова, підкреслюючи високий рівень науковості його досліджень та водночас змальовуючи як мислителя з філософським світоглядом і самостійним баченням системи людського знання і пізнання [293, с. 227-241].

Стаття Л.К. Андрієнко «Історіософські засади наукової творчості М.П. Драгоманова» присвячена саме висвітленню уявлень видатного вченого про початок, кінець, зміст та сенс історії у теоретичному і прикладному плані та вимірі цих понять. У цей спосіб констатується факт високої ролі філософії й історіософії у дослідницькій діяльності М.П. Драгоманова. Найважливішим і найменш дослідженим аспектом філософії історії визнано питання її сенсу, тобто призначення і практичного застосування результатів історичних досліджень. Автор відстоює точку зору про оригінальність розмірковувань визначення М. Драгомановим сенсу історії як філософської категорії і підґрунтя конкретних історичних студій [296, с. 47-56].

Питання початку історії у другій половині XIX ст. знаходили своє відображення у дилемі створення світу чи еволюційному його походженні. Д. Романишин, як дослідник поглядів М. Драгоманова на вирішення зазначеного питання у своїй праці «Ідея суспільного прогресу у творчій

спадщині Михайла Драгоманова» стверджує, що мислитель розглядає еволюцію як процес суспільного прогресу, але коректно і делікатно обходить питання виникнення світу саме еволюційним шляхом. Автор наголошує на думці про те, що Михайла Петровича Драгоманова набагато більше цікавлять зміст і сенс історії ніж її початок та кінець, але при цьому від міркувань над початковим і кінцевим актами історії М. Драгоманов не відмовляється. І вважає еволюційну теорію недостатньо обґрунтованою для того, щоб вважати її беззаперечно правильним початком історії [288, с. 94-101].

Попри те, що внесок Михайла Петровича у розвиток дослідження античної історії враховували такі знані дослідники історії стародавнього світу, як В.П. Бузескул, Н.А. Машкін та інші, до початку ХХІ ст. були відсутні спеціальні наукові розвідки, присвячені аналізу цієї складової наукової спадщини мислителя. Сучасна українська дослідниця А. Ігнат'єва слушно відзначила, що слава історика-славіста та етнографа, а також автора оригінальних суспільно-політичних концепцій затьмарила Драгоманова як дослідника історії Римської імперії. У зв'язку з цим заслуговує на увагу її спеціальна розвідка, метою якої було заповнення означеної прогалини в історіографії [346, с. 9-10].

На думку вченої, головним дослідженням М. Драгоманова з історії античності стала його магістерська дисертація «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Ця праця зберігає свою актуальність та містить детальний огляд роздумів про імперію – від часу її появи до середини ХІХ ст. Погоджуючись із цією оцінкою, доречно зазначити, що на особливий інтерес заслуговує джерелознавча та методологічна праця, присвячена проблемам історії Стародавнього Риму, де він висловив низку оригінальних висновків, які в подальшому отримали підтвердження та загальне визнання й у такий спосіб здійснили вплив на розвиток історіографії історії Римської імперії, а також дослідження праць античних авторів [383, с. 27].

Л.В. Козуб зробила спробу систематизації елементів вивчення М.П. Драгомановим історії суспільно-політичних рухів ХІХ ст. Дослідниця

слушно відзначає, що хоч він і не ставив собі за мету проведення спеціальної розробки цієї актуальної проблеми, проте у своїх узагальненнях вийшов на якісно новий рівень дослідження. Вона вказала на той факт, що М. Драгоманов у загальних рисах окреслив схему, за якою розвивався український національний рух у ХІХ ст.; з'ясувала внесок ученого у дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства; відзначила, що він перший в українській історіографії довів наступність ідей декабристів і кирило-мефодіївців як організацій антиабсолютистського характеру.

Окрім цього, Л.В. Козуб ґрунтовно проаналізувала внесок Михайла Петровича у дослідження суті й особливостей радикально-демократичного (народницького) руху, з'ясувала причини еволюції поглядів мислителя на цей рух. Вона відзначила, що Драгоманов прагнув дослідити й осмислити діяльність народницьких організацій, враховуючи специфіку періоду, порівняти їх з іншими напрямками суспільно-політичного руху, акцентуючи увагу на головних здобутках та недоліках, а також розглянув можливості використання цього прогресивного досвіду задля пошуку оптимальних шляхів вирішення актуальних суспільно-політичних проблем. Слід погодитися із висновком Л. Козуб щодо того, що М.П. Драгоманов фактично започаткував вивчення земського ліберально-демократичного руху, дослідив становлення та еволюцію цього руху, звернув увагу на закономірність його поширення та конституційний характер [5, с. 27].

З нових концептуальних засад історичні студії М.П. Драгоманова дослідив Н. Горбач, який вказує на особливості впливу сучасних Михайлу Петровичу суспільно-політичних та історичних концепцій на формування системи історичних поглядів цього яскравого представника української інтелігенції. Дослідник детально проаналізував знайомство М.П. Драгоманова зі здобутками європейської історичної науки під час закордонного відрядження та виклав полеміку навколо історичних питань, яка точилася між Михайлом Петровичем і представниками західноукраїнської інтелігенції, що часто мала політичне та ідеологічне

забарвлення, оскільки у той час межі наукових і політичних дискусій тільки набували чіткого окреслення.

Автор критикує мислителя за «брак патріотизму», внаслідок чого він не міг адекватно з'ясувати сутність багатьох історичних процесів, досягнути історичну перспективу розвитку української державності. Водночас Н. Горбач проаналізував ідеалізований Михайлом Петровичем пацифізм, який мав згубні наслідки для українського державотворення у наступну епоху. Висвітлено вплив на Михайла Петровича ліворадикальних концепцій історичного процесу у середовищі російської еміграції, спільність і відмінність між ними та поглядами М. Драгоманова. Учений відстежує базові тенденції у дослідженні М. Драгомановим сучасних йому подій та формування концепції новітньої історії, виявлення на цій основі логіки історичного процесу [289, с. 54].

Вплив процесу здобуття освіти й університетського середовища на формування світогляду М.П. Драгоманова, його ціннісних орієнтирів простежуються в працях А.І. Павка, Л.Ф. Курило «Трансформаційні процеси в системі університетської освіти України (XIX – початок XX ст.)», С. Сірополка «Історія освіти в Україні», О.В. Глузмана «Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования», С.Т. Золотухіної та О.А. Рацула «Громадянське виховання студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.». Ці праці проливають світло на умови формування і перший досвід застосування професійних якостей М. Драгоманова [51, с. 30].

У монографії В.В. Кравченка «Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)» аналізуються витoki академічної історичної науки України. Саме завдяки дослідженню цього науковця ми можемо зрозуміти обставини формування М.П. Драгоманова як історика; визначити, що принципово нового він вніс в українську історичну науку, чим його погляди і діяльність відрізнялися від творчості та світобачення своїх попередників. Дослідник подав інформацію

про ті питання, які стояли перед М.П. Драгомановим протягом усього життя, а особливо у період активної розбудови науково-педагогічної кар'єри [6, с. 297].

С.П. Стельмах досліджує історіософські концепції у контексті загальних тенденцій розвитку теорії історичної науки та методології історії в Україні упродовж XIX ст., а також тенденції розвитку прикладної історичної науки. Особливою ваговою складовою є історична концепція М. Драгоманова. Вчений простежив динаміку поглядів на українську історію від романтичних шукань самоідентифікації представниками соціальної еліти українського суспільства межі XVIII – XIX ст. до становлення історичної наукової думки початку XX ст. Завдяки його ґрунтовному дослідженню нам вдалося відтворити стан розвитку історичної науки на українських землях, що посприяло адекватності наших оцінок внеску М.П. Драгоманова у розвиток української історичної науки і тлумаченню деяких його суджень, зокрема стосовно україно-російських і україно-австрійських відносин [374, с.16].

Суспільно-політичним аспектам функціонування української історичної науки наприкінці XIX ст. присвятила своє дослідження О.З. Медалієва «Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.)». На її думку, університетські історичні наукові товариства відігравали роль сприятливого середовища для формування української національної ідеї в останню третину XIX – перші десятиліття XX ст. Як відомо, М.П. Драгоманов був активним учасником цього процесу протягом останньої третини XIX ст., а молодь входила до кола тих людей, на погляди котрих впливала творчість Михайла Петровича. Саме з цієї причини відомості про діяльність університетських наукових товариств дозволяють частково переосмислити історичну концепцію М. Драгоманова як прогресивного вченого свого часу [35, с. 98].

Рецепцію історичних поглядів М.П. Драгоманова у творах наступних поколінь істориків можна відстежити у фундаментальній монографії

В.В. Масненко «Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)», який аналізує витoki та специфіку українських історичних шкіл межі XIX–XX ст. У наукових студіях М.М. Алексієвця, В.В. Савченка «Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)» аналізується вплив наукової діяльності у становленні національної культури на прикладі функціонування наукового товариства імені Т. Шевченка, А.Б. Іванка «Історики України XIX–XX ст.» висвітлюються біографії українських істориків, вивчення яких дозволяє проаналізувати життя національно свідомих науковців [330, с. 226].

У дисертаційному дослідженні та монографії О.В. Кіяна «Володимир Антонович: історик й організатор Київської історичної школи» простежується вплив історичних концепцій М.П. Драгоманова на формування системи історіографічних поглядів В. Антоновича та представників його наукової школи. Висвітлено основні ідейні і методологічні засади наукової діяльності та етапи становлення Київської історичної школи, концепція історії українського народу розроблена В. Антоновичем, а також його співпраця з М. Драгомановим на етнографічній ниві, яка відіграла одну з ключових ролей у дослідницькій діяльності обох видатних учених. Для М. Драгоманова концепція української етнографії В. Антоновича була основоположною [265, с.193].

У наукових студіях В.В. Ващенко «Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції»), В.В. Тельвака «Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX - 30-ті роки XX століття)» В.В. Гоцуляка «Гортаючи сторінки», думки про «Історію України-Руси» М. Грушевського і «Українську історіографію 80-х рр. XIX – початку XX ст.» з одного боку висвітлюється світогляд, наукова діяльність і створення історично-наукової школи М. Грушевського, а з іншого – формування його громадсько-політичної позиції. Це дає підстави стверджувати, що рецепція Михайлом Грушевським та

представниками його наукової школи системи історичних поглядів М. Драгоманова була невід'ємною фундаментальною частиною їх наукового і політичного світогляду [264, с. 15].

У монографії Р.Т. Ковалюка «Український студентський рух на західних землях ХІХ-ХХ ст.» висвітлюються суспільно-політичні настрої українських студентів західноукраїнських міст упродовж другої половини ХІХ ст., аналізується соціокультурне тло навчального процесу у вищій школі України. З іншого боку у цій праці простежується процес становлення національної свідомості молодого покоління української інтелігенції на західноукраїнських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Саме на представників цієї соціальної верстви мали вплив особистість і творчість М.П. Драгоманова, а тому інформація про діалектику світогляду молоді сприяє розумінню динаміки світогляду Михайла Петровича [279, с. 9-10].

Україно-польські взаємини у середовищі інтелігенції підросійської та півдавстрійської України знайшли відображення у монографії Б.В. Гудя «Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття». Дослідник простежує трансформацію етнополітики Австро-Угорської та Російської імперій упродовж ХІХ ст., їхню рецепцію у середовищі українських інтелектуалів. Історико-політичні дискусії були характерною складовою наукової, публіцистичної і громадської діяльності М.П. Драгоманова, саме з цієї причини врахування етнічного аспекту державної політики офіційного Відня і Петербурга дозволяє правдиво відтворити тлумачення історичних подій метром [63, с. 77].

Ю.А. Левенець у своїй праці «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» простежує еволюцію суспільно-політичних концепцій української інтелігенції другої половини ХІХ ст. та вплив на них європейської і російської політичної думки. Це дослідження містить інформацію, що сприяє адекватному тлумаченню

процесу формування і втілення у життя наукового і політичного світогляду М. Драгоманова, а відтак завдяки цій праці ми маємо можливість тестувати співвідношення впливу навколишнього суспільного середовища і власного внутрішнього бачення світу Михайла Петровича [350, с. 83].

У монографії О.Є. Гомотюка «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ ст. – перша третина ХХ ст.)» розкрито процес українського національно-культурного відродження межі ХІХ–ХХ ст. і долю його учасників у 1930-х роках. На цьому матеріалі можна зробити висновки про внесок фольклористичних студій М.П. Драгоманова у процес національно-культурного відродження і становлення модерної української нації наприкінці ХІХ ст. З іншого боку ця інформація проливає світло на розвиток політичної думки як наслідків впливу популярних у громадсько-політичних колах людей, таких як М. Драгоманов, і результатів в усіх сферах їх життєдіяльності [388, с. 582].

Тло історико-дослідницької діяльності М.П. Драгоманова висвітлено у фундаментальній праці З.І. Зайцевої «Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)», яка присвячена вивченню процесу інституціоналізації наукового життя в Україні. Авторка аналізує процес організаційного оформлення наукових інституцій як невід’ємної складової інтелектуального поступу суспільства. Через цей процес розпочався розвиток усіх сфер суспільного життя, а перспективи цього розвитку робляться очевидними внаслідок аналізу змісту здобутків інтелектуально-наукової діяльності української національно-свідомої інтелігенції межі ХІХ – ХХ ст. [57, с. 168].

Культурно-просвітницька діяльність М.П. Драгоманова була предметом дослідження О.І. Сича «Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова». Науковець зосередив основну увагу на педагогічній діяльності метра, висвітливши, зокрема, його науково-педагогічний доробок у сфері гуманітарних наук. Вивчення і викладання всесвітньої історії М. Драгомановим в Імператорському університеті св.

Володимира, на думку дослідника, заклало підвалини його громадсько-політичної позиції, яка проявилася в активній науково-просвітницькій діяльності, що була сенсом усього життя Михайла Петровича. Важливим для висвітлення історичних поглядів мислителя є уявлення про мотивацію вчинків через призму сенсу життя [255, с. 93].

Формування системи трансляції для широкого загалу історичних поглядів М.П. Драгоманова дозволяє простежити монографія І.С. Гребцової «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.)», яка розкриває особливості становлення української історичної публіцистики в середині XIX ст. Авторка аналізує вплив розвитку друкованих засобів масової інформації на розвиток суспільної свідомості населення Півдня України, що дозволяє скласти уявлення про способи оприлюднення результатів досліджень, формування суспільної думки з приводу історичних подій і концепції їх тлумачення і навіть їх сприйняття читачами [287, с. 201].

Вплив ідей М.П. Драгоманова на інтелектуальне середовище західноукраїнських міст окреслено у монографії Б. Якимовича «Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70-80 роках XIX ст.». Автор присвятив свою працю дослідженню діяльності одного з близьких друзів, учнів й ідейних послідовників М. Драгоманова І. Франка. Б. Якимович висвітлив роль освіти у суспільно-політичному становленні української нації і участь у цьому процесі національно свідомої інтелігенції. З цієї праці випливає, що Іван Якович принаймні протягом 70-80 рр. XIX ст. повністю поділяв позицію Михайла Петровича про те, що поширення освіти є шляхом досягнення національного відродження і звільнення від національно-культурного гніту українського народу [404, с. 11].

Питанням практичного застосування історичних знань, здобутих у науковий спосіб в історико-політичному сегменті й аспекті інтелектуальної діяльності М. Драгоманова, приділена увага також у праці О. Салтовського «Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки

(від витоків до початку ХХ століття)». Автор концентрує свою увагу на переконаннях М. Драгоманова щодо розвитку політичної концепції вивчення і запозичення найкращого і найпрогресивнішого досвіду у тих народів, які досягли реального успіху в організації власного політичного життя. При цьому констатує факт відстоювання М.П. Драгомановим точки зору про необхідність глибокого вивчення історичного коріння тих політичних, економічних чи соціальних ідей, які можливо будуть запозичені [401, с. 88].

Оскільки наукова творчість М.П. Драгоманова перебувала у тісному зв'язку із суспільними проблемами українства, тому запропонований у працях Н.О. Щербак та В.Б. Молчанова аналіз суті соціально-політичного життя України на завершальному етапі існування Російської імперії виявився надзвичайно актуальним для проведеного дослідження.

При цьому Л.Г. Іванова у своїй праці «Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60 рр. ХІХ ст.» наголошує на цілеспрямованості діяльності М.П. Драгоманова щодо обґрунтування самобутності українського народу. Автор зосереджує увагу на вивченні світоглядних відмінностей між українським, російським і польським народами, а також на важливості ролі національного світогляду у вивченні історії, яке здійснюється М.П. Драгомановим навіть під час розробки і обґрунтування його політичних поглядів. Історичні факти слугують базою для обґрунтування політичних позицій, але не вся історична наука – такого висновку доходить дослідниця, проаналізувавши політичні трактати та історичні праці М.П. Драгоманова [331, с. 5-7].

Історичні погляди М. Драгоманова стали предметом дослідження В.Й. Борисенка «М.П. Драгоманов як історик». Автор приділяє значну увагу аналізу умов формування особистості майбутнього історика-науковця і публіциста, розвінчання історіографічних стереотипів радянської доби не лише стосовно особистості, але й зовнішнього вигляду метра. В. Борисенко висвітлює історичні погляди М.П. Драгоманова крізь призму його наукової публіцистичної і громадської діяльності. Аналізуючи методологічні шукання

М. Драгоманова, В.Й. Борисенко проводить аналогію між підходами до античної історії другої половини ХІХ ст. і сучасними підходами до британської, російської й української історії [326, с. 241].

С.О. Візер у своїй статті «Історія України ХІІІ–ХVІ ст.» у науковому доробку М.П. Драгоманова» декларує, що присвячує це дослідження поглядам М.П. Драгоманова щодо історії українських земель Литовсько-Руської та Литовсько-Польської доби, але приділяє основну увагу питанням історії українського козацтва. При цьому Л.Г. Іванова у своїй праці «Михайло Драгоманов про роль козацтва в історії України» демонструє переконання М. П. Драгоманова у фундаментальності соціального проширення козацтва у державотворчому процесі українського народу ХVІ – ХVІІ ст., незважаючи на те, що сам Михайло Петрович ставився до цієї точки зору, поширеної в українській історіографії його часу, з певною долею притаманного для нього скепсису [4, с. 77].

Наукову спадщину вченого вивчали В.П. Андрущенко та М.А. Журба. У їх спільній монографії «Історичні обрії Михайла Драгоманова» простежується історіографічна традиція стосовно постаті видатного мислителя у контексті суспільно-політичних подій другої половини ХІХ ст. в Україні. На основі компаративного аналізу розкриваються методологічні засади історичних досліджень М. П. Драгоманова, його погляди на проблеми всесвітньої історії та історії України.

Творчий доробок М.П. Драгоманова є предметом дослідження не лише українських учених. Ця тема є досить актуальною і широко вивчається й за кордоном. Багато відомих істориків, які змушені були працювати за межами України, поповнили своїми студіями історіографічну традицію української діаспори в Європі та Північній Америці. Потреба осмислення науково-публіцистичної спадщини М.П. Драгоманова добре усвідомлювалася фахівцями упродовж тих десятиліть, коли Україна перебувала у складі СРСР. Критичне ставлення до радянської історіографії, прагнення порвати з її стереотипами, інколи призводило до взаємозаміни діаметрально

протилежних оцінок.

Найбільш вагомими дослідниками-драгоманознавцями 20-х рр. ХХ ст. є О. Назарук, В. Липинський, Д. Донцов, В. Дорошенко, Ю. Охримович. Для цієї доби визначальним було трактування фахівцями історико-наукової діяльності М.П. Драгоманова як складової українського національного державотворчого процесу.

На гостро критичній позиції в оцінці історіософії Михайла Драгоманова стоїть ідеолог українського націоналізму Д. Донцов, який значну частину своїх поглядів виклав у вигляді полеміки з Драгомановим та його послідовниками. Націоналізм вступає у полеміку з космополітизмом саме у питаннях ставлення до сенсу реалізації національної ідеї у процесі розвитку суспільства. У цьому контексті повною мірою спрацьовує квінтесенція поглядів про несумісність теоретичних побудов з реальним політичним життям. Ідеальні концепції не зрозумілі для пересічного громадянина, а тому нездійсненні. З погляду Д. Донцова М. Драгоманов був політичним теоретиком, ідеї якого виявилися значно випереджаючими свій час, оскільки для суспільства останньої третини ХІХ ст. ідеї толерантності і самоорганізації людської спільноти були нездійсненними і навіть шкідливими з причини несформованості національної самосвідомості пересічних українців.

У період 30-50-х рр. ХХ ст. відбувається переоцінка істориками-державниками наукової спадщини народників, до яких було зараховано і М.П. Драгоманова. Серед дослідників – О. Бочковський, Н. Григоріїв, М. Мухін, М. Шаповал, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко.

Друга половина ХХ ст. позначена появою нової генерації дослідників: С. Ріпецького, О. Субтельного і особливо яскравого драгоманознавця І. Лисяка-Рудницького. Останній аналізував світогляд М.П. Драгоманова, його політичну програму, бачення минулого та визначення перспектив майбутнього української нації. Крім загальної характеристики драгоманівської концепції розвитку України, учений подав аналіз поглядів

М.П. Драгоманова, звернув увагу на дослідження ним історії суспільно-політичного руху. І. Лисяк-Рудницький вивчав діяльність та світогляд М.П. Драгоманова в контексті українського історичного прогресу. Він звертав увагу на шляхи розв'язання польської та єврейської проблеми, запропоновані М.П. Драгомановим і специфіку розгортання українсько-російських стосунків за науковими поглядами вченого. Дослідження І. Лисяка-Рудницького відзначаються точним аналізом, логічністю, доказовістю, системністю.

Таким чином, до сьогодні відсутні праці узагальнюючого характеру, в яких було б здійснено спеціальне, комплексне дослідження історичних поглядів М.П. Драгоманова. Водночас історіографічна традиція дослідження життя та наукової діяльності, політичних поглядів та окремих аспектів філософських, історіософських, методологічних, історичних та інших складових теоретичного доробку мислителя є доволі розлогою. Попри те, що загальнофілософські, історіософські, ідеологічні та практичні аспекти питання пошуку М.П. Драгомановим універсального методу наукового гуманітарного пізнання суспільного життя окремо були предметами самостійних наукових досліджень, комплексного вивчення процесу формування застосування у науковій практиці оригінальних методологічних підходів до історичного дослідження не було здійснено й досі. Внаслідок цього виникає потреба у комплексному дослідженні історичного виміру наукової діяльності М.П. Драгоманова, заповненні відповідних лакун у життєписі цього цікавого та неоднозначного представника української інтелігенції доби Національного Відродження.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження історичних поглядів М. Драгоманова можна умовно поділити на кілька основних груп:

- 1) неопубліковані документи і матеріали Центрального державного

історичного архіву України в м. Києві та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонди цих установ містять цінні матеріали як документального, так і автобіографічного характеру і стосуються наукової діяльності М.П. Драгоманова);

2) опубліковані документи та матеріали;

3) періодика;

4) мемуарна література та епістолярія.

При цьому цей поділ слід здійснювати не лише на опубліковані та неопубліковані джерела, а й за типами: документи, які регулюють суспільні відносини, документи громадських організацій, твори і спогади М. Драгоманова та діячів, які жили і творили в один час з Михайлом Петровичем. Формування і втілення у життя поглядів людини значною мірою залежить від умов, які склалися у навколишньому соціокультурному середовищі, що породило систему соціальних і міжособистісних відносин, у рамках яких жив, мислив, творив М.П. Драгоманов. Саме тому відтворення зазначеної системи відносин і дозволяло дослідити історичну діяльність М.П. Драгоманова на базі широкого спектру різноманітних джерел.

Основою джерельної бази дослідження стали архівні документи та матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДІАЛ України), Державному архіві м. Києва (ДАК) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Загалом було опрацьовано 53 одиниці зберігання у 18 фондах 4 архівосховищ України.

У фондах Державного історичного архіву України у м. Києві зберігаються матеріали, пов'язані як з функціонуванням Університету св. Володимира, громадських організацій і громадських діячів другої половини ХІХ ст., так і державних установ, діяльність яких переплетена з життєдіяльністю наукових, педагогічних, громадських, політичних діячів. При цьому ці різноманітні матеріали також можна поділити на такі самі

підвиди, як і опубліковані матеріали. Проте головна цінність архівних документів полягає у можливості ввести у науковий обіг абсолютно нові (можливо невідомі) відомості, відсуваючи на другий план аналітичне переосмислення наявної інформації про життєдіяльності досліджуваної особистості.

Найбільш інформативними з точки зору дослідження поглядів і життєдіяльності М.П. Драгоманова виявилися документи і матеріали про створення та функціонування громадської організації «Громада»: ф. 442., оп. 813, спр. 637; оп. 814., спр. 342; оп. 826., спр. 112; оп. 811, спр. 91; ф. 707, оп. 261, спр. 1. Під час вивчення цих архівних справ перед нами постало зовсім неприглядне тло епохи, а найголовніше стало зрозумілим ставлення російської бюрократично-поліцейської машини до проявів громадської активності, що дозволило відтворити умови діяльності та переосмислити динаміку життєвої позиції Михайла Петровича, а також причини його імміграції.

Опрацювання фондів Державного архіву м. Києва дало змогу сформуванню чіткого уявлення про освітнє і наукове життя Університету св. Володимира загалом і шлях в історичній науці М. Драгоманова зокрема. З огляду на це найбільш інформативними виявилися документи, які зберігаються: ф. 16., оп. 303; спр. 41; оп. 306, спр. 118; спр. 130. Завдяки вивченню цих матеріалів нам вдалося відтворити наукову та науково-педагогічну кар'єру Михайла Петровича в Університеті св. Володимира та розкрити зміст деяких понять другої половини XIX ст., що посприяло формуванню авторського бачення становлення та розвитку історичних поглядів: науково-дослідної та публіцистичної діяльності М.П. Драгоманова в умовах другої половини XIX ст.

Незважаючи на те, що значна частина праць М.П. Драгоманова є опублікованою, але досить вагомий пласт його досліджень зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у 172-му іменному фонді М.П. Драгоманова, який налічує п'ятдесят справ і

відображає творчість мислителя з викладацької діяльності в Університеті св. Володимира до публікацій у журналі «Житє і слово», зроблених наприкінці життєвого і творчого шляху. Також представлений іменний фонд його друга і опонента у національному питанні Б. Грінченка, завдяки матеріалам якого можна простежити динаміку поглядів цього видатного українського громадського діяча і науковця не лише на національне питання, що спрощує тлумачення поглядів М. Драгоманова на історичні події різних епох.

Спогади людини про її життя містять у собі не просто опис подій, а їх аналіз і оцінку нехай навіть моральну. Джерелом цієї оцінки є погляд особистості на себе та свої вчинки і вчинки оточуючих. Розуміння цих оцінок дає змогу витлумачити мораль, а це, в свою чергу, є шляхом до з'ясування мотивів діяльності конкретної особи та реальних причин певного ходу подій. Окрім того, мемуари надають нам життєпис авторів, що дозволяє дослідити їх особистості та зрозуміти спосіб мислення, який є джерелом вчинків і поведінки людини. Саме діяльна складова людської психіки складає вчинки окремих осіб у події, а події, які відбуваються без участі людини і впливають на життя людської спільноти, практично виходять за межі предмету історії.

Здатність адекватно підходити до виражень людського світогляду у поведінці і судженнях забезпечує адекватність та високий рівень об'єктивності в дослідженні історичних питань, висвітлених у мемуарах очевидців. Талановиті та мислячі люди на схилі своїх літ схильні до оцінки життєвого шляху. Саме тому вони досить часто залишають по собі власні життєписи чи спогади про своїх рідних і близьких. А люди, не схильні до літературної творчості, свої міркування висловлюють найближчим нащадкам в усній формі. Ці міркування, на жаль, не стають джерелом повчання для прийдешніх поколінь і залишаються недоступними для дослідників певної епохи і життєдіяльності окремих особистостей.

«Автобіографічна записка М. Драгоманова» розкрила перед нами бачення Михайлом Петровичем власного життєвого шляху, його системи цінностей, пріоритетів і поглядів. З іншого боку цей твір віддзеркалив

особливості доби, динаміку суспільної думки, державної політики Російської та Австро-Угорської імперій, життя російських емігрантів в європейських країнах і ставлення Михайла Петровича до наведених явищ і процесів другої половини XIX ст. При цьому найціннішою інформацією, наведеною у цій автобіографічній записці, на наш погляд, є відомості про самоідентифікацію М.П. Драгоманова, наведені самим автором, що, напевне, було одним із найголовніших завдань, які ставив перед собою М.П. Драгоманов при написанні цієї праці. «Спогади про Михайла Драгоманова» сестри мислителя О. Пчілки розповідають про його походження, родовід, батьків і спосіб життя крізь призму сімейних взаємовідносин як взаємозв'язку між різними поколіннями, так і у межах одного покоління. Життєвий уклад родини П. Драгоманова, батька дослідника, який проливає світло на фундаментальні основи світогляду Михайла Петровича, досить детально охарактеризовано у цій праці, чим пояснюється наша зацікавленість її змістом.

Особисте листування розкриває таємниці приватного життя та особистостей тих людей, які обмінюються листами. Звісно, з моральної точки зору читати чужі листи є не найкращим виявом пошани до минулого, але думки та почуття, які в них передаються, сприяють розумінню життєвого стилю епохи. Крім того, у XIX ст. листування було практично єдиним способом спілкування на відстані, а тому містить інформацію не надто конфіденційну, особливо якщо врахувати фактор надто низького рівня захисту інформації, характерної для паперового листа другої половини XIX ст. Також слід звернути увагу на те, що досить корисним для сучасних людей є досвід побудови ділових, дружніх та близьких стосунків між людьми досліджуваного періоду.

Значний інтерес викликало листування М. Драгоманова з племінницею Лесею Українкою, завдяки вивченню якого можна робити висновки не лише про міжособистісні стосунки між дядьком і племінницею чи близькими родичами, а навіть про стиль і характерну модель відносин М. Драгоманова з оточуючими. Листи, написані Михайлом Петровичем племінниці, розкрили

перед нами багатючий внутрішній світ видатного вченого, у першу чергу почуттєво-емоційну складову його багатогранної особистості, що посприяло адекватному тлумаченню його наукових, політичних і соціокультурних поглядів, а найголовніше природу всіх сфер діяльності Михайла Петровича.

Твори М. Пирогова і М. Добролюбова значно вплинули на формування світогляду Михайла Петровича у студентські роки, сприяючи утвердженню позиції дискусійності гуманних і гуманістичних ідей як у педагогічній науці і практиці, так і політичних, історичних і соціокультурних ідеологій та теорій. Дискусія цих науковців і громадських діячів переважно розгорталася навколо природи людської особистості, і через цю призму про способи підбору методів навчання і виховання підростаючого покоління. Вивчення змісту цієї дискусії забезпечило М. Драгоманову не лише успіх у викладацькій діяльності, але й в усіх сферах своєї життєдіяльності. Саме з цієї причини нас зацікавив як зміст дискусії, так і загалом погляди цих видатних педагогів.

Під іншим кутом зору можна розглядати погляди політичних діячів сучасників М. Драгоманова, які мали вплив на світогляд мислителя здебільшого у політичній складовій його світосприйняття. Через аналіз публіцистичних статей П. Лаврова можна відтворити політичну концепцію російського соціалізму, а завдяки вивченню листування М. Бакуніна стала доступною для нас ідеологія російського народництва. Ці політичні парадигми були близькими М. Драгоманову у роки еміграції після розчарування мислителя у ліберальній ідеології і просвітницькій діяльності громадівського руху. Завдяки дослідженню зазначених епістолярних і публіцистичних творів розкривається можливість адекватного тлумачення динаміки політичних переконань М. П. Драгоманова.

Для повноцінного висвітлення поглядів М. Драгоманова на українське національне питання слід звернутися до вивчення творів таких видатних українських діячів науки і культури, як І. Франко та Б. Грінченко. Користь від аналізу спектру політичних переконань М.П. Драгоманова у дослідженні його історичних поглядів полягає насамперед у тому, що саме політична

спрямованість діяча прямо впливає на тлумачення історичних подій, особливо у випадку політично активних людей таких як Михайло Петрович. Також слід звернути увагу на його релігійні погляди, а точніше ставлення до релігії як суспільного явища. Проте з цього приводу він не вів активних дискусій, а тому розглядати погляди його сучасників на релігійні питання можна паралельно з політичними проблемами.

Для більш повного розкриття поглядів М.П. Драгоманова на українське національне питання слід звернутися до його діалогів з Б. Грінченком з цього приводу та деяких праць І. Франка та й того ж таки Б. Грінченка навіть з метою порівняння. Через те, що праці Михайла Петровича, присвячені цій проблемі, зокрема «Чудацькі думки про українську національну справу» чи «Пропавший час. Українці під Московським царством 1654-1876 рр.» розкривають аналіз мислителем української історії у порівнянні з подіями життєдіяльності інших народів, що наштовхує на питання про унікальність творчості Михайла Петровича чи її відповідності характерним особливостям епохи.

Власне найбільш повно розкриваються погляди М. Драгоманова через дослідження власних творів мислителя на історичну тематику. Через те, що перші історичні праці М. Драгоманова побачили світ у процесі його наукової діяльності, ми і сприймаємо його історичні погляди крізь призму історичної науки другої половини XIX ст. У цей час відбувалося становлення стародавньої історії як науки у Російській імперії, а тому внесення вкладу у цю справу робило честь будь-якому досліднику. Праці присвячені ключовим моментам історії Римської імперії, а також узагальненням досягнень дослідження стародавньої історії європейськими вченими досліджуваної доби.

Твори з історії релігійної реформації в історії Європи мали науковий, філософський, релігієзнавчий, публіцистичний характер. Центральні події в історії людства було поставлено в центр історичних досліджень М. Драгоманова. Саме тому його твори розкривають не лише результати

наукової діяльності, але й зміст світосприйняття. Дискусії з політичними опонентами велися М.П. Драгомановим виключно на історичній основі, а тому газетні публікації другої половини XIX ст. також є джерелом дослідження задекларованої тематики. Мова йде не лише про статті Михайла Петровича, а навіть перегляд тематики статей, стилю оформлення газет і журналів сприяє відтворенню і тлумаченню не лише змісту певних поглядів, але й причин їх формування і висловлення.

Значна частина праць М. Драгоманова писалася як реакція на певні події, наприклад, «На увагу українцям в Росії», або «Всеобщее голосование и русины в Австрии». Ці публіцистичні праці опубліковані у пресі розкривають бачення М. Драгомановим конкретних ситуацій, викликаних певними подіями минулого, тобто слугують обґрунтуванням давнього латинського вислову про те, що історія є вчителем сучасного життя. У свою чергу стаття під красномовною назвою «Відповідь» розкрила перед нами запальний дискусивний характер автора та напружену соціокультурну атмосферу другої половини XIX ст. як епохи нестримного плюралізму, притаманного науковій, суспільній і політичній думці того часу.

В окрему групу можна виділити праці на зразок «Віра і громадські справи», «Рай і поступ», «Про братство християнців, або баптистів в Україні». На перший погляд вони слабко пов'язані з історичними дослідженнями, проте враховуючи особливості доби, мусимо визнати їх цінність у відтворенні поглядів автора на зміну світоглядного підґрунтя життєдіяльності європейської інтелектуальної спільноти від традиційної протягом більше дев'ятисот років християнської релігії до новомодного на той момент атеїстичного світогляду. Нас найбільше зацікавив пошук пояснення досить швидкій зміні світоглядних орієнтирів європейської інтелігенції, здійснений Михайлом Петровичем і висвітлений на сторінках зазначених праць.

Аналіз поглядів може бути повним за умови вивчення способів опублікування цих поглядів. Дослідження газет тієї епохи дозволяє

відтворити умови журналістської діяльності, яка відіграла важливу роль у формуванні і втіленні у життя історичних поглядів М. Драгоманова. Слід зауважити, що абсолютна більшість не лише публіцистичних, але й наукових праць мислителя була опублікована саме на шпальтах друкованих засобів масової інформації. Урахування цієї характерної особливості епохи, в яку жив Михайло Петрович, створює умови для критичного сприйняття оцінок його поглядів і творчості прихильниками і противниками, тобто дозволяє уникнути надмірної ідеалізації доробку М. Драгоманова.

Наприклад, проаналізувавши літературний додаток до газети «Киевский телеграф», ми отримали уявлення про проби пера літераторів-початківців, а найголовніше традиції створення умов для розвитку літератури. Це посприяло відтворенню змісту самосвідомості людей досліджуваної епохи. З іншого боку, сама структура газетної шпальти розкрила перед нами простір для публікації аналітичних статей і специфіку суспільно-політичного життя в аспекті реалізації політичних свобод загалом і свободи слова, зокрема, а відповідно визначити причини репресій, здійснюваних представниками російської влади як вияву державної політики боротьби з вільнодумством, проти представників наукової інтелігенції, до якої належав М. Драгоманов.

Отже, наявний спектр джерел, які розкривають історичні погляди М.П. Драгоманова, є різноманітним і доступним для вивчення. Ці матеріали розкривають світогляд, спосіб життя та погляди історика. З іншого боку дозволять заповнити прогалини як у висвітленні формування особистості М. Драгоманова, так і систематизувати його бачення світового історичного процесу загалом та історії українського народу зокрема. Джерела створюють достатні умови для всебічного висвітлення науково-педагогічної та публіцистичної діяльності мислителя на ниві вивчення минулого; надають змогу розкрити концепцію історії українського народу, європейського континенту та світу в цілому розроблену видатним українським істориком М. П. Драгомановим.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА

2.1. Український національно-демократичний рух як ідеологічна складова історичного світогляду М.П. Драгоманова

Початок 60-х рр. ХІХ ст. ознаменувався зростанням активності діячів українського національно-демократичного руху – так званого «українофільства» і переслідуваннями цих людей з боку владних структур, яке відбувалося на загальному тлі лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії. Переслідування українофілів було наслідком Польського повстання 1863 р., не зважаючи на антипольські настрої української інтелігенції, урядом було заборонено використання української мови у закладах освіти, пресі і літературній діяльності. За поширення україномовних видань були заарештовані громадські діячі з числа друзів М. П. Драгоманова: О.І. Стронін, В.С. Шевич, В.В. Лобода. Михайло Петрович співчував ув'язненим товаришам, проте його не спіткала доля названих вище товаришів, оскільки на старших курсах університету, а особливо перед його закінченням, у 1868 р. звернув основну увагу на навчання і закладання фундаменту науково-педагогічної кар'єри, а тому громадсько-політичну діяльність відсунув на другий план [232, с. 471].

Не останню роль у відлученні М.П. Драгоманова від громадсько-політичної діяльності зіграло його ставлення до Польського повстання, яке відрізнялося від загальної точки зору українських опозиційних діячів. Михайло Петрович був противником політичних союзів з російським урядом, особливо проти поляків, а переважна більшість опозиціонерів погоджувалася з думкою про можливість об'єднання з урядом проти спільних опонентів, або навіть ворогів. Він навіть схилився до певної лояльності до польської антиурядової діяльності, оскільки був прихильником

загальноєвропейських політичних цінностей, пропагованих у часописах таких як «Колокол» і «Современник», значно менше ці ідеї висвітлювалися у журналі «Основа» [43].

При цьому російські чиновники початку 60-х рр. XIX ст. ставилися негативно навіть до літературної, публіцистичної і журналістської діяльності представників української національно свідомої інтелігенції. Наприклад, увагу представників канцелярії Міністерства народної освіти привернув моральний бік змісту публікацій, розміщених у газеті «Нива». Напевне не знайшовши матеріалів антирежимного характеру, борці за збереження самодержавства у Росії і цілісності імперії виявили аморальність життєвої позиції і точки зору на ситуацію у державі журналістів «Ниви», як і багатьох інших періодичних видань, що виходили на території підросійської України й Російської імперії досліджуваного періоду [248, с.11].

Ідеологічні чинники українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. справили визначальний вплив на формування історичного світогляду М.П. Драгоманова. Як особистість Михайло Драгоманов формувався у винятковій атмосфері національно-демократичного життя Наддніпрянської України. Народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадяч на Полтавщині у родині дрібного шляхтича, який походив з нащадків козацької старшини. За родинними переказами, пращур – грек за походженням – служив при уряді гетьмана Б. Хмельницького у Чигирині драгоманом (перекладачем). Прадід Михайла Петровича – Степан був переяславським війтом, а його син Яким – військовим суддею в Гадячі, де й одружився з дочкою військового обозного Колодяжинського, який мав просторий маєток. Там оселився Яким назавжди, присвятивши себе сільському господарству. Свого сина Петра – батька мислителя – він відправив навчатися до правничого училища. Після закінчення навчання, прослуживши деякий час правником при військовому міністерстві, у 1838 р. Петро Якимович повернувся до батьківського маєтку. Незабаром він оселився у Гадячі, де одружився з дочкою поміщика І. Цяцьки. П.

Драгоманов працював земським суддею, а паралельно займався благодійницькою діяльністю, і при цьому багато часу приділяв вихованню дітей. Михайло був найстаршим з-поміж шістьох дітей П.Я. Драгоманова [259, с. 49].

Вплив батька на формування світогляду малого Михайла важко переоцінити. Петро Якимович, будучи освіченою людиною свого часу, володів англійською та французькою мовами, любив і добре знав російську літературу, а інколи сам «займався письменством», друкуючи власні вірші та переклади у столичних газетах. З гордістю за демократичні та волелюбні традиції свого роду Михайло Петрович уже у дорослому віці згадував, що і батьки, і дід по матері не лише були прихильні до кріпаків, але й спілкуватися між собою про звільнення селян. За те, що батько підтримував селянські домагання волі та землі, ставився до простих людей з повагою, не соромлячись при зустрічах із ними скидав шапку та привчив до цього дітей, селяни дуже шанували людяного поміщика [275, с. 16].

Як писав сам Михайло Петрович у своєму життєписі, згадуючи про батька, що він належав до малопомісних паничів з нащадків козацької старшини. Як тоді годилося, відслужив військову службу у Петербурзі, а повернувшись додому, не знайшов себе у цивільному житті миколаївської доби, з цієї причини він здебільшого сидів удома і читав книжки. При цьому батько мислителя користувався своєю юридичною освітою для того, щоб допомагати селянам, рекрутам, іншим незаконно пригнобленим, чим викликав незадоволення місцевих чиновників і поміщиків. Михайло Петрович бачив свого батька відвертим опозиціонером по відношенню до соціальної еліти суспільства середини XIX ст., яка протизаконно пригноблювала представників інших соціальних верств [274, с. 305].

Петро Якимович був носієм світогляду, сформованому на основі ліберально-демократичної ідеології у її радикальному вимірі і включав у себе елементи християнства, яacobінства та конституційного монархізму. Це було родинною рисою, оскільки дядько майбутнього історика належав до

товариства об'єднаних слов'ян, яке розробило досить радикальну програму лібералізації політичного життя Російської імперії і створення загальнослов'янської федерації. Поєднання ліберальних і радикальних поглядів простежувалося у світосприйнятті М.П. Драгоманова і складається враження про те, що Михайло Петрович здійснив протягом свого життя прагнення свого батька до громадсько-політичної діяльності, реалізував і розширив його світобачення. Таким чином проявивши повноту синівської любові і продемонструвавши виховательський талант Петра Якимовича [43, с. 10-22].

Олена Пчілка, сестра історика, у своїх спогадах про Михайла Петровича приділила значну увагу висвітленню родоводу Драгоманових і спогадам про батьківське родинне гніздо. Спосіб життя родини Петра Якимовича сприяв формуванню життєвої позиції інтелігента й інтелектуала. Батько мислителя своїм гуманним ставленням до оточуючих незалежно від їх станової приналежності виховав у Михайла гуманність і посприяв вибору сина професії дослідника гуманітарних наук. Петро Якимович мав хист до громадської діяльності, а господарська діяльність йому не подобалася, і він не мав до неї необхідних здібностей, а тому не докладав особливих зусиль цій справі з цієї причини сімейним господарством займалася мати [41, с. 184].

Особистий приклад батьків, дідусів і бабусь заклав основу активної громадської позиції Михайла Петровича, цікавості і любові до вивчення минулого рідного краю. Шляхетність була традиційною рисою представників родини Драгоманових, а також їх близьких друзів, що позначилося на характері та на способі життя М. Драгоманова. Діти підсвідомо наслідують дорослих і повторюють їх вчинки у майбутньому. Так було і у випадку М.П. Драгоманова. Він обрав для себе гуманітарну спеціальність і став активним громадським діячем, який відстоював українську національну ідею. Ці нахили були закладені, проявлялися і розвивалися у нього ще з дитинства, яке пройшло в оточенні люблячої, повноцінної батьківської родини

[40, с. 67-75] .

Олена Петрівна з великою часткою романтики згадувала про батьківські методи виховання. Діти вели дуже активний спосіб життя, проводячи багато часу на свіжому повітрі, у рухливих іграх, але дотримуючись режиму дня, завдяки чому гармонійно розвивалися фізично й інтелектуально. Добрий батько хоч і пробачав дрібні бешкети, але карав за порушення режиму і принципових норм поведінки. Родина П. Драгоманова жила у середньому достатку, а тому коли дідусь подарував пасіку, то діти щиро раділи медовим солодошам. Хлопці, граючись, дражнили бджіл і змагалися хто з них уникне бджолиного жала, а дівчатка спостерігали за цим і вболівали за найбільш чемних своїх братів. А взагалі у родині панувала атмосфера взаємної любові і поваги [42, с. 197].

У 1849 р. Михайло розпочав навчання у Гадяцькому повітовому училищі, здобуваючи початкову освіту як підгрунття фахового самовизначення і формування особистості загалом. У процесі навчання він особливо захоплювався стародавньою історією, географією, класичними мовами та математикою. Певна суперечність в освітніх інтересах може бути пояснена широтою здібностей юного Михайла, специфікою початкової освіти і різноманіттю потреб людини, яка жила у середині XIX ст. Слід врахувати, що до кінця свого навчання в училищі він прочитав майже всі книжки з батькової бібліотеки, особливо історико-політичної тематики, а «Историю государства Российского» М. Карамзіна перечитав двічі [413, с. 374].

Завдяки ґрунтовній домашній підготовці Михайло був кращим учнем повітового училища. Слід врахувати також той факт, що П. Драгоманов домовився про те, що його сина слід виховувати без фізичних покарань, а у разі порушення ним дисципліни повідомляти про це Петру Якимовичу, який самостійно дисциплінуватиме свого нащадка. Незважаючи на самодисципліну і якісне батьківське виховання, Михайло не цурався хлоп'ячих розваг і радощів життя, а особливо не пропускав нагоди

поглузувати з представників повітової адміністрації і взимку покататися з гірки на підручниках. У його характері з легкістю поєднувалися дисциплінованість, старанність у навчанні зі схильністю до дружніх веселощів і дитячих радощів життя. До того ж з часів навчання в училищі проявлялося чітко виражене почуття власної гідності [66, с. 314].

Закінчивши училище у 1863 р., майбутній науковець вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. Тут ще більше проявився інтерес юного Михайла до латини й античної історії, який сприяв отриманню класичної освіти як фундаменту енциклопедичного підходу до фахової діяльності, що у середині ХІХ ст. зайняла майже центральне місце у визначенні сенсу життя людини. Широта світогляду Михайла Петровича була закладена саме у процесі здобуття середньої освіти як основи особистісного і професійного становлення людини. Критика системи освіти другої половини ХІХ ст. має підґрунтя лише у питанні її доступності для широких верств суспільства, оскільки формування людської особистості на той час іще залишалося головною метою освітньо-виховного процесу [278, с. 276].

Саме під час навчання у гімназії М.П. Драгоманов долучився до атеїстичного світогляду всупереч релігійності батька, який у той період життя мав на юнака дуже великий вплив. Щоправда у родині Драгоманових ніколи не було конфліктів на світоглядному ґрунті завдяки тому, що кожен член сім'ї мав виключне право на власну думку, яку категорично заборонялося нав'язувати іншим. Своєрідна свобода совісті сприяла близькості стосунків між різними поколіннями родини, що сприяло інтелектуальному зростанню Михайла у роки навчання у гімназії. Певна спадковість простежується у роді діяльності Петра Якимовича і Михайла Петровича, що відверто свідчить про душевну спорідненість між батьком і сином як беззаперечний прояв зв'язку поколінь, притаманного для традиційного суспільства, що поступово втрачалося українцями у другій половині ХІХ ст. [82, с. 299].

З-поміж гімназійних педагогів майбутньому вченому найбільше імпонували заняття К. Полевича і О. Строніна, які викладали історію. За спогадами самого М. Драгоманова, К. Полевич був щиро закоханий в історію Давнього Риму і найбільш здібним своїм учням зумів прищепити любов до античної історії. Він на уроках «оживляв» сухі історичні факти, змушував учнів не просто зазубрювати дати та події, але уловлювати тенденції розвитку та відстежувати причинно-наслідкові зв'язки між різними близькими та віддаленими у часі подіями. К. Полевич познайомив юного Михайла з творами Тацита, до певної міри посприявши вибору майбутнім істориком теми дисертаційного дослідження та численних праць з давньоримської історії [309, с. 329].

Щоправда Михайло Петрович жалкував про те, що у гімназії не викладали давньогрецьку мову, згадуючи про те, що твори Гомера і Жілліса йому довелося читати в перекладі. Не виключено, що це сприяло вибору подальших освітньо-наукових інтересів, орієнтованих більше на вивчення історії Стародавнього Риму, які з гімназійних років закладалися на підставі доцільності та спроможності реалізації своїх особистих амбіцій і прагнень як риси характеру М. Драгоманова. Слід також врахувати той факт, що поруч з освітніми інтересами формувалася і знаходила вияв активна громадська позиція юного Михайла, яка виражалася у журналістській діяльності та редагуванні рукописного гімназійного часопису [62, с. 294].

Журналістика стала невід'ємною складовою діяльності та життєвих інтересів юнацького і дорослого віку М. Драгоманова. Зокрема, він відстежував, а також аналізував новинки російської та західноєвропейської літератури, видання популярних тоді журналів, з-поміж яких перше місце посідав «Современник». Можна стверджувати, що М.П. Драгоманов формувався як людина найбільш прогресивних суспільно-політичних поглядів свого часу, здебільшого викладених у газетних та журнальних публікаціях. Цьому значно посприяло активне обговорення питання звільнення селян, яке розпочалося, коли Михайло навчався у п'ятому перед

випускному класі гімназії [247, с.194].

Слід зазначити, що латина, антична та нова історія європейських народів були улюбленими предметами підлітка, який до того ж цілеспрямовано самотужки опрацьовував всі доступні йому матеріали, пов'язані з колом його особистих інтересів. Важливу роль у визначенні своїх уподобань Михайло відводив особистостям учителів, які викладали той чи інший предмет, наприклад, учитель латинської мови викликав симпатію увагою до різнобічного висвітлення давньоримської літератури, а не заглибленням у нюанси латинської граматики. З аналізу зазначеного поєднання уподобань можна зробити висновок про вроджено-генетичну схильність М. Драгоманова до написання як наукових, так і публіцистичних праць, присвячених найширшому спектру історичної тематики [386, с. 9-12] .

У свою чергу гімназійний учитель нової і новітньої історії О. Стронін прищепив Михайлові інтерес до творів французьких просвітників – Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та Вольтера, що спричинило вибір полідисциплінарного підходу до наукової діяльності та ствердження глибокого та щирого переконання у безмежності можливостей людського розуму поруч із інтересом до свого предмету. Саме від О. Строніна М. Драгоманов дізнався про ідеї основоположників утопічного соціалізму – А. Сен-Сімона і Ш. Фур'є, вивчення яких значно вплинуло на формування політичних переконань інтелектуала, зокрема опозиційних до політики російського уряду середини ХІХ ст. Учитель озвучив учневі думку про те, що фахова сформованість можлива лише за умови начитаності прогресивною літературою здебільшого іноземного походження, для ознайомлення з якою краще знати мову оригіналу, оскільки імперський уряд у будь-який час може заборонити переклади цих книжок російською мовою [69, с. 219].

Поруч із поглядами видатних європейських філософів Михайло Петрович знайомився з політичними трактатами видатного італійського мислителя, педагога і політика Н. Макіавеллі, що викликало у нього інтерес до дослідження природи соціальної і політичної влади і до пошуку способів,

засобів і умов отримання і використання зазначених видів влади у суспільстві його часу та наступних епох. Вивчав майбутній педагог і науковець також праці видатних зарубіжних істориків: Ф.К. Шлоссера, Т.Б. Маколея, Ф. Гізо, що остаточно схилило його до вибору історичного фаху з-поміж тих варіантів, які відкривалися у Російській імперії перед юнаком з класичною середньою освітою другої половини XIX ст.[438, с. 120].

У 1859 р., незадовго до закінчення гімназії, у М. Драгоманова стався конфлікт із адміністрацією, наслідком якого стало виключення його з навчального закладу. Лише завдяки втручання попечителя Київського навчального округу, видатного педагога і знаного християнського гуманіста М. Пирогова Михайлові було дозволено залишити гімназію за власним проханням. Це давало йому право скласти іспити за гімназійний курс екстерном і вступити до університету на загальних засадах. Ця ситуація з одного боку продемонструвала схильність юнака до принципового відстоювання своєї точки зору, а з іншого – реалії системи імперської освіти, яка мала посаду попечителя навчального округу з функцією регулювати відносини між адміністрацією навчальних закладів і вихованцями [379, с. 276].

Європеїзація Росії у XIX ст. дійшла до світоглядних перетворень у житті суспільства шляхом поширення освіти. Вищі навчальні заклади Російської імперії створювалися за зразком європейських університетів доби середньовіччя, запозичуючи як ідейну, так і структурну складові, створюючи умови для повноцінного різнобічного розвитку особистості. Лише у 50-ті рр. XIX ст. російська педагогіка зіштовхнулася з ідеєю першочерговості фахової підготовки по відношенню до формування людської особистості. Ця ідея висловлювалася здебільшого батьками учнів, які прагнули забезпечити своїм дітям найкращу підготовку до життя в умовах російської дійсності другої половини XIX ст. уряд вимагав від педагогів приблизно того самого, а тому виховання людини здійснювалося у процесі навчання професійним знанням, умінням і навичкам [260, с. 83].

Щоправда перехід від особистісного зростання вихованців до першочерговості професійного зростання відносно формування особистості відбувався досить поступово. Фактично поєднання цих педагогічних підходів відбувалося завдяки процесу переходу від одного підходу до іншого, що сприяло збільшенню рівня корисності змішаного підходу до навчально-виховного процесу особливо для студентів. Люди, які здобувають вищу освіту, мають уже певний рівень сформованості особистості і фахова підготовка сприяє досягненню ними головної мети – самореалізації, чому сприяє атмосфера храму знань, створена у Київському університеті видатними науковцями і педагогами 30-х – 60-х рр. XIX ст., такими як М. Максимович, О. Шульгін. Завдяки цьому Університет св. Володимира був сприятливим середовищем для здобуття М. Драгомановим не лише серйозного фахового рівня, але й для формування громадянської позиції, активного залучення до суспільно-політичного життя середини XIX ст. [31, с. 4-50].

Певний аскетизм вирізняв Михайла з-поміж інших студентів, наприклад, він не вживав алкоголю, не любив застіль з піснями і танцями, бо ці заняття відволікали його від досягнення поставленої мети – стати справжнім професіоналом у царині гуманітарних наук. Сучасники відзначали, що вже під час навчання в університеті у М.П. Драгоманова яскраво проявилися такі характерні риси, як раціональність, виваженість, поміркованість, толерантність, незважаючи на те, що зміст цих проявів людської особистості почасти є важко поєднуваними. Наприклад, холодне раціональне мислення, яке передбачає принциповість, практично неможливо поєднати з толерантним ставленням, яке передбачає визнання права на існування кожної думки незалежно від ступеня її достовірності [48, с. 59-66].

Педагогіка й освіта вже у середині XIX ст. були полем гострих дискусій і суперечок видатних науковців, практиків і публіцистів. Ще будучи зовсім юним і недосвідченим студентом, Михайло Драгоманов брав активну участь у цих важливих подіях суспільно-політичного життя. Так, він сміливо

включився у відому полеміку між М. Добролюбовим і М. Пироговим, яка стосувалася проблем педагогіки, виховання молоді, суспільної активності та відповідальності педагогічної інтелігенції перед соціумом. М. Драгоманов відзначав, що у науково-педагогічних колах постійно йдеться про гуманність, а між тим на практиці не спостерігалось гуманного ставлення до оточуючих. Цей суперечливий підхід, на думку Михайла Петровича, був шкідливим для розвитку тогочасної освіти [232, с. 5-6].

Аналіз бачення ситуації та шляхів розвитку російської освіти провідними інтелектуалами досліджуваного періоду підтверджує висновки М.П. Драгоманова. На думку М. Добролюбова, видатного російського гуманіста педагога, публіциста, літературного критика, педагогу необхідно мати здібності до навчання, тобто здобуття нових знань, мати здатність передавати результати свого пізнання учням, мати дар красномовства усного і письмового, але найголовніше – мати щирю любов до людей і скромність. При цьому Микола Олександрович був занепокоєним з приводу того, що він слабкий, молодий і недосвідчений, тобто мислитель відчував невпевненість у своїй авторитетності серед оточуючих, а педагог, на його щире переконання, повинен мати вплив у спільноті, яка довірила йому навчати своїх дітей. З іншого боку, для того, щоб наставляти когось іншого, необхідно мати власного наставника, взаємини з яким ґрунтуються на пошані до цієї людини і визнанні беззаперечності авторитету цієї особистості [418, с. 19-21].

У свою чергу М. Пирогов дивився на ці речі зовсім з іншого боку, зокрема, він визначав мету педагогічної діяльності як виховання людини, а уже з цього випливало, що педагог повинен бути людиною, на прикладі якої повинні формуватися особистості вихованців. Саме з цієї причини видатний педагог стверджував, що вчення Спасителя відкрило нам істинне уявлення про людину і відповідність саме християнським стандартам є вирішенням усіх соціально-педагогічних проблем суспільства, а відхід від нього призведе до загострення соціальної ситуації. Микола Іванович вважав хибною переконаність багатьох його сучасників у тому, що у середині XIX ст.

потрібно виховувати не людей, а фахівців, тобто педагогів, інженерів, лікарів, науковців тощо [336, с. 78].

М. Пирогов реалізував свої погляди на практиці, розробивши нову систему освіти, в якій врахував потреби, нахили та здібності різних верств населення. Показовим для вищої освіти було те, що у період опікунства Київським навчальним округом М. І. Пирогов видавав обіжники, в яких запроваджував глибоке вивчення духовного світу студента, врахування рівня його розвитку, знань та вихованості, індивідуально-психологічних особливостей. Проголошуючи ідеї гуманізму, М. Пирогов дійшов до прогресивної ідеї виховуючого навчання. Згідно з цією теорією, розвиток людини мав підкріплюватися міцними знаннями, що є запорукою формування цілісної особистості, повноцінного громадянина [47].

Слід зазначити, що 1861 р. вийшла заборона попечителям навчальних округів публікувати свою точку зору, або іншу, окрім офіційної, позиції щодо студентських виступів, їх причини, наслідки і способи протидії студентським заворушенням. Фактично це розпорядження позбавляло попечителів навчальних округів офіційного впливу на ситуацію, пов'язану з незадоволенням молоді державною політикою у певних питаннях, а направлення творчої та громадської активності юних максималістів у конструктивне русло, перетворюючи попечителя на представника інтересів населення у задоволенні їх освітніх потреб на транслятора державної освітньої політики. Зворотнім боком справи студентських виступів було функціонування студентських громадських організацій [49].

Ще навчаючись на першому курсі університету, М. Драгоманов став членом студентського гуртка, який опікувався недільними школами. З цієї причини його інтерес до педагогіки мав практичний характер. Учений згадував, що недільні школи члени цього гуртка намагалися використовувати для політичної агітації, але загальний рівень освіти жителів Києва та навколишньої місцевості переконав активістів у першочерговості реалізації освітньої, а не агітаційної діяльності. Після закриття недільних шкіл урядом

була започаткована програма сільських шкіл, а для забезпечення цих навчальних закладів учителями були створені педагогічні курси. Через брак державного фінансування до діяльності педкурсів було залучено членів студентського гуртка, одним із них був М.П. Драгоманов, котрий на громадських засадах викладав слухачам курсів російську історію [45].

Межа між освітнім і соціально-політичним аспектами студентського життя виявилася дуже тонкою для громадсько-активної молоді м. Києва межі 50-х-60-х рр. XIX ст. Юнацьке прагнення свободи, посилене централізаторською політикою російського уряду, позначилося у зростанні національно-патріотичних настроїв у колах інтелігенції. М.П. Драгоманов висловив свою громадську позицію у промові, проголошеній у 1861 р. під час поховання Т. Шевченка, в якій рішуче засудив політику імперської влади, виявивши її антиукраїнську сутність. Одразу ж після цього Михайло Петрович потрапив до списку «неблагонадійних осіб». Слід врахувати той факт, що, згідно із тогочасними законами, до найтяжчих належали злочини проти держави, а сепаратизм і заклики до повалення існуючого політичного режиму входили до цього переліку. Саме з цієї позиції критика урядової політики викликала пильну увагу правоохоронних органів до людей, які висловлювали незадоволення урядовим курсом [2].

Цей яскравий вияв політичної активності Михайла Петровича не був чимось для нього неординарним. Під час банкету з приводу відставки попечителя Київського навчального округу М. Пирогова М. Драгоманов проголосив промову, яка викликала овації у присутніх і ввела молодого оратора у коло ліберально налаштованої інтелігенції м. Києва. Водночас спілкування з політично активною професурою сприяло визначенню наукових інтересів юного дослідника. З одного боку вони розширилися, бо, окрім історії Стародавнього Риму, виявилася зацікавленість релігійною історією, а з іншого – конкретизувалися, тому цікавість викликала соціальна боротьба періоду занепаду Римської імперії і зародження християнства. Також це виявилось важливим і для подальшої кар'єри молодого вченого.

Його рекомендували як можливого викладача після відставки за віком професора О. Шульгіна, який порекомендував раді Університету відрядити М. Драгоманова у закордонне відрядження після закінчення навчання [49].

Характерною рисою періодичних видань досліджуваного періоду було публікування на їх шпальтах літературних творів. Саме з цією метою виходили літературні додатки до газет, у назвах яких було слово літературна. Ці додатки виходили раз, або двічі на місяць, і в одному номері такого додатка як правило вміщувався один літературний твір: оповідання або декілька віршів. Траплялися випадки, коли великі за обсягом оповідання або повісті публікувалися у кількох номерах поспіль, що могло зацікавлювати і приваблювати читачів видання, спонукаючи їх купувати наступні номери літературного додатка газети, а це, як відомо, головна мета видавців. Цим була викликана гонитва за зацікавленістю читачів і спонукала до пошуку нових варіантів подачі інформації та літературної творчості [2].

Найчастіше опубліковані у газетах художні твори були пробами пера різних літераторів і перекладачів шедеврів світової літератури, які у першу чергу прагнули творчої самореалізації, а уже потім визнання і слави. Не слід відкидати і той немало важливий чинник, що публікація великих за обсягом творів могла зацікавити видавництва, а далеко не всі письменники готові на початку своєї творчої діяльності написати великий твір, такий як роман, розлога повість або збірку оповідань, а газети XIX ст. охоче розміщували маленькі твори прозаїчного і поетичного жанрів на своїх шпальтах. Особлива тема – переклади шедеврів іноземної літератури, які, окрім знання мов, вимагали ще й чималих, наприклад, поетичних здібностей, щоб передати не лише зміст, а також ідейно-чуттєву наповненість іноземного твору. Ці люди потребували підтримки на початковому етапі своєї діяльності, а преса мала змогу підтримувати їх, даючи їм можливість оприлюднити результати своєї праці і отримати натхнення для нових звершень [380, с. 24].

Ще однією особливістю цих періодичних видань було розміщення на їх шпальтах спогадів або щоденників видатних людей епохи: вчених,

мандрівників, винахідників, які могли зацікавити пересічного читача і навіть певною мірою вплинути на суспільну думку з приводу деяких моральних, соціальних або господарських питань. Здебільшого читачі дізнавалися з цих публікацій про життєвий досвід, враження від побаченого під час подорожей та ставлення до подій, свідками яких були автори. Для читачів і дописувачів це був досить ефективний спосіб комунікації, яка необхідна суспільству для розвитку власної культури. З іншого боку, це був спосіб розвитку засобів масової інформації неполітичного характеру і громадської активності добропорядних підданих Російської імперії [2].

Одним із проявів активності українських народників рубежу 50-х– 60-х рр. XIX ст. було заснування у Петербурзі товариства «Громада», головною метою діяльності якого декларувалося покращення життя української спільноти, насамперед – селянства. У Києві також була заснована «Громада», яка спочатку діяла як студентська організація, а пізніше розділилася на дві частини: «стару» і «молоду», оскільки до складу останньої входила виключно молодь. Очолив український громадівський рух відомий український історик В. Антонович. Члени громад активно працювали над вивченням української історії, етнографії та мови. На жаль, ця діяльність не наближала втілення в життя головної мети громадської організації «Громада» – покращення життя пересічних етнічних українців [167, с. 585-604].

Чиновники реагували на створення цієї громадської організації, як і подібних об'єднань, однозначно негативно завдяки тому, що російська політична система не допускала інакодумства. З незрозумілих причин просвітницьку діяльність «Громади» і початкової школи при Університеті св. Володимира трактували як політичну, а також антиурядову справу. Складається враження, що працівники Міністерства народної освіти не були зацікавлені у поширенні освіти серед широких верств підданих Російської імперії. Соціально-національна політика російського уряду базувалася на утвердженні однієї загальноросійської народності, що не допускало поширення ідеї національної самобутності народів імперії навіть через

недержавні освітні заклади [338, с. 18].

З цієї причини діяльність учасників «Громади» потрапила під суворий нагляд поліції з моменту створення цієї громадської організації. Проаналізувавши цю ситуацію, можна дійти висновку про те, що російські поліцейські чиновники були поставлені не стільки займатися правоохоронною діяльністю у сфері національних прав підданих Російської імперії, скільки захищати самодержавний режим від внутрішніх ворогів, тобто політичних опонентів. Щоправда діяльність поліцейських приставів, спрямовану проти функціонування громадських об'єднань, не можна віднести до кола їх прямих обов'язків, а скоріше вписувалася у площину боротьби з сепаратизмом як злочином проти держави. Таким чином громадська активність навіть освітнього, наукового і видавничого характеру викликала спротив захисників російського самодержавства і перетворювалася на спосіб самовираження представників національно свідомої інтелігенції підросійської України другої половини XIX ст. [104, с. 5].

Громадівський рух був досить поширеним на українських землях, які входили до складу Російської імперії, зокрема достеменно відомо про діяльність представництв «Громади» не лише у Києві, а також у Полтаві і Харкові. Саме існування громад завдавало значного клопоту жандармерії, представникам якої доводилося збирати відомості про їх діяльність, стежити за учасниками цієї організації, вишукуючи приводів для припинення функціонування цього громадського об'єднання, і, не маючи підстав для проведення арештів активних діячів громадівського руху і провадження проти них кримінальних справ. Зібрана жандармськими приставами інформація свідчила про те, що, крім інакомислення, представники «Громади» не несуть жодної загрози для царського режиму [57].

При цьому діяльність «Громади» була настільки своєрідною для свого часу, що набула міжнародного резонансу і навіть підтримки з-за кордону. Національно свідомі українці Галичини висловлювали своє схвалення і

підтримку громадівцям, які проводили науково-дослідну та просвітницьку діяльність у царині вирішення національно-культурних проблем українства Наддніпрянщини. Реальна приналежність до громадівського руху наділяла людину авторитетом у колах українофілів і водночас робила потенційно небезпечною для проурядових кіл, оскільки світогляд громадівців був опозиційним по відношенню до національної політики російського уряду [361, с. 24].

У 1863 р., після закінчення університету зі ступенем кандидата у професори, М.П. Драгоманов почав навчатися на Вищих педагогічних курсах, суміщаючи навчання з роботою у Другій київській гімназії на посаді молодшого вчителя географії. Саме з курсів М.П. Драгоманов перейшов у приват-доценти історико-філологічного відділення філософського факультету Університету св. Володимира. Викладацьку роботу Михайло Петрович суміщав з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. М. Драгоманову доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки, Михайло взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Згодом він одружився, і забезпечував власну родину, окрім того, на цей час дружина вже також осиротіла. Саме через матеріальне становище М. Драгоманов не міг займатися наукою настільки активно, як хотів [363, с. 31].

Водночас він зацікавився вивченням популярних у 60-ті-70-ті рр. ХІХ ст. у середовищі інтелектуалів Російської імперії нових суспільно-політичних течій, однією з яких був марксизм. Цей інтерес супроводжувався не лише дослідницькою, а й політичною діяльністю, яка знайшла своє відображення у тому, що на київській квартирі М.П. Драгоманова М.І. Зібер у 1868-1870 рр., викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення К. Маркса за «Капіталом». Проаналізувавши публікації Михайла Петровича цього періоду, можемо констатувати факт суттєвого впливу ґрунтовного вивчення творів засновників марксизму К. Маркса і Ф. Енгельса на політичні погляди М. Драгоманова. Це також позначилося на тлумаченні

дослідником ходу історичних подій у його студіюванні античності [363, с. 29].

Молодий дослідник у своїх пошуках концепції розвитку римської державності і системи суспільних відносин постійно наштовхувався на брак наукової літератури, присвяченої у тому числі здобуткам археологічних розкопок, які змінили тлумачення подій античної доби західноєвропейськими вченими. Михайло Петрович звертався за консультаціями з цього приводу до різних науковців свого часу, намагаючись сформулювати власне тлумачення досліджуваних проблем на найбільш нових і достовірних фактах, проаналізувавши концепції іноземних колег дослідників історії Стародавнього Риму. Окрім того, Михайло Петрович намагався бути у курсі західноєвропейської суспільної думки, а тому просив надсилати йому найновішу літературу наукового і суспільно-політичного характеру [249, с. 24].

М.П. Драгоманов, проаналізувавши праці римських класиків, сформулював авторську концепцію корисності для культурного розвитку Риму переходу від республіки до імперії, хоч і визнав, що з політичної точки зору це був певний регрес. М. Драгоманов зіткнувся з несприйняттям його наукових поглядів, які не вписувалися ні у ліберальну, ні у консервативну системи тлумачення подій доби занепаду Римської республіки і становлення Римської імперії, які панували у російській історіографії середини XIX ст. Поєднання протилежностей притаманне світосприйняттю Михайла Петровича посприяло тому, що частина його концепції була схвалена консерваторами у частині критики Римської республіки, а лібералами у частині критики римської тендерної політики [251, с. 26].

У 1870 р. М.П. Драгоманов захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра історії на тему: «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». У цьому дослідженні, а також у своїх наукових розвідках «Імператор Тиберій», «Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого», «Про стан жінки в першому віці Римської Імперії» Михайло Петрович проявив

себе як професійний дослідник, який у своїй науковій діяльності спирався на ґрунтовну джерельну базу. У своїх наукових працях М.П. Драгоманов намагався розгадати загадку влади, її ролі у житті народів, здатності впливати на індивідуальні долі людей, а також зворотного впливу суспільства й окремо взятої особистості на здійснення влади [100, с. 6-7].

Завдяки цьому після повернення на Батьківщину М.П. Драгоманов став професором стародавньої історії Університету св. Володимира, а також ідейним натхненником і редактором ліберально-демократичної газети «Киевский телеграф». Згодом газета, яка часто публікувала компрометуючі російський імперський режим матеріали, зазнала репресій. Російського царя Олександра II найбільше непокоїла опозиційність суспільно-політичної позиції редакції видання щодо соціальної і національно-культурної політики імперського уряду. Річ у тім, що журналісти видання у завуальованій формі висвітлювали вади російської політичної системи загалом і політичної культури зокрема [2].

«Киевский телеграф» позиціонувався видавцями як політична і літературна газета. На шпальтах цього видання публікувалися переліки нових видань літературних творів, критичні статті, які містили аналіз змісту повістей, романів та інших творів. Журналістами приділялася увага висвітленню важливих подій, які відбувалися за кордоном і на території Російської імперії, а не лише у Києві або Південно-Західному краї. Публікації, розміщені на шпальтах газети, мали у першу чергу інформаційно-аналітичний характер, поруч із аналітичними статтями розмішувалися урядові повідомлення і приватні оголошення. При цьому журналісти видання подавали власне бачення ситуації у країні та світі [250, с. 28 - 29].

У другому номері 1875 р. газета «Киевский телеграф» опублікувала повідомлення про вихід у світ збірки творів І. Котляревського, до якої увійшли: поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», а також «Ода до князя Курякіна». В оголошенні вказувалася ціна видання – два рублі сріблом. У графі оголошень періодичного видання публікувалися

повідомлення різного змісту, наприклад, про можливість отримання благодійної допомоги незаможним людям від релігійних організацій міста Києва, за умови ведення ними тверезого способу життя, або про надання житла в оренду. З одного боку це можна сприймати як один із способів заробітку для періодичного видання, але з іншого – є вираженням редакційної політики видання [2].

Критика на повість П.Д. Боборикіна «В усадьбе», вміщена у дванадцятому номері газети за 27 січня 1875 р., проливає світло на літературознавчий аспект діяльності редакції «Киевского телеграфа». Зі статті не лише випливає ставлення критика до твору і його автора, а також основний зміст повісті, присвяченої висвітленню життєвого укладу представників привілейованих прошарків російського суспільства 1860-х–1870-х рр. Критик не шкодував епітетів для характеристики стилю літератора Боборикіна, особливо підкреслюючи його численні вади, що було притаманно для праць літературних оглядачів досліджуваної доби. Найголовнішими недоліками повісті, на думку критика, виявилася занадто велика увага письменника до відтворення красот природи при недостатній увазі до соціальної складової описаної у творі життєвої ситуації [66, спр. 11 - арк. 4].

Ілюстрацією висвітлення ситуації у країнах Європи на шпальтах «Киевского телеграфа» може слугувати стаття про події в Іспанії, опублікована у дев'ятому номері за 20 січня 1875 р. У цій публікації йдеться про ліквідацію республіки і встановлення конституційної монархії, висвітлено перебіг громадянської війни та парламентського процесу в Іспанії протягом 1870-х рр. Автором чітко висловлено позитивне ставлення до республіканського політичного ладу на противагу монархічній формі правління, вцент розкритиковані кулуарні політичні ігри аристократично-олігархічних кланів іспанської соціально-фінансової еліти. Прочитання статті наштовхує на висновок про критичне ставлення її автора до російського самодержавства [365, с. 2-18].

З іншого боку, публікації на соціальну тематику наповнювали шпальти періодичного видання, доносячи до читацької аудиторії порівняння російської дійсності зі світовим досвідом вирішення важливих соціальних проблем держави. Авторське бачення розв'язання, наприклад, проблеми забезпечення охорони здоров'я сільського населення залишається актуальним і нині. Необхідність системного підходу до вирішення питання, задекларована автором статті, може тлумачитися як заява про його відсутність в урядовій політиці щодо сільської медицини і критики соціальної політики царського уряду, що вважалось неприпустимим в умовах абсолютизму другої половини ХІХ ст. [49, с. 23-47].

Публікація вітчизняних і закордонних новин, урядових повідомлень, аналітичних статей було звичайним функціонуванням російської преси 1870-х рр. За умови вільної реалізації свободи думки, слова і друку у країні така діяльність знаходила підтримку з боку державних інституцій, але у процесі згорання політичних свобод, який спостерігався у другій половині 70-х рр. ХІХ ст. журналістика сприймалася представниками влади дещо неоднозначно навіть у певному негативному забарвленні. З цієї причини здійснювався адміністративний тиск як на деяких журналістів, так і на редакції періодичних видань, оскільки статті, вміщені у цих виданнях, викликали сумніви щодо благонадійності їх авторів [376, с. 94].

Навчальний і науковий процеси в Університеті св. Володимира на той час, коли у ньому працював доцентом–професором Михайло Петрович, був поставлений на доволі високому рівні. Це можна пов'язати з тим, що становлення соціального прошарку студентства у Києві відбувалося досить динамічно, але все-таки поступово. Мало місце значне збільшення кількості студентів за відносно короткий час, якщо у 1834 р. у всьому університеті навчалось лише 62 студенти, то у 1860 р. їх налічувалось вже більше тисячі. З точки зору налагодження проходження навчально-виховного процесу набагато простіше забезпечити якісне навчання меншої кількості студентів ніж більшої, а з мотиваційної точки зору легше навчати охочих ніж тих, хто

прийшов згаяти час, або з інших непов'язаних з отриманням освіти причин [74].

Суттєвий приплив охочих здобути вищу освіту йшов попри жорсткі соціальні обмеження, які вводили імперські реакціонери щодо прийому до цього навчального закладу. Так, генерал-губернатор Д.Г. Бібіков наказав директорам гімназій оголосити своїм вихованцям, що студентом стане лише той, хто має кошти на те, щоб вдягатися і утримувати себе так, як личить студентові та вносити встановлену платню за навчання. Висока плата за навчання розглядалася царем Миколою I та його сановниками в якості надійного засобу припинити доступ до вищої школи людям «нешляхетного» походження. Звісно, що це не могло не викликати обурення Михайла Петровича та його прогресивних колег. За ним поступово, але неухильно закріплюється репутація «нігіліста», тобто людини, яка виступає проти імперського режиму [98, с. 24-36].

Щоправда нігілізм М.П. Драгоманова стосувався не лише політичного життя, але й світоглядних питань, зокрема релігії. Він шукав витoki людського світогляду, вірувань і уявлень про найважливіші аспекти людського життя, такі як походження людини, сенс її існування, смерть і потойбічне життя. Михайло Петрович шукав раціональне пояснення діалектики людського світобачення і конспектував основні віхи розвитку релігії. По суті, навіть пасивна протидія православній релігії у царській Росії сприймалася урядом і чиновництвом як ідеологічна боротьба проти російського державного ладу, який з часів утворення Московського царства тримався на православ'ї як ідейно-політичній платформі, до якої з другої половини XVI ст. додалося самодержавство, а з початку XVIII ст. – єдина народність. Ця концепція була узагальнена графом С. Уваровим у його праці «Православ'я, самодержавство, народність», яка стала вираженням російської державної ідеології у 30-х рр. XIX ст. Як виявилось, М. Драгоманов був опонентом усіх трьох складових цієї концепції [4, с.121].

Внаслідок університетської реформи 1863 р. владу Міністерства освіти

та попечителя навчального округу над Університетом св. Володимира було значно обмежено у питаннях внутрішнього життя навчального закладу. Водночас розширювалися права університетських рад і професорських колегій, було поновлено виборність посад ректора, деканів, професорсько-викладацького складу університету. Згідно з новим статутом, університетській раді, факультетам і правлінням надавалися широкі права для розв'язання навчально-методичних, господарсько-фінансових та інших питань життєдіяльності вищого навчального закладу [78, арк. 1].

Відтоді професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира мав кращі умови для розгортання наукової діяльності. Водночас за часів сумнозвісного Миколи I задушлива атмосфера реакції: відмова друкувати вільнодумні праці, суворий контроль за «благонадійністю» навчального процесу поламали не одну людську долю. Зі спогадів сучасника – викладача кафедри історії, що пияцтво і депресія були найпоширенішими проблемами науково-педагогічних кадрів, які не могли себе реалізувати. Не будучи схильним до пияцтва та депресії, М. Драгоманов мужньо витримував згадані випробування, декларуючи власну позицію у пресі та відбиваючи звинувачення в «українському сепаратизмі» та прихильності до «терористів» Д. Каракозова та С. Нечаєва [79, арк. 16 - 21].

Кількість лекцій сягала на 6-7 на день. Викликає подив, як при такому напруженому графіку викладачі та студенти знаходили час на громадсько-політичну діяльність, але все ж таки значна їх частина перебувала в самому епіцентрі суспільного життя. І яскравим прикладом тут був М. Драгоманов: він виступав з лекціями та доповідями; вступав у суперечки з діячами російського ліворадикального руху, які бажали залучити до лав своїх організацій на своїх же умовах і українських антирежимних діячів; дискутував з представниками галицької інтелігенції; знайомив київських інтелектуалів із західноукраїнськими виданнями ліберального та соціал-демократичного спрямування [80, арк. 12 - 13].

Зрозуміти настільки активну громадянську позицію М.П. Драгоманова

можна лише врахувавши той високий рівень політизації життя студентів та викладачів київського університету, який спостерігався впродовж другої половини XIX ст., зокрема, завдяки розвитку російських і європейських філософських течій цього періоду, напряду пов'язаних з розробкою політичної ідеології. Значний вплив на функціонування Університету св. Володимира мало поширення у студентському середовищі ідеології народництва у 70–80-х рр. XIX ст. Багато в чому це пов'язано з тим, що упродовж окресленого періоду лави студентів дедалі більше поповнювали різночинці, а відсоткова частка дворян у студентському середовищі скорочувалася [81, арк. 2 - 30].

Упродовж 70-х рр. XIX ст. значний вплив на погляди антирежимної молоді Києва справляла суспільно-політична позиція саме М. Драгоманова. Неодноразово мислитель брав участь у народницьких нелегальних зібраннях, дискутував з переконаними нігілістами, висловлюючи свою активну, позитивну життєву позицію. Він погоджувався зі значною частиною поглядів російських лівих радикалів, зокрема, це стосувалося питань ставлення до самодержавства. Особливо тісні зв'язки у М. Драгоманова склалися з відомим діячем російського терористичного руху А. Желябовим, з яким Михайло Петрович підтримував постійне листування. Сучасники відзначали значний вплив М.П. Драгоманова на світогляд А. Желябова, на формування ним програмних засад народницького руху [343, с. 29].

Про симпатії М.П. Драгоманова до прудонівського варіанту анархізму упродовж 70-х рр. XIX ст. свідчать його статті, в яких мислитель відзначав правильність висловів П.Ж. Прудона щодо федералістичних та соціалістичних ідей. Думки П.Ж. Прудона М. Драгоманов ілюстрував прикладами з життя тогочасної України. Називаючи себе старим анархістом прудонівської школи, М.П. Драгоманов визнавав, що він практично єдиним з-поміж тогочасних політичних мислителів притримувався поглядів так званої старої анархічної школи П.Ж. Прудона. Статті М.П. Драгоманова засвідчують, що у цей час він також вивчав праці К. Маркса, Л. Блана, Ф.

Лассалья, К.Е. Дюрінга і М. Чернишевського. Ця інформація наштовхує на думку, що М.П. Драгоманов мав різноманітне (часто суперечливе) ідейне підґрунтя для формування власних висновків з приводу вирішення проблем російського суспільства другої половини ХІХ ст. Ці висновки принципово не співпадали з офіційним урядовим баченням шляху розвитку Російської імперії [338, с. 18].

У 1875 р. Російським міністерством народної освіти було видано розпорядження про переведення М.П. Драгоманова до одного з північних університетів Російської імперії. Приводом для ухвалення такого рішення став наклеп: соціологічна спрямованість лекцій Михайла Петровича була навмисно названа соціалістичною, проте реальною причиною була приналежність М. Драгоманова до громадівського руху. Молодий професор відмовився виконати волю міністерських чиновників, а тому потрапив під суворий нагляд поліції. Зрештою, М. Драгоманова було звільнено з Університету св. Володимира, але йому було дозволено отримати закордонний паспорт і емігрувати, поповнивши лави російських опозиціонерів, які мешкали в європейських країнах [84].

Не варто забувати про те, що іншим боком обдарованості людини може бути гордість, яка дуже подібна до почуття власної гідності. Принципова різниця полягає лише у тому, що гідність оберігає людину від імпульсивних, емоційних рішень і сприяє серйозному зважуванню дій і слів, а гордість, навпаки, штовхає на необдумані швидкі часто негативні вчинки, справжні наслідки яких стають очевидними через певний інколи досить тривалий час і впливають на результат усього життя людини. Досить складно судити про рівень виваженості відмови М.П. Драгоманова від переведення на роботу до одного із північних університетів Росії, але наслідки цього рішення для життя цього видатного вченого і політичного діяча виявилися колосальними і навіть вирішальними [4].

Щоправда вплив соціалістичних ідей на формування і втілення у життя політичних переконань М. Драгоманова був доволі суперечливим. Як слушно

зауважував з цього приводу І. Франко, «мужикофілство» було світоглядною основою соціалізму М.П. Драгоманова. Він підходив до тлумачення поняття соціалізму не так, як К. Маркс і Ф. Енгельс, через призму вивчення життя і розвитку пролетарської маси у країнах з найвищим рівнем економічного розвитку. Навпаки, відправною точкою його соціалізму, так як і французького утопічного соціалізму, було споглядання нужди нижчих верств суспільства, співчуття їм і бажання винайти такий суспільний лад, при якому соціальна несправедливість була би зведена до мінімуму [86, арк. 230 - 238].

Російська дійсність давала багато різноманітного матеріалу для роздумів на теми соціальної справедливості і несправедливості у цьому світі. Пошуки загального щастя вважаються утопією завдяки тому, що ґрунтуються вони на розумінні конкретних людей поняття загальнолюдського щастя і їх баченні його досягнення. За таких умов найчастіше вирішення звичайних повсякденних соціальних проблем суспільства заміняється пошуком і побудовою досконалої моделі системи суспільних відносин, яка ніяк не пов'язана з реальним життям звичайних людей. Наприклад, законодавче регулювання питання найму робітників у Росії могло б зняти соціальне напруження і позбавити членів ліворадикальних організацій однієї з основних підстав для критики російського політичного ладу [338, с. 18].

Соціалізм М.П. Драгоманова досить серйозно відрізнявся від поглядів навіть російських соціалістів, зокрема П.Л. Лаврова, який відстоював унікально радикальні погляди, протиставляючи соціалізм усім іншим політичним концепціям. Утвердження повноцінної соціальної справедливості, на переконання П.Л. Лаврова, потребувало формування позитивної суспільної думки щодо соціал-демократичної ідеології на ґрунті постійності принципового, безкомпромісного відстоювання своєї політичної позиції. Цей політик вважав, що саме соціалізм вартий того, щоб вкласти у реалізацію його постулатів усе життя, що саме досягнення загальної рівності є справжнім сенсом людського буття, без якого неможливий поступ людської

цивілізації [232, с. 10].

Імперський уряд сприяв еміграції опозиціонерів для того, щоб мати змогу звинувачувати їх в антидержавній діяльності, перекладаючи на своїх політичних опонентів відповідальність за зростання невдоволення російським самодержавним політичним режимом у середині Російської імперії. Завдяки цій урядовій політиці М.П. Драгоманов потрапив під покарання середнього ступеня тяжкості, тобто вчений зазнав адміністративного, а не кримінального переслідування. Це призвело до посилення радикалізації протистояння Михайла Петровича з російським самодержавством. Переслідування за політичними мотивами консолідували представників російської опозиції незалежно від їх приналежності до напрямків і відтінків політичних течій, концепцій і поглядів окремо взятих опозиціонерів [89].

Напередодні еміграції М.П. Драгоманов перебував у дуже скрутному матеріальному становищі. Позбавлений будь-якого заробітку він міг розраховувати тільки на підтримку близьких людей. Утім, навіть у цих важких умовах, Михайло Петрович продовжував брати активну участь у Київській «Громаді», акцентуючи увагу на питаннях видавничої діяльності як одного з провідних напрямків функціонування цієї громадської організації. Видання наукової і публіцистичної літератури «громадівцями» досить сильно гальмувалося внаслідок перманентного браку фінансування, що позбавляло можливості «громадівців» надавати членам цієї організації матеріальну допомогу з коштів «Громади» [263, с. 67].

При цьому Михайло Петрович, облаштувавшись у Женеві, зайнявся виданням збірника «Громада» – друкованого органу громадівського руху. Старання мислителя поширювати інформацію про національні проблеми українців Наддніпрянщини не лише серед представників діаспори, але й серед європейців не завжди знаходили схвалення його соратників по громадівському руху. Фактично національно-культурна політика урядів багатонаціональних держав визначала ступінь опозиційності національно

свідомої частини інтелігенції національних меншин. Надання необхідного мінімуму політичних прав і свобод для збереження національної самобутності перетворювала радикальних непримиренних ворогів центрального уряду на поміркованих опозиціонерів, або навіть ідеологічних союзників носіїв центральної державної влади [4].

Творчі люди, які були не здатні залишатися підданими держави з деспотичним або навіть демократичним політичним ладом, опинялися в еміграції, шукаючи за кордоном місця, де лояльність місцевої влади створювала необхідні умови для висловлення власної життєвої позиції і вияву суспільно-політичної активності кожної екстраординарної особистості. Женева виправдовувала їх сподівання і свою славу давнього розсадника вільнодумства і раю для вільнодумців, а тому преса опозиційного характеру різних країн без жодних перешкод публікувалася у цьому місті і вільно розсилалася в усі куточки Старого Світу і навіть за його межі. Завдяки цьому представники російських антиурядових кіл вважали Женеву своїм закордонним центром, і саме тому М.П. Драгоманов обрав це місто для свого проживання на початковому етапі еміграції [92].

Отже, життєвий шлях М.П. Драгоманова від народження до середини 1870-х рр. сприяв формуванню інтелігентної особистості з чіткими життєвими принципами, поглядами та переконаннями, орієнтованими на гуманістичні цінності поєднанні з прагненням до досягнення соціальної справедливості, а також обдарованого професіонала у сфері дослідження та викладання гуманітарних наук. Фахівця найвищого гатунку і широкого профілю з притаманними М. Драгоманову рисами характеру не змогла прийняти бюрократично-корумпована модель російського самодержавства, саме тому Михайлу Петровичу довелося емігрувати до країн Західної Європи у пошуках самореалізації і звичайного життєвого простору необхідного кожній людині.

2.2. Вплив європейських цінностей на професійну та світоглядну парадигми М.П. Драгоманова

Формування європейських світоглядних цінностей у М.П. Драгоманова розпочалося відносно рано, вже в процесі навчання в Університеті св. Володимира 6 березня 1870 р. М. Драгоманову було присвоєно ступінь магістра, а 15 вересня того ж року його було обрано штатним доцентом і відправлено у відрядження від університету з науковою метою за кордон терміном на два роки. Упродовж відрядження Михайло Петрович побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії. У 1871 р. у Берліні М.П. Драгоманов прослухав лекції славетних науковців Т. Моммзена – з давньої історії та Й. Г. Дройзена – з новітньої історії. Потім дослідник працював у Відні, Празі, Гейдельберзі, Римі, Флоренції та Цюріху. Перебуваючи у Гейдельберзі, М.П. Драгоманов досліджував суспільно-політичні процеси у Німеччині, зокрема, аналізував доктрину пангерманізму [361, с. 29].

Перебуваючи у Відні, М.П. Драгоманов познайомився з українською студентською громадою вихідців із Галичини, об'єднаною у молодіжну організацію «Січ», а у Цюріху налагодив контакти з ліворадикальними діячами, які були послідовниками М. Бакуніна та П.Л. Лаврова. Ознайомився з їхніми суспільно-політичними концепціями та дискутував з цього приводу. З наведених фактів можна зробити висновок про те, що політичний аспект інтересів Михайла Петровича під час наукового відрядження за кордон значною мірою знайшов своє втілення у повсякденному житті науково-педагогічного діяча, який підвищував свій фаховий рівень, переймаючи дослідницько-педагогічний досвід закордонних колег [362, с. 100].

Перебування М. Драгоманова у Флоренції – культурному центрі італійського Ренесансу – залишило помітний слід у світосприйнятті молодого науковця. Споглядання наслідків Відродження античної культури діячами XIV-XV ст. сприяло переосмисленню змістовного наповнення самої античної

культури з її захопленням людським тілом і всім матеріальним. Відхід італійців доби Відродження від середньовічного розуміння сенсу людського життя через звернення до цінностей більш раннього історичного періоду наштовхнув Михайла Петровича на думку про доцільність переосмислення сенсу буття людства взагалі й українського народу зокрема. Своїми роздумами він поділився з друзями, викладаючи міркування у листах [255, с. 79].

Приїхавши влітку 1873 р. до Швейцарії, М.П. Драгоманов потрапив у вир емігрантського російського ліворадикального руху. У це своєрідне культурно-ідеологічне середовище його ввели друзі М. Зібер та С. Подолинський. Останній залучив Михайла Петровича до участі у політичному житті російських нігілістичних гуртків Цюріха ще до приїзду мислителя до міста. У березні 1873 р., перебуваючи у Флоренції, на прохання С. Подолинського М.П. Драгоманов написав реферат, присвячений висвітленню життєвого і творчого шляху Т. Шевченка на ювілейний вечір цюріхських лівих радикалів. Туди ж переправив часопис «Вперед», який видавав давній соратник М.П. Драгоманова П.Л. Лавров – один із провідних діячів ультралівого руху російської еміграції [66, арк. 3].

Слід зазначити, що Михайло Петрович досить критично поставився до програмних засад журналу «Вперед», оскільки помітив у них значну частку популізму. Мислитель оцінив бачення П. Лавровим завдань видання вузьким орієнтованим на занадто нечисленну аудиторію, а загальну мету, такою що потребувала уточнення і доопрацювання у більшості постановочних аспектів. При цьому М.П. Драгоманов у цілому схвалив ідею видання соціалістичного часопису, висловивши побажання розширення цільової аудиторії періодичного видання з метою поширення соціалістичної ідеології серед російської й російськомовної інтелігенції, яка мешкала у країнах Європи, як і серед грамотних людей, які уміють читати російською мовою [2].

Закордонне відрядження викладача від університету з метою підвищення його професійного рівня мало науково-педагогічний характер із

явними громадсько-політичними інтермедіями. Збагачення досвідом зарубіжних професіоналів науково-педагогічного та громадсько-політичного спрямування зробило М.П. Драгоманова цінним фахівцем одночасно і в його життєвих інтересах, і видах діяльності, які досить успішно поєднував, оскільки вони межували між собою принаймні у 1870-х рр. Водночас вдало розставлені пріоритети створили передумови для блискавичного успіху мислителя на ниві життєвої самореалізації творчої особистості у несприятливих умовах абсолютизму [105, с. 128-129].

Вимушена еміграція стала потужним поштовхом до самореалізації М. Драгоманова, до якої він прагнув усе своє свідоме життя. Саме на період перебування М. Драгоманова в еміграції припав розквіт його наукової та публіцистичної творчості. Тоді він створив і оприлюднив свої основні науково-теоретичні, науково-популярні та публіцистичні твори, політичні програми розвитку Росії та України. За кордоном Михайло Петрович зміг повноцінно займатися своєю улюбленою справою – політичною журналістикою, хоч і страждав від певного браку коштів і відлучення від науково-педагогічної діяльності на початковому етапі життя в Європі.

Дослідники й дотепер сперечаються з приводу того, як саме вплинуло на наукову цінність праць мислителя становище емігранта. Чи стало воно негативним фактором, чи, навпаки, дозволило М. П. Драгоманову аналізувати українську та загалом східноєвропейську дійсність із позицій певної відстороненості? Дослідник суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова А. Круглашов вважає, що немає підстав стверджувати про негативний вплив емігрантського становища на теоретичну вартість праць мислителя. А. Круглашов відзначає, що саме завдяки перебуванню в еміграції мало місце специфічне поєднання у політичному світогляді М. Драгоманова національно-демократичної орієнтації з послідовним європоцентризмом, пафосу національного служіння з устремлінням до наукової критики політичних програм і дій ідейних опонентів. Це, на думку дослідника, дозволило М.П. Драгоманову досягти того рівня відстороненого

від дрібниць і суперечливих явищ повсякденності рівня узагальнення, без якого навряд чи можлива поява теоретичних концепцій [251, с. 40].

Перебуваючи в європейських країнах, мислитель ретельно відстежував тенденції суспільно-політичного, економічного, соціокультурного та духовного життя населення українських земель. Він переосмислював їх досвід організації та регулювання суспільних відносин і подавав у своїх працях, накладаючи ретроспективу на сучасну йому дійсність життя України та її поневолювачів – Російської та Австро-Угорської імперій. Історичний аналіз подій надавав гіпотезам і висновкам М.П. Драгоманова переконливості та обґрунтованості, що забезпечувало успіх його публікаціям в Європейських періодичних виданнях досліджуваного періоду. Щоправда найголовнішою складовою популярності Михайла Петровича серед представників опозиції Петербурзькому та Віденському політичним режимам була щира відданість антимонархічному руху, виражена у реальні справи поширення політичної освіти серед опозиціонерів незалежно від їх політичних поглядів і релігійних переконань [273, с. 1-2].

Переважає більшість національно свідомих українців мали досить абстрактне уявлення про реальні потреби, проблеми чи навіть інтереси суспільства, яке вони представляли, будучи вихідцям із привілейованих станів. Саме з цієї причини великою популярністю користувалися художні твори таких митців як Т. Шевченко. Цьому поетові намагалися приписати різні, навіть часом протилежні за своїм ідейним наповненням політичні погляди. Проте, як свідчить поезія Тараса Григоровича, він відображав дійсність життя і прагнення представників найбільшого прошарку українського суспільства – селянства, яке по суті і було тим народом, за щастя якого активно боролися так звані українофіли і соціалісти другої половини XIX ст. Насправді прагнення пересічного селянства зводилося лише до надання базового мінімуму політичних, а саме головне економічних свобод, які б забезпечували умови для повноцінної життєдіяльності, а відтак і розвитку національної культури [271, с. 4].

Саме цю істину доносив Т. Шевченко до своїх читачів. І саме це помітив М. Драгоманов та намагався пояснити своїм національно орієнтованим сучасникам, які шукали не стільки приклад для наслідування, скільки виправдання своїх політичних ідеологій. Ідеалізація поглядів, особистості та навіть образу Кобзаря не давала змоги значною мірою скористатися його творчим доробком заради досягнення навіть найвищої спільної мети, поставленої самим Тарасом Григоровичем – звільнення українського народу від іноземного поневолення. Досягнення національної самостійності українського народу визнавалося головною необхідною умовою повної реалізації будь-яких політичних ідей і концепцій розвитку українського суспільства [290, с.1-3].

Радикальність бачення Т. Шевченка вирішення українського національного питання привертало до його непересічної особистості увагу і викликало бажання наслідувати у борців за народне щастя представників найбільш різноманітних соціальних напрямків. Складається враження, що М. Драгоманов вибудував логічну послідовність Т. Шевченко – українофіли – соціалізм. У такий спосіб, з одного боку, підкресливши основозакладаючий потенціал радикалізму, а з іншого – універсальність простих рішень складних суспільних проблем. Остаточне вирішення національного питання лежало у площині звільнення нації від панування над нею інших націй і створенні національної держави, проте далеко не всі представники національно свідомої інтелігенції мали мужність це визнати [272, с. 1-3].

Значна частина діячів українського національно-визвольного руху 60-х – 90-х рр. XIX ст. була схильна до відверто надмірної ідеалізації померлих героїв, часто забуваючи, що це були талановиті і працьовиті люди, а не якісь надістоти. Завдяки цьому переважна більшість так званих прихильників і послідовників ідеології Т.Г. Шевченка, вважаючи його пророком, навіть не намагалися розгледіти у ньому людську особистість зі спектром рис характеру, звичок, стилю поведінки, певну частину яких не варто було б наслідувати. Вони прагнули досягнути суспільного блага, створивши образи

беззаперечних національних героїв на тлі історичних постатей, оцінка діяльності яких викликала дискусії у науковій спільноті. Унаслідок цієї діяльності певна частина патріотів України зі скепсисом дивиться на створений ними образ Великого Кобзаря [53, с. 1-2].

Саме критичний підхід дозволив М. Драгоманову, проаналізувавши щоденник Т. Шевченка, не розчаруватися у ньому, а взяти до уваги деякі особливості особистої моралі Тараса Григоровича, що характеризує Михайла Петровича як дійсно поміркованого мислителя, який не робив швидких висновків. Річ у тім, що щоденник поета, художника та громадсько-політичного діяча Т.Г. Шевченка розкривав марноту його повсякденного життя, що відвертало від нього марнославно-ідеалістичних, нездатних спершу дивитися на своє життя, а вже потім споглядати недоліки чужого. М.П. Драгоманов зміг відокремити творчість Т. Шевченка від його поглядів і способу життя, що забезпечило мислителю можливість адекватно оцінювати спадщину Кобзаря [272, с. 1-3].

Імовірно не останню роль у формуванні негативного ставлення М. Драгоманова до релігії зіграло скептичне висміювання Т. Шевченком людської релігійності, поєднане з досить вільною інтерпретацією біблійних сюжетів у творах Тараса Григоровича. Цікаве бачення видатного українського поета природи царської влади, як Божого провидіння, крізь призму психологічного стану людини і прославлення Бога як вияву рівня людської моралі у порівнянні зі звичкою дотримання релігійних обрядів пересічними жителями Російської імперії другої половини XIX ст. Очевидно Т. Г. Шевченко проводив чітку межу між вірою в Бога і релігійною обрядовістю, а цей підхід до вирішення світоглядних питань імпував М.П. Драгоманову, оскільки частково виправдовував безмежну свободу совісті як непохитне підґрунтя розвитку науки [243, с. 256].

Вплив творчості та політичних поглядів Т. Шевченка на формування і динаміку світогляду М. Драгоманова переоцінити важко. Ще в юності на емоційному рівні Михайло, будучи студентом, загорівся ідеями Кобзаря про

звільнення України. Проте лише у зрілому віці прийшло переосмислення системи цінностей і пріоритетів, запропонованих Т. Г. Шевченком широкому загалу. Турбота про український люд притаманна родині мислителя помножена на радикалізм національної ідентичності, самосвідомості та відчуття приналежності до давньої самобутньої нації виразилося у жорстке критичне ставлення до фальшу, лицемірства і підступництва по відношенню до декларацій боротьби за благо українства з боку різних громадсько-політичних діячів і науковців останньої чверті XIX ст. [389, с. 263-371].

Лише перебуваючи в еміграції, Михайло Петрович зміг повною мірою скористатися своїм даром розпізнання не щирості людських суджень, прагнень, декларацій. Він досить чітко простежував людську логіку і міг визначити наукову, суспільну чи політичну цінність того чи іншого твору чи висловленої життєвої позиції. Річ у тім, що національна самосвідомість абсолютної більшості українських патріотів першої половини XIX ст. ґрунтувалася на усвідомленні ними своїх соціально-політичних інтересів, оскільки вони були дворянами, нащадками козацької старшини, то для них відновлення автономії України означало відновлення їх соціально-політичного статусу. М. Драгоманов, хоч і був вихідцем із роду нащадків козацької старшини, але мислив загальнонаціональними, а не соціальними категоріями. Цьому посприяли зміни у соціальному житті лівобережної України середини XIX ст., а також умови для особистісного зростання створені лібералізації російської політичної системи 60-х – 70-х рр. XIX ст. і австрійського політичного ладу межі 40-х – 50-х рр. XIX ст. [102, арк. 17 - 18].

Національні зв'язки між українцями Наддніпрянщини і Галичини сприяли консолідації української нації, утверджуючи культурну спільність жителів Східної Галичини і Наддніпрянської України. Це слугувало однією з найголовніших причин того, що М. Драгоманов приділяв досить багато уваги спілкуванню з українською національно свідомою інтелігенцією Галичини, зокрема листуванню з І. Франком. Молодий літератор уболівав за долю

української національної культури і радився з цього приводу зі старшим і більш досвідченим у справах опозиційної діяльності другом. Іван Якович у своїх листах до Михайла Петровича висловлював свої найпотаємніші думки, почуття і переживання, повідомляв галицькі новини, запитував поради як з питань громадської діяльності так і приватного життя. Найбільшою спільною справою двох українських інтелігентів була публікація української та європейської просвітницької літератури українською мовою [243, с. 21].

Не слід оминати увагою спроби М.П. Драгоманова у жанрі поезії, які також слугували певною спільністю інтересів між Іваном Яковичем і Михайлом Петровичем. Художня література 70-х– 90-х рр. XIX ст. була одним із способів вираження суспільної думки, а написання віршів можна вважати проявом польоту творчої душі, її потаємних прагнень і шукань. Поетам явно легше порозумітися також у пошуках вирішення суспільно-політичних проблем. Вони розуміють один одного і на чуттєво-емоційному рівні, що для людей творчих часто важливіше ніж інтелектуальне порозуміння. Наявність художнього вкладу в українську культуру надавало діячам додаткової мотивації у відстоюванні української національно-культурної самобутності [389, с. 259].

Лірична поезія І. Франка сповнена барвами його творчої душі, які розкриваються завдяки милозвучності, багатству та різноманіттю української мови. Навіть суспільно-політична тематика яскраво висвітлювалася у поетичній формі, що сприяло ствердженню та обґрунтуванню головної тези борців за культурні права української нації, про самобутність української мови, а відтак і культури, створеної на її основі. Українська поезія, як власне проза і драматургія XIX ст., була сповнена песимістичними настроями, через завісу яких пробивалися заклики до позитивного світосприйняття і боротьби за краще майбутнє. Твори на історичну тематику змальовували героїчну боротьбу українського народу проти загарбників або висміювали недоліки української ментальності [105, арк. 3].

Ще одним аспектом взаємин між І. Франком і М. Драгомановим було вироблення програми дій, спрямованих на позитивне вирішення українського національного питання у контексті відносин з урядами та опозиційними силами інших національностей у багатонаціональних імперіях. Спільною, зокрема, була проблема співіснування з поляками і вироблення адекватного ставлення до польських громадських організацій політичного і неполітичного спрямування з боку національно свідомих українців у світлі українсько-польського сусідства як у Галичині, так і в Правобережній Україні. Особливо ця дилема посилювалася претензіями польської шляхти на роль адміністрації на українських теренах підвладних обом імперіям [243, с. 21].

Вагоме місце у житті Михайла Петровича відігравала дружба з галицьким громадським діячем і літератором М. Павликом. Їх багаторічне листування проливає світло не лише на міжособистісні стосунки двох інтелігентів, але й розкриває перед нами динаміку способу мислення національно свідомого українства, а також процес формування і поширення української національної ідеології протягом останньої чверті XIX ст. Ці «українофіли» приділяли найбільше уваги обговоренню змісту та методів утвердження у свідомості пересічних українців української національної ідеї як підґрунтя національної ідеології українського народу. Вищезначеною тематикою просякнуте навіть приватне спілкування цих особистостей, оскільки реалізацією цієї думки була центральною метою їх життя [263, с. 75-79].

Не менш важливим елементом життєдіяльності М.П. Драгоманова було спілкування з українською інтелігенцією Наддніпрянщини. Листи Михайла Петровича до своєї племінниці – видатної української поетеси Лесі Українки – мали характер передання досвіду розбудови національної української справи. Це було можливим лише через те, що М.П. Драгоманов користувався беззаперечним особистим авторитетом в очах Лесі Українки. Дядько найчастіше відповідав на запитання племінниці, яку найбільше цікавили

способи вирішення етнографічних і освітніх проблем українського суспільства. М.П. Драгоманов пропонував Лесі Українці європейський досвід накопичення, опрацювання та донесення до широкого загалу дослідницького і навчального матеріалу [210, с. 75-97].

Показовим у висвітленні цього спілкування є листування Михайла Петровича з видатним українським істориком і літератором П.О. Кулішем. Ці історики мали багато точок дотику з приводу висвітлення історії українського народу, особливо у козацькій тематиці. Критичний погляд Пантелеймона Олександровича на висвітлення та тлумачення ходу подій імпонувало Михайлові Петровичу. Завдяки чому у дискусії виникало порозуміння у баченні вирішення українського національного питання, зокрема принципової позиції щодо безперспективності співпраці з імперськими урядами як сподівання на те, що вони чи хтось інший, окрім самих українців, вирішуватиме, чи вирішить українські проблеми [2].

Невід'ємною складовою динаміки поглядів на розв'язання проблем національного характеру можна вважати взаємини М. Драгоманова з видатним українським філологом Б. Грінченком. Борис Дмитрович був переконаний у тому, що саме мова відіграє роль підґрунтя національної самобутності та ідентичності. З цієї причини він відстоював ідею збереження та розвитку української мови як основоположної складової української національної культури, а забезпечення права вживати свою рідну мову в усіх сферах особистого та суспільно-політичного життя вважав головною метою українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Річ у тім, що Михайло Петрович у цьому поділяв погляди свого друга, проте вважав озвучену мету проміжним завданням на шляху до досягнення загальнолюдського блага, яке сприймалося М. Драгомановим у якості кінцевої мети політичного життя будь-якої людської спільноти незалежно від рівня її соціально-економічного та культурного розвитку [356, с. 13-14].

Завдяки цьому значна увага М. Драгоманова в еміграції була прикута до вивчення досвіду вирішення національного питання у державах Європи.

Вчений простежив прямий взаємний зв'язок між політичним ладом і ставленням до представників не панівної нації у багатонаціональних імперіях європейського континенту чи багатонаціональних державах Європи. Він проводив аналогії між політикою британського, швейцарського, російського й австрійського урядів у справах організації співжиття представників різних національностей, вишукуючи причини наявних у цих державах систем міжетнічних відносин. У результаті свого дослідження цієї проблеми Михайло Петрович дійшов висновку про існування прямого зв'язку між обсягом і мірою поширеності політичних свобод і рівнем розвитку системи суспільних відносин у конкретно взятій державі [422, с. 229].

Так, багато у чому саме суспільно-політичний лад Швейцарії справив значне враження на формування суспільно-політичних, і разом з тим історичних поглядів М. Драгоманова. Михайло Петрович зауважував, що однією із тих позитивних рис, які має внутрішньополітичний устрій Швейцарії, і які потрібно перейняти, є конституційний лад, що гарантує кожному громадянину невід'ємні права та свободи: рівність перед законом, свобода віросповідання, свобода друку, зібрань, громадської самоорганізації населення. Окрім того, М.П. Драгоманов відзначав, що у Швейцарії присутня децентралізація влади, оскільки більшість політичних і господарських питань вирішується не загальним, а кантональним урядами, зокрема – функціонування освітньої та судової систем. На основі загального, рівного та прямого виборчого права кожен громадянин Швейцарії міг обирати органи законодавчої та виконавчої влади, а також бути обраним до них, що створювало можливості для відстоювання прав і законних інтересів усіх етнічних і соціальних груп громадян [267, с. 2].

Перебуваючи у Женеві, М.П. Драгоманов активно видавав збірники «Громада». Перший випуск часопису побачив світ навесні 1878 р., і починався він «Переднім словом» авторства М.П. Драгоманова та проспектом масштабного періодичного видання соціально-демократичного спрямування. У цьому ж році вийшов і другий випуск збірника, а до 1881 р.

включно було опубліковано п'ять випусків збірника. У кожному з номерів була низка статей, у тому числі – більшість програмних, написаних особисто М. Драгомановим. Саме він був не лише ідейним натхненником, але й провідним організатором видання «Громада», яка справила значний вплив на політичне життя українських соціал-демократів на Батьківщині та в еміграції [305, с. 3-22].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. ще більше зростав інтерес М. Драгоманова до соціально-економічного вчення К. Маркса, яке користувалося значною популярністю серед європейської інтелігенції того часу. Навіть у некролозі К. Марксу, який опублікувала 1 квітня 1883 р. газета «Вольное слово» (Женева), редактором якої був М.П. Драгоманов, зазначалося, що 14 березня помер у Лондоні, у 65 років від народження, К. Маркс, автор твору «Капітал», один із першокласних учених економістів другої половини XIX ст., серед освіченої спільноти більш відомий як засновник Міжнародного Товариства Робітників, в якому він представляв державно-економічний напрямок [306, с. 7-14].

М.П. Драгоманов також приділяв увагу вивченню також етнонаціональних аспектів у творах К. Маркса і відповідних пунктів у резолюціях інтернаціоналу. Ці студії сприяли утвердженню у світогляді мислителя концепції єдності і боротьби протилежностей, яка лежала у фундаменті марксистської методології наукових досліджень і формування політичної ідеології. Глобальне бачення світу було близьким ученому, проте всеохоплююча матеріалістичність ідеї підпорядкованості суспільно-політичного ладу економічному устрою як надбудови базису, що передбачало революцію як єдиний можливий шлях поліпшення системи суспільних відносин, принципово не узгоджувалася з ідеалістичними поглядами Михайла Петровича на поступ у напрямку загальнолюдського блага [306, с. 9-11].

М.П. Драгоманов ніколи не був беззастережним прибічником соціально-економічної теорії К. Маркса, більше тяжіючи до соціал-

демократії. Мислителю і політичному діячеві ліберальних переконань були чужими Марксова нетерпимість до своїх опонентів, фанатизм і безкомпромісність. При цьому соціально-економічна складова марксизму не викликала суттєвих і принципових заперечень у М. Драгоманова. Таким чином, Михайло Петрович не став переконаним марксистом тільки завдяки наявності розбіжностей у баченні способу досягнення соціальної справедливості у всьому світі, що також належало до переліку життєвих цілей видатного вченого, політика і громадського діяча [63, с. 44].

Оцінюючи перспективи поширення і розвитку марксизму у Російській імперії, М.П. Драгоманов, перебуваючи у полоні соціалістичних ідей, вважав, що російське суспільство рухалося буржуазним шляхом, а тому розпочався процес урбанізації, яка супроводжувалася зростанням промисловості і кількості робітників. Робітниче середовище було сприятливим для соціалістичних ідей, оскільки зворотнім боком буржуазного способу життя є поширення освіти. Саме капіталістичний суспільний лад сприяє поширенню соціалістичної ідеології серед представників усіх соціальних верств російського суспільства, а факт експлуатації людини людиною забезпечував аргументацію соціалізму прийнятну як для робітничого, так і для селянського середовищ [11, с. 15-2]. Вплив марксистських ідей на погляди М.П. Драгоманова упродовж 70-х рр. XIX ст. можна простежити і по його статтях, опублікованих у «Громаді», в яких Михайло Петрович обґрунтовував залежність між розвитком капіталізму та посиленням робітничого руху, базованого на соціалістичних ідеях. Окрім чинника кількісного зростання робітничого класу, важливим проявом зазначеного зв'язку була невизначеність організаційно-юридичного аспекту відносин між робітником і роботодавцем, яка значною мірою була викликана відсутністю громадянських прав і свобод у російському суспільстві і недостатньому розвитку цього політичного явища у світі. Не останню роль у прогресі демократизації політичних систем різних держав зіграв активний робітничий рух [118, арк. 32 - 37; 43 - 49].

Значний вплив на формування соціалістичних поглядів української інтелігенції і зокрема М. П. Драгоманова мали реалії розвитку капіталізму XIX ст., які проявлялися у відсутності необхідних умов праці, неврегульованості трудового законодавства та мізерній заробітній платі. Складається враження, що у разі вирішення робітничих проблем абсолютна більшість соціалістів і Михайло Петрович у їх числі досить імовірно перейшла до ліберального табору, агітуючи не за соціальну, а за ліберальну демократію. Щоправда навіть світила тогочасної гуманітарної науки не бачили мирного способу розв'язання соціальних протиріч другої половини XIX ст. [292, с. 12-13].

Знайомлячись в еміграції з працями теоретиків ліворадикального руху, М.П. Драгоманов дійшов висновку, що розподіл суспільства на «імущі та неімущі класи», викликаний існуванням приватної власності, яка, у свою чергу, виникає на достатньо високому ступені розвитку цивілізації. Мислитель вважав, що приватна власність повинна поступитися місцем власності колективу, оскільки знищення експлуатації можливе лише «при організації колективної праці над колективною власністю». Визиск і бідність, на думку М. П. Драгоманова, можливо подолати лише «при організації колективної праці над колективною власністю», що передбачало усупільнення виробництва [122, арк. 23-25; 47-49; 93-97].

Діяльність М.П. Драгоманова викликала інтерес і у середовищі марксистів. Так, відомий ідеолог ліворадикального руху Г.В. Плеханов жорстко критикував позицію мислителя щодо національного питання, називаючи її «національними забобонами». Водночас Г.В. Плеханов позитивно відзначав ті праці М.П. Драгоманова, які стосувалися суспільно-політичних питань, рекомендуючи своїм соратникам-марксистам ознайомлюватися з ними. Як шанувальники, так і опоненти М.П. Драгоманова з числа марксистів, з якими він перетинався у Женеві, відзначали його скромність у побуті, ввічливість, поміркованість, вихованість. На відміну від більшості ліворадикальних діячів, котрі

проводили час у нескінченних суперечках на суспільні та політичні теми, які вони вели у дешевих кав'ярнях, М.П. Драгоманов займався написанням статей, а зустрічі він проводив на своїй квартирі, запрошуючи вибраних осіб, формуючи своє тісне коло прихильників. Відвідувати ресторани та кав'ярні мислитель не любив, віддаючи перевагу спокійному дозвіллю у родинному та вузькому дружньому колі [432, с. 573].

М.П. Драгоманова наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. захоплювали ідеї російських народників про необхідність тісної взаємодії антирежимних сил усіх поневолених народів Російської імперії задля досягнення спільної мети. Бачення спільного ворога завжди об'єднувало людей навколо носіїв усвідомлення причин ворожнечі, способів і засобів вирішення конфліктів, які виникали у процесі співжиття пригноблюючих і пригноблених народів. Народники пропонували єднання проти російського самодержавства заради встановлення соціальної справедливості і спільного благоденства, а «Громада» була орієнтована виключно заради забезпечення українського національного відродження [432, с. 573].

З іншого боку, на початку 80-х рр. ХІХ ст. зіпсувалися взаємини М.П. Драгоманова з провідними діячами народницької організації «Чорний переділ» В. Засулич і П. Аксельродом. Це було пов'язано багато в чому зі ставкою народників на терор, що було неприйнятним для Михайла Петровича, який розглядав терор лише в якості одного із засобів. Водночас діячі старої «Громади» у Києві почали засуджувати М.П. Драгоманова як радикала та екстреміста. Тобто Михайло Петрович опинився практично в позиції опонента до всіх активних громадсько-політичних організацій свого часу. Як і на початку своєї наукової кар'єри він відстоював опосередковану концепцію римської історії, так і у розпалі своєї політичної діяльності – висловлював проміжну ідеологію [125, арк. 148-154].

Перебуваючи за кордоном, М.П. Драгоманов уважно стежив за перипетіями суспільно-політичного життя Російської імперії. Мислитель особливу увагу приділяв розвитку антиурядових рухів і суспільної думки.

Інтерес М.П. Драгоманова викликали прояви терористичної діяльності народників, особливо найбільш резонансні вбивства чиновників. Загалом, засуджуючи вбивство як явище, М. Драгоманов утім частково виправдовував народницький терор, визнаючи, що, по-перше, політичні вбивства є виявом справедливості щодо прислужників російського царату, а по-друге, вони привертали увагу громадськості до розгортання ліворадикального руху на теренах Російської імперії, дозволяли доносити до населення позицію народників, зокрема – через судові процеси над терористами [280, с. 256].

Слід зазначити, що судові розгляди справ терористів неодноразово перетворювалися підсудними на трибуну для висловлення своїх поглядів і рекламування своєї екстремістської діяльності. Саме у цьому вбачав позитив М.П. Драгоманов, який вважав, що політичний терор створював суспільно-політичний резонанс, що спонукав громадськість замислитися над антинародною сутністю правлячого режиму та необхідністю ліквідації самодержавного ладу. Власне ця позиція озвучена у біографії М.А. Бакуніна, написаній М. Драгомановим і розміщеній у збірнику листів М. А. Бакуніна до Герцена і Огарьова, який побачив світ уже після смерті Михайла Петровича, а саме у 1906 р. у Петербурзі [128, арк. 1].

Утім, на початку 80-х рр. XIX ст. ставлення М. П. Драгоманова до діяльності народників змінилося, він її починав оцінювати набагато більш критично і скептично. Боротьба проти російського самодержавного політичного режиму без чіткої програми дій, які будуть здійснені у разі досягнення перемоги над царатом, викликала сумніви у доцільності саме терористичної чи будь-якої іншої політичної діяльності, здійснюваної насильницькими методами. Водночас все більш негативними ставали відгуки про М.П. Драгоманова і серед народників. Одна із провідних діячок екстремістського руху Російської імперії В. Засулич у своїх спогадах відзначала можливість підігрівання невдоволення серед народників діяльністю М. Драгоманова провокаторами із жандармерії [127, с. 324-331; 631-634].

У той час як станом на середину 80-х рр. ХІХ ст. М. Драгоманов все більше звертав увагу на проблеми боротьби із соціальною несправедливістю, а тому діячі ліберально налаштованої «Старої Громади» порвали з ним усі зв'язки, та й для Михайла Петровича їхня гуманітарно-просвітницька діяльність стала значно менш цікавою. Втративши фінансову підтримку з України – від громадівців – М. Драгоманов, опинився у вкрай скрутному матеріальному становищі. Від голодної смерті його врятувала матеріальна допомога від громадського діяча з України М. Ковалевського, яка хоч і надходила нерегулярно, проте покривала мінімальні життєві потреби родини мислителя [130, арк. 1-4; арк. 3-5; арк. 2-6].

Взагалі упродовж 70-80-х рр. ХІХ ст., працюючи в еміграції, М.П. Драгоманов перебував у бурхливому вирі політичного життя. І. Франко відзначав, що з кінця 1876 р. Женева перетворилася на центр, якщо не українського руху, то принаймні української думки і лишалася такою протягом 20-ти років. Тут написав М.П. Драгоманов більшість тих праць, які забезпечили йому визначне місце в українській літературі, а також низку творів публіцистичного характеру російською, французькою й італійською мовами, що закріпили йому місце поміж визначними публіцистами Європи другої половини ХІХ ст. Можна стверджувати, що М.П. Драгоманов упродовж кількох років був одним із найбільш впливових політиків Женеви і, безсумнівно, найвпливовішою особою у середовищі української та російської політичної еміграції. З-поміж його приятелів цього часу можна назвати таких відомих представників російського ліворадикального руху, як П. Лавров, В. Засулич, С. Степняк-Кравчинський [382, с. 48-53].

Різноманітність інтересів і цінностей Михайла Петровича виражалася також у значній увазі до ціни досягнення будь-якої навіть найвищої мети. У гуманістичному середовищі Європи другої половини ХІХ ст. це відіграло не останню роль при вирішенні питання про прийняття чи відкидання тієї чи іншої політичної теорії. Пацифізм як світоглядна система, вибудований на твердженні про те, що мирний суспільний поступ єдиний можливий шлях до

загальносуспільного блага незалежно від вибору вектора розвитку, був всеохоплюючою платформою політичного світосприйняття Михайла Петровича. Завдяки цьому і здатності логічного поєднання складових різних концепцій суспільно-політичного прогресу сучасники справедливо називали М.П. Драгоманова одним із «володарів» дум народів Європи [314, с. 13-19].

Фактично, саме М.П. Драгоманов задавав тон української ліберально-демократичної та соціально-демократичної політичної думки останньої третини XIX ст. Адже завдяки промова і статям М. Драгоманова на українських теренах поширювалися ідеї пацифізму, тобто віра у можливість доволі швидкого збудування суспільства соціальної справедливості, у житті якого не буде місця війнам і насильству. Певна утопічність пацифістської ідеології робила її близькою до поглядів поміркованих представників як ліберального, так і соціалістичного таборів активної опозиції російському самодержавству на Наддніпрянщині й австрійському парламентаризму у Галичині. Саме ця універсальність політичних поглядів мислителя слугувала надійним підґрунтям його популярності. Навіть російські соціалісти визнавали, що мирний шлях є хоч і малоімовірним, але омріяним варіантом вирішення соціальних проблем російського суспільства як і всього людства [130, арк. 1 - 2; арк. 1-2; арк. 1].

Значний вплив на суспільно-політичні погляди української інтелігенції Наддніпрянщини також мала позиція М. Драгоманова у національному питанні, яка ґрунтувалася на концепції глобального світу соціальної справедливості, де національні проблеми будуть вирішені самі по собі. Такий підхід відволікав освічену частину українства від боротьби за національне визволення, живив у свідомості її представників ілюзії швидкого та безкровного визволення від соціального та національного гноблення, змальовуючи в уяві українських демократів ідеалізовану картину мирного співжиття пригноблених народів Російської імперії у демократичній федерації навіть з колишніми гнобителями [421, с. 97].

Не менше значення на формування концепцій тогочасних українських інтелектуалів справляла позиція М.П. Драгоманова щодо релігії та церкви, які він вважав реакційними. Вихід з проблемної ситуації мислитель вбачав у секуляризації суспільного життя. Його гостра критика релігійності традиційного життєвого укладу базувалася на переконаності у тому, що головною причиною збереження давніх релігійних традицій є банальне невігластво неосвіченого селянства. Ця думка відстоювалася за допомогою приведення цілої низки фактів історичного минулого розвитку і застосування на практиці окремо взятих постулатів релігійних учень, зокрема християнства [124, с. 161-164].

Ця точка зору дослідника висловлювалася у руслі соціалістичного бачення світу, збудованого в атеїстичному дусі, що можна вважати прямим наслідком тривалого протистояння релігії науці протягом середньовіччя і раннього нового часу з одного боку і відірваністю релігійного світогляду від способу повсякденного життя пересічних особистостей. Соціалісти 70-х рр. XIX ст. відокремлювали себе від церкви, протиставляли себе релігії, відстоюючи науковий – атеїстичний світогляд, вважаючи це другорядним завданням для діяльності своїх друкованих органів, але все одно залишалася програмною позицією соціалізму позаминулого століття як найпрогресивнішої соціально-політичної течії того часу [314, с. 161-164].

М.П. Драгоманов знаходив у цій антирелігійній позиції додаткову точку дотику з російськими соціалістами, виступаючи послідовним противником релігійного тлумачення світобудови і прихильником матеріалізму. Він з радістю дивився у перспективу наукового поступу. Розвиток матеріалістичного світогляду асоціювався у Михайла Петровича з розвитком науки і наукового світосприйняття. Це можна вважати однією з важливих причин поступового повернення мислителя до лівої – у соціалістичному варіанті – політичної ідеології. І саме це можна тлумачити як стримуючий фактор на шляху до прийняття комуністичної концепції розвитку світової історії. Річ у тім, що технічний прогрес був лише однією із

складових поступу людства, згідно з баченням М.П. Драгоманова, рівнозначний прогресу суспільної думки і політичної системи [150, с. 12-16, 34-37, 189-193].

Особливе місце у антирелігійній концепції М.П. Драгоманова займала критика православної ідеології і церкви, а особливо духовенства. Релігія насправді робила віру в Бога нудною, складною і неприємною справою, обтяжливим обов'язком, який не під силу повноцінно виконувати навіть священнослужителям не те, що простим мирянам. Ця ситуація викликала критику лицемірного способу життя православних священників з боку їх світоглядних опонентів, яких представники духовенства називали сектантами і, наводячи одним із основних аргументів проти інакомислячих вірян тезу про збереження національних вірувань. Аналіз змісту цих дискусій, якщо їх можна так назвати, викликав у Михайла Петровича тільки сатирично-іронічні почуття [52].

Слід зазначити, що до християнства, не розділяючи його на конфесії, вчений ставився з не меншим скепсисом, особливо критикуючи послання апостола Павла, в яких Михайло Петрович вбачав реакцію на тогочасні події, а не пророцтва майбутнього чи Божу мудрість відкриту людям. Історик вважав, що Павло говорив про останні часи як про те, що мало статися за життя апостолів і їх покоління, а коли християни побачили, що друге пришествя Христа не відбувається, самі почали більш холодно сприймати ці пророцтва. Власне, можемо констатувати факт того, що релігія породила атеїзм у свідомості значної частини представників інтелектуальної еліти європейського континенту другої половини ХІХ ст., який у свою чергу послужив основою декількох варіантів уніфікації способу життя всіх мешканців планети Земля. Носієм однієї з цих концепцій досягнення загального блага був М.П. Драгоманов, якому протягом життя імпонувала всеохоплююча демократія: у юності ліберальна, а у зрілому віці соціальна, проте обидві мали реалізовуватися виключно на науковому підґрунті [136, арк. 2 - 9].

Проаналізувавши ставлення Михайла Петровича до релігії, можемо зробити висновок про те, що він вважав її звичайним архаїзмом, оскільки думки його сучасників про цю форму світогляду свідчили про її неактуальність. Мислитель був переконаний у тому, що саме політичні свободи, надані суспільству, забезпечать його добробут, який, на думку вченого, був найвищою європейською цінністю. М.П. Драгоманов вважав, що світ постійно змінюється і те, що було актуальним навіть декілька десятиліть тому у проміжок часу, в який він жив уже втратило актуальність. Саме з цієї причини він відстоював свободу віросповідання і відокремлення релігійних організацій від держави, що було мало не найактуальнішою проблемою східноєвропейського регіону останньої чверті XIX ст. [75, с. 23-27].

Перебуваючи у Софії, в останні роки свого життя, М. Драгоманов жорстко протистояв появі і розвитку зародків національно-демократичного руху в Україні, критикуючи їх із ліворадикальних позицій, виступаючи проти релігії, збереження національних традицій, розвитку тенденцій до розбудови власної національної державності. Фактично він відстоював ідею перспективи світової глобалізації, для якої не властиво збереження етнічно-культурних традицій, а також створення національних держав. Це яскраво виявилось у численних усних і друкованих виступах М.П. Драгоманова проти політичних поглядів Б. Грінченка, О. Кониського, О. Огоновського та інших українських національно-демократичних діячів кінця XIX ст. [138, арк. 110-118].

Так звана антинаціональна позиція Михайла Петровича найімовірніше може бути пояснена ставленням провідних представників соціалістичної течії до національного питання, яка виражалася у необхідності національно-визвольного руху поневолених слов'янських народів лише з точки зору встановлення політичних свобод, а навіть ідея національної держави є ворожою концепції загальноєвропейської федерації. Демократичні свободи соціалістам потрібні були власне для того, щоб поширювати свою ідеологію

в суспільстві, а у іншому випадку їх використання сприймалися як відверто неприйнятне і шкідливе для справи встановлення всесвітнього справедливого суспільного ладу [338, с. 32] .

Михайло Петрович, мешкаючи в європейському національно-культурному просторі, сприймав українське національне відродження крізь дещо відмінну від українських інтелектуалів, які жили на українських землях, призму. Він плакав не просто збереження мови, національних традицій і на цій основі відродження державотворчих традицій українського народу, а його розвитку у загальноєвропейському руслі демократичних політичних і соціокультурних систем. Учений прагнув до відновлення тенденцій розвитку, притаманних українському суспільству до приєднання Гетьманщини до Московського царства у поєднанні з розбудовою соціально справедливого життєвого укладу окремо взятої людини і суспільства у цілому [63,с. 58-64].

Щоправда в особистих стосунках дослідник проявляв чудеса толерантності, і не вступав у полеміку на світоглядну тематику релігійного характеру, залишаючи вирішення цього питання на власний розсуд кожного. Про це яскраво свідчать його взаємини з батьками, вихованими у релігійному дусі людьми, які не бажали відмовлятися від свого світосприйняття через якісь сумнівні, на їхній погляд, наукові відкриття. Михайло Петрович мав угоду з цього приводу з Петром Якимовичем, яка передбачала невтручання у внутрішній світ один одного і повинна була забезпечити мирне співіснування старшого і молодшого поколінь родини Драгоманових та багатьох інших родин, які врегулювали релігійне питання у подібний спосіб [381, с. 364].

При цьому зазначений варіант відносин у політичній або науковій площині не розглядався як доцільний і навіть навпаки сприймався як неприйнятний, оскільки політична дискусія передбачала перетворення опонента на союзника, або вихід його з політичної арени. Досягнення обох цілей здійснювалося шляхом наведення беззаперечних аргументів, які було неможливо спростувати, а відкидання яких означало публічне визнання свого

невігластва. Відверта, часто навіть образлива критика поглядів опонента містила у собі виклик і удар по самолюбству людини, яка вважала себе приналежною до соціального прошарку інтелігенції, що зобов'язувало її тримати марку інтелектуала і не дозволяло допускати логічних або фактологічних помилок у висловленні чи обґрунтуванні своєї точки зору на обговорювану проблему [390, с. 117].

Слід зазначити, що гострі критичні зауваження М.П. Драгоманова стосувалися не тільки суперечностей або неточностей у концепціях опонентів, але й форми викладу і навіть узагальненого змісту їх переконань, або думок, висловлених з того чи іншого приводу. Непевне це було особливістю стилю спілкування інтелігенції останньої третини ХІХ ст. Інтелектуали, не вибираючи висловів і формулювань, відверто висміювати праці авторів, які поступалися у досконалості деяким творам критика, або не відповідали його баченню способу викладу матеріалу, проте робили певний внесок у розвиток наукової чи суспільно-політичної думки. Цікавим є той факт, що навіть назва критичної статті була образливою для адресата, опублікованої у такий спосіб оцінки поглядів іншого мислителя [319, с. 37].

Як і в часи юності Михайла Петровича, політичні дискусії точилися у просторі педагогіки та історії, так і у період його зрілості бачення шляхів розвитку суспільства висловлювалися крізь призму змісту навчального матеріалу та методів його донесення до підростаючого покоління. Річ у тому, що політики другої половини ХІХ ст. усвідомлювали важливість забезпечення підтримки своїх ідей не лише сучасниками, а також представниками майбутніх поколінь. Ключем до цього була не політична, історична публіцистика чи журналістика, а саме практична педагогіка, завдяки тому, що під час формування способу мислення закладається основа сприйняття реальності, особистої і суспільної моралі, зміст якої прямо залежить від змісту навчального матеріалу [195, с. 117-118]

Саме з цієї причини рецензування матеріалів навчального характеру мало навчально-методичне значення і політичне забарвлення. Рецензент

оцінював не тільки педагогічні якості матеріалу, такі як, наприклад, методичний апарат читанки, або психологічний вплив від її прочитання, але й ідеологічне наповнення підібраних для читання школярами творів. Особливо важливу роль у рецензуванні XIX ст. відіграла аргументація висновків рецензента щодо рецензованої праці, яка проливала світло на справжнє ставлення рецензента до змісту матеріалу, а не рідко і до автора твору. Людей оцінювали по реальній меті та результатах їх діяльності, а не по деклараціях намірів. Українські національно свідомі політики і педагоги мали спільну мету: збереження української національної самосвідомості наступних поколінь українців [145, с. 264].

Очевидно, що для досягнення настільки перспективної мети терористично-силові методи народників не діяли. Вплив на свідомість повинен здійснюватися психологічно-педагогічними методами, а не залякуванням. Зміни у людській свідомості відбувалися краще і проходили швидше у процесі спокійного, поступового переосмислення сенсу і способу життя ніж під страхом смерті. Саме тому М.П. Драгоманову, незважаючи на те, що він вважав себе атеїстом, більше імпував психологічний підхід баптистів, ніж «терористів» до вирішення тогочасних суспільних проблем. Переконавання, на думку мислителя, сприяло прогресу суспільства і свідчило про високий моральний рівень ідеологів і борців за народне щастя, а залякування – про їх низький етичний рівень. Це також відіграло важливу роль у ставленні Михайла Петровича до тієї чи іншої світоглядної концепції як справжнього інтелектуала та гуманіста, який вважав людське життя і добробут найвищими суспільними цінностями [410, с. 10].

Таким чином, пацифізм М.П. Драгоманова зводився до вибору ненасильницьких, а скоріше психологічних методів боротьби з науковими опонентами та політичними супротивниками, які часто виявлялися не менш жорстокими ніж пряме застосування сили. У деяких випадках способи психологічного впливу, розкриваючи моральне безсилля представників владних інституцій, спонукали їх до застосування сили проти психологічно

міцніших опонентів. Це власне і сталося з Михайлом Петровичем у 1875 р., коли йому довелося емігрувати до країн Західної Європи через конфлікт із Російським міністерством народної освіти завдяки наклепу, достовірність якого не була перевірена працівниками органів правопорядку [338, с. 8].

Новий виток науково-педагогічної кар'єри М.П. Драгоманова розпочався, коли відомий болгарський вчений І. Шишманов зі згоди голови уряду Болгарії Є. Стамбулова у 1889 р. запросив його працювати професором кафедри загальної історії Софійського вищого училища. М.П. Драгоманов працював в училищі (згодом перейменованого на Софійський університет) в умовах, коли уряд Російської імперії повсякчас вимагав від болгарського уряду вислати вченого з країни. Цей факт красномовно свідчить не лише про серйозний брак кваліфікованих фахівців у Болгарії, але й про високий професійний рівень Михайла Петровича як викладача історичних дисциплін, якого високо цінували на державному рівні [148, с. 107].

Коментуючи переїзд М.П. Драгоманова до Болгарії, І. Франко писав, що той, хто знав широту політичних і наукових поглядів М. Драгоманова, його непохитно правильне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тому і про його гострий критичний розум, який не поклонявся ніяким авторитетам, не молився на ніякі, хоч і які блискучі фрази, а всюди шукав конкретного, загального, основного – той певно визнав, що ліпшого вчителя для болгарської молоді, а разом із тим сумліннішого працівника стосовно заснування такої важної інституції, як університет, болгари не могли знайти. Фактично лише поєднання високого рівня розвитку фахового і політичного світогляду створює підґрунтя для суспільно корисної самореалізації особистості [313, с. 20].

Спочатку вчений читав у Софійському університеті лекції зі світової історії російською мовою, але поступово перейшов на болгарську, чим завоював ще більший авторитет не лише серед своїх студентів, але й болгарських науковців, педагогів і широкого загалу. Лекції М.П. Драгоманова охоче відвідували студенти і вільні слухачі інших факультетів.

Допомагаючи болгарам організувати їхній перший університет, учений намагався поставити на ноги наукове видавництво, на основі якого був заснований один із перших болгарських наукових журналів «Сборник за народни умотворення, наука и книжнина», що одразу здобув високе наукове визнання серед подібних наукових видань. Під безпосереднім керівництвом М.П. Драгоманова вийшов перший десяток томів дослідження слов'янського фольклору. Вся ця плідна наукова діяльність відбувалася на тлі постійних домагань імперського уряду Росії вигнання М. Драгоманова з Болгарії [63, с. 69].

У 1894 р. до Болгарії приїхала Леся Українка. Вона відвідувала лекції свого дядька як студентка, намагаючись розширити свій кругозір, набути нових знань, умінь і навичок, необхідних для плідної громадсько-політичної і навіть літературної діяльності. Поетеса щиро любила Михайла Петровича не тільки як свого близького родича, а у першу чергу як особистість, наділену значними лідерськими рисами, здатну вести за собою людей, формулювати і поширювати наукові концепції та політичні ідеї прогресивного характеру. Її переповнювало щире прагнення наслідувати не лише наукові та суспільно-політичні погляди, але й спосіб життя Михайла Петровича, що було притаманно для багатьох його друзів особливо молодшого покоління [356, с. 55].

Подібні взаємини склалися у М. Павлика та І. Франка з М. Драгомановим. Ці представники галицької творчої інтелігенції сприймали погляди і досвід Михайла Петровича як велику цінність, його наставництво і прихильність унікальною можливістю для власного особистісного зростання. Найцікавіше у цій ситуації, що з роками дружби і спілкування вони все більше переконувалися у правильності цієї точки зору і стверджувалися у позиції учнів і послідовників М. Драгоманова. Слід зауважити, що юнацький максималізм і набуття власного досвіду часто приводять людей до висновку про їх самостійність, але даний випадок свідчить про духовну близькість М. П. Драгоманова з видатними діячами української культури [125].

В останнє десятиріччя діяльності вченого саме Галичина відігравала значну роль у творчості М.П. Драгоманова. Їй він віддавав свої сили, що поступово згасали. Від неї він очікував тих результатів, які йому не змогли дати Наддніпрянська Україна, опозиція в Росії, його спроби створити нові політичні товариства у всій Східній Європі. Можна констатувати, що у 80-90-ті рр. XIX ст. мала місце не лише еволюція поглядів М.П. Драгоманова щодо важливих теоретичних питань, але й зміна його інтелектуального середовища, «референтного оточення»: з середовища лібералів і революційних російських діячів – на оточення представників галицько-буковинської молоді генералії, з якими він ділився своїм баченням світу, від яких він очікував і наполегливо вимагав втілення своїх планів. Ці взаємовпливи позначалися на корекції думок ученого та громадського діяча, зміні його теоретичних пріоритетів [252, с. 112].

Галицькі інтелектуали наприкінці XIX ст. хвалили М.П. Драгоманова за те, що він розглядав українські проблеми не з формально-націоналістичного боку, а саме з педагогічно-практичного погляду. Політична позиція української інтелігенції формувалася у руслі програмного твердження М.П. Драгоманова про те, що можна довести супротивникові свою правоту лише за допомогою словесних аргументів, що можна переконати його у недоцільності національного чи соціального гноблення. Учні та послідовники М.П. Драгоманова вважали, що логічно вибудоване доведення змусить опонента і навіть ідеологічного супротивника змінити своє негативне ставлення до справи українського національного відродження [63, с. 76].

Не розуміючи реального підґрунтя національного гноблення українців у Російській імперії, яке корінилося в імперському характері ментальності російського суспільства, М.П. Драгоманов стверджував, що говорити про неприязнь росіян до українців можна лише у патологічному стані. Він вважав, що національне гноблення має виключно соціальну основу, яка втілювалася в уніфікаторській політиці російського самодержавства. Такі

твердження М.П. Драгоманова давалися знаки ще не одне десятиліття після його смерті, багато у чому слугуючи джерелом миролюбної політичної позиції української інтелігенції навіть у добу Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., і, відповідно, однією з вагомих причин їх невдачі [421, с. 184-185].

Одним із аспектів бачення проблеми національного відродження українського народу є усвідомлення того факту, що національний уряд може виявитися не набагато кращим, а то і гіршим, ніж іноземний. Український народ мав історичний досвід, пов'язаний з управлінням Україною деяких гетьманів часів «Руїни», які у гонитві за владою забули, що обрані представляти та відстоювати інтереси українського народу перед іноземними урядами. Також не слід забувати про те, що мають українці настільки демократичну натуру, що не маючи змоги навести лад у власній державі, потрапляють під деспотичну владу. Так історично склалося, що 1654 р. це виявилася влада московського царя, який сприймав своїх підданих як холопів і намагався всім нав'язати рабську ментальність. На жаль, ця форма самоідентифікації прижилася серед українства досить добре і не принесла нашому народові нічого корисного [419, с. 314].

Окрім того, внутрішній світ людини розкривається через її ставлення до оточуючих, в якому найчастіше проявляються не найкращі риси людської натури, приховані за маскою добродетності, шляхетності, благочинності. При чому суспільство, заражене зазначеними моральними хворобами, легко приймає деспотичну владу, яка його гнобить, створюючи систему всеохоплюючого гноблення представниками соціально вищих станів представників соціально нижчих прошарків. Не можна забувати, що в імперській моделі суспільних відносин благо панівної нації досягається за рахунок підвладних народів. Таким чином, ясними були картини національно-соціального та політичного гноблення українського народу та інших народів Російської імперії ХІХ ст., відображені у тому числі в українській художній літературі досліджуваного періоду [304, с. 23-40].

16 грудня 1894 р. друзі та родичі М.П. Драгоманова у Львові організували святкування 30-річчя його наукової та громадсько-політичної діяльності. На честь М.П. Драгоманова було створено культурно-освітнє товариство «Поступ». Завдяки йому було скликано народне віче, на якому виступали робітники, селяни та представники інтелігенції. Доповіді про мислителя та науковця виголосили І. Франко та М. Павлик. Також привітали вченого В. Стефаник, Н. Кобринська, Д. Лукіянович, І. Сандуляк, І. Ковач. Вітальні телеграми для ювіляра надійшли з Женеви, Лондона, Парижа, Софії та з усієї України. Мислителя привітали такі відомі науковці, громадсько-політичні та культурні діячі, як А. Рамбо, В. Морфіль, Л. Леже, М. Шіфф, Г. Парі, І. Полівка та інші [108, с. 32-33].

І. Франко у своїй промові характеризував М. Драгоманова як друга, вчителя, провідника, відзначав, що його «голос» був для української інтелектуальної еліти заохотою, осторогою, вказівкою напрямку розвитку суспільної думки, «голосом сумління», який доброзичливо вказував на те, що слід робити, а чого робити не слід. І. Франко вважав М. Драгоманова своїм однодумцем і високо цінував спілкування з ним особливо з приводів, пов'язаних з історичними дослідженнями минулого українського народу, динаміки його національної культури, суспільної та політичної думки, боротьби за збереження національної ідентичності та відновлення власної державності у майбутньому [118, с. 200].

М. Павлик у своєму виступі акцентував увагу слухачів на постійному переконанні М. Драгоманова у тому, що для нього цікавіше робити історію, ніж вивчати її. Послідовник, учень і наслідувач М. Драгоманова М. Павлик не міг висловити іншої точки зору. Він приділив значну частину свого життя дослідженню життя і творчості М. Драгоманова, публікував його праці і власні дослідження поглядів та життєвого шляху Михайла Петровича. Найбільша спільність переконань М. Павлика і М. Драгоманова стосувалася вирішення українського національного питання, зокрема розвитку

української мови, культури та збереження самобутності українського народу як основи його майбутнього розвитку [307, с. 45-48].

Впливовий діяч російського ліворадикального руху С. Степняк-Кравчинський, висловлюючи судження значної частини своїх однодумців, відзначив велику мужність, вимогливість до себе та незламну силу духу М.П. Драгоманова. Свою прихильність політичній концепції М.П. Драгоманова та дружнє ставлення до нього особисто декларували багато російських радикальних соціалістів, які усвідомлювали важливість розробки чіткої, ефективної соціалістичної політичної ідеології. Головними завданнями теоретичної концепції було консолідувати прихильників соціалістичного шляху розвитку суспільства і відокремити їх від носіїв інших ідеологічних платформ. Цим і займався Михайло Петрович, на думку значної частини представників російського соціалістичного табору [216, с. 66-72].

Серед найрізноманітніших оцінок мислителя та науковця привернула увагу оцінка ліворадикального російського діяча Д.М. Овсянниково-Куликовського, який відзначав, що М.П. Драгоманов, поза сумнівом, належав до рідкісного і високо цінного типу натур не лише нормальних, але й нормативних, а моральна основа його особистості проявлялася з тією повнотою й неухильністю, які мимоволі наштовхують нас на думку про те, що перед нами не просто «хороша», «в усіх відношеннях порядна» людина – з правилами, а також людина, яка є зразком морального здоров'я, високоякісного і різнобарвного змістовного наповнення внутрішнього світу душі. Ця промова спонукає до висновку про те, що різноплановість поглядів і діяльності М.П. Драгоманова виявилися корисними для його взаємин з різними людьми [167, арк. 2-3].

Російська дійсність другої половини XIX ст. демонструвала конфлікт особистої і суспільної моралі з політичною і навіть науковою діяльністю. Представники російської творчої інтелігенції дотримувалися переконання, що «сумлінням» російського соціуму протягом століть були літератори і художники, а європейських спільнот – юристи. Михайло Петрович

розмірковував над цими питаннями на прикладі аналізу українського національно-визвольного руху, відділяючи щирих борців за українську національну справу від лицемірів усіх різновидів, класифікуючи їх за ідейним принципом. Він показав різницю між запроданцями і людьми, які потрапили в оману російського лібералізму, а також провів чітку грань між агентами і провокаторами охоранки та прихильниками альтернативного шляху розвитку українського суспільства. Саме за цю неординарну здатність особистості М.П. Драгоманова однокласники і навіть деякі опоненти називали його пророком, навіть не замислюючись над значенням цього слова [216, с. 31].

Можна припустити, що саме високий особистий авторитет ученого послугував причиною переслідувань мислителя з боку уряду і проурядових кіл Російської імперії. Неодноразово високопосадовці російської дипломатичної служби вимагали від болгарської сторони звільнення з Софійського вищого училища (університету) М.П. Драгоманова. Проте болгари настільки цінували науково-педагогічний хист і досвід Михайла Петровича, що постійно під різними приводами ухилялися від цієї політично вмотивованої дії репресивного характеру. Прямий і непрямий тиск на політичних опонентів – притаманна риса політичних режимів тоталітарного типу, викликана їх нездатністю проводити відкриту дискусію з опонентами. Власне російські соціалісти критикували за це російське самодержавство, а при цьому, захопивши владу, ці діячі запозичили і розвинули досвід своїх попередників побудови відносин з їх політичними супротивниками і навіть опонентами.

Постійна тяжка праця у вкрай несприятливих умовах, злидні, напівголодне існування, майже безперервна нервова напруга підірвали від природи міцне здоров'я М.П. Драгоманова. У 1892 р. Михайло Петрович захворів на аневризму судин головного мозку. Кілька разів він їздив на лікування до Парижа, яке не принесло бажаних результатів. Хвороба поступово забиравала сили мислителя, проте навіть прикутий до ліжка він

писав свої літературні та наукові статті, які надсилав до західноєвропейських, болгарських і українських видань у такий спосіб продовжував проявляти громадсько-політичну активність. Отже, аналітична журналістика залишалася невід'ємною складовою способу життя видатного науковця [118, с.202].

В останні кілька років життя М.П. Драгоманов, переконавшись у марності очікування будь-яких поступок від російського царату, дедалі прихильніше ставився до діяльності російських лівих радикалів. Уже перші заяви нового російського самодержця Миколи II переконали вченого у неминучості насильницького повалення російського самодержавства. Таким чином, можна зробити висновок про те, що політик усвідомив, що пацифізм потребує дуже тривалого часу для досягнення високої мети, на відміну від насильства, яке значно пришвидшує процес кардинальних змін у суспільстві. Досвід ліберальних перетворень у Російській імперії свідчив про те, що трансформаційна політика царів-реформаторів провадилася на початковому етапі правління і поступово згасала. Ця тенденція спостерігалася на прикладі правління царів Олександра I й Олександра II [249, с. 70-171].

Консерватизм російського імператора Миколи II засвідчив адекватність ставлення до самодержавства російської опозиції соціалістичного спрямування, поміркованим представником, якої був Михайло Петрович особливо протягом 90-х рр. позаминулого століття. Не останню роль у зміні політичної позиції М. П. Драгоманова у бік їх радикалізації зіграли особисті чинники, зокрема погіршення стану здоров'я мислителя, що деякою мірою було пов'язано з національно-культурною політикою російського уряду 70-х рр. XIX ст. часу правління ліберального государя-імператора, самодержця всеросійського Олександра Миколайовича Романова, дідуся останнього російського імператора [249, с. 88].

Підірване жорстокими випробуваннями здоров'я Михайла Петровича остаточно підкосила малярія, яка, до того ж, непрофесійно лікувалася. 20 червня 1895 р. М.П. Драгоманов помер. Поховали його у столиці Болгарії

Софії. На похоронах були присутніми Л. Українка та М. Павлик. Мав приїхати також І. Франко, але його на самому кордоні Австро-Угорщини затримали австрійські жандарми. Палку промову над труною М. Драгоманова виголосив відомий діяч молодіжного ліво-радикального руху Болгарії К. Пастухов. Інший відомий болгарський соціаліст Д. Благоев помістив у місцевій пресі некролог, в якому відзначив великі заслуги М.П. Драгоманова перед болгарським народом. Після смерті мислителя у Софійському університеті не раз влаштовувалися наукові сесії, присвячені його пам'яті, відзначалися великі заслуги вченого у сфері розвитку болгарської освіти, культури та науки [304, с. 40].

Видатний мислитель, дослідник, політик М.П. Драгоманов жив у часи правління чотирьох російських монархів: Миколи I, Олександра II, Олександра III та Миколи II, при цьому правління двох з них Олександра II й Олександра III прожив повністю, тобто міг спостерігати динаміку російського державного лібералізму та консерватизму у повній мірі, що дозволило йому зробити самостійні висновки щодо розвитку російського політичного режиму у другій половині XIX ст. і прогнози подальшої долі царизму та розвитку системи суспільних відносин у Російській імперії. При цьому Михайло Петрович фактично був свідомим сучасником одного Австро-Угорського імператора Франца Йосипа, який правив з 1848 р. до 1916 р. Це створило умови для аналізу діалектики австрійського конституціоналізму і відповідної системи суспільних відносин, а порівняння цих монархій і діяльності опозиції в обох країнах продемонструвало перспективність соціал-демократії у розвитку політичних систем різних країн світу [168].

Підсумовуючи нарис про життєвий та творчий шлях М.П. Драгоманова, слід зазначити, що на цьому шляху позначилися всі основні перипетії суспільно-політичного та культурно-освітнього життя не лише України у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а й країн Європи другої половини XIX ст. Мислитель постійно йшов у ногу з часом, жваво

цікавився найновішими для свого історичного періоду здобутками вітчизняної та світової історичної науки і суспільно-політичної думки. На жаль, саме це і звело його на манівці наукового життя другої половини 70-х – кінця 80-х рр. XIX ст., коли Михайло Петрович захопився ліворадикальними ідеями. Водночас він відволік ціле покоління української інтелігенції від боротьби за національне визволення українського народу, спрямувавши їх зусилля, творчий потенціал і соціально-політичну активність на гонитву за примарними соціалістичними ідеалами загальнолюдського масштабу не сумісними з досягненням добробуту навіть окремо взятої особистості не те, щоб суспільства у цілому.

При цьому М.П. Драгоманов, будучи обізнаним із усіма наявними у його час концепціями політичних, громадських і релігійних організацій, не підтримував жодної з них остаточно, що свідчило про відсутність беззаперечних авторитетів у його житті. Він брав із усіх світоглядних систем лише ті елементи, які не суперечили його багатогранному світобаченню. Саме завдяки об'ємності простору свого світосприйняття Михайло Петрович набув за життя шаленої популярності, яка після смерті досить швидко згасла, оскільки учений не сформував учнів і послідовників, які могли б застосовувати, поширювати і розвивати його науковий світогляд в усіх сферах життя суспільства.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М.П. ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ РЕКОНСТРУКЦІЇ МИНУЛОГО

3.1. «Дослідницький максималізм» М.П. Драгоманова у переосмисленні місця античних цивілізацій у світовій історії

Не останнє місце у становленні критичної оцінки бачення римськими істориками дійсності займав «дослідницький максималізм» М.П. Драгоманова, який штовхав молодого вченого до перегляду усталених у науці його часу концепцій і прагнення запропонувати світові альтернативне тлумачення подій далекого минулого. Наукові амбіції спонукали Михайла Петровича до пошуку нових шляхів розвитку концепцій стародавньої історії і популяризації найновіших здобутків історичної науки у науковому середовищі Російської імперії. Дослідника цікавили в першу чергу фундаментальні події та явища світової історії, які, не применшуючи ролі попередників, Михайло Петрович вважав недостатньо дослідженими і такими, що потребують ґрунтовного переосмислення [418, с. 283].

Дитячий інтерес до вивчення минулого, класична середня освіта та ідеалістичне сприйняття світу і життя у ньому дали добре підґрунтя для внеску Михайла Петровича у дослідження й викладання історії стародавнього світу та європейського континенту студентам Київського та Софійського університетів. На історико-філологічному відділенні філософського факультету Імператорського університету св. Володимира, який М. Драгоманов закінчив у 1863 р., він сформувався як професійний історик, фахівець з античності. Його вибір зумовлювався динамічним розвитком цієї галузі історичної науки, що спостерігався у середині XIX ст. завдяки старанням представників європейських наукових центрів.

З цього приводу вчений писав, що останні роки – один із найбільш критичних моментів для науки давньої історії, оскільки вона подвоїла, якщо не потроїла, свій матеріал протягом останніх двадцяти-тридцяти років, а це не могло не позначитися на системі опрацювання цього матеріалу, та на якості висновків, які робляться з проведених досліджень і перспективах розвитку цієї галузі знань. Будучи людиною прогресивних поглядів, М.П. Драгоманов прагнув бути у центрі наукового життя, а тому зосередив свої зусилля на вивченні напрямку, який найбільш активно розвивався у період його фахового становлення. Не останню роль у цьому процесі відіграв незадовільний стан розвитку стародавньої історії у Російській імперії [371, с. 39].

М.П. Драгоманов вважав ключовою перешкодою у дослідженні стародавньої історії надзвичайну вузькість та невисоку достовірність писемної джерельної бази. Мислитель наголошував на тому, що до ХІХ ст. матеріал для дослідження стародавньої історії черпався майже виключно зі свідчень грецьких і римських істориків, злегка доповнюваних відомостями з єврейських джерел. Унаслідок цього, на думку вченого, давня історія була наукою про життя греків і римлян, охоплюючи минуле інших народів лише тією мірою, у якій вони взаємодіяли з античним світом. При цьому М.П. Драгоманов відзначав, що у дійсності приводів для звернення до історії інших цивілізацій у греко-римських письменників було надзвичайно мало: греко-перські війни, походи Олександра Македонського, перемоги римських легіонів в Азії і Африці – ось практично весь перелік тем, з яких у курси стародавньої історії вводилися короткі нотатки про так звані некласичні народи [170, арк. 3-5].

Михайло Петрович вбачав велику проблему у тому, що історію народів, які найбільш впливали на класичну культуру, ми могли знати лише за свідченнями класичних письменників, які почали писати вже у той час, коли великі культурні центри, не лише східні, як Ніневія, Сидон, Старий Тир, але і еллінсько-східні, як Куми, Мілет і т. п., були у руїнах. Відтак мислитель

наголошував, що вчені нового часу мали вкрай неповні відомості з історії неklasичних народів, у зв'язку з чим надавали їй другорядного значення. Тим часом – переконував М. Драгоманов – досить поглянути на територію країни від Індійського океану до Гібралтара, аби подумати про те, що на цій території могли відбуватися події, порівняно до яких багато випадків із історії греко- римської цивілізації можуть бути названі подіями «сільської хронічки» [171, арк. 2-7].

У 1864–1865 рр. з'явилися перші історичні праці М.П. Драгоманова – публікації лекцій «Про становище жінки в I столітті в Римській імперії» і «Про державні реформи Діоклетіана й Костянтина Великого». У 1866 р. М.П. Драгоманов склав іспит на право викладання історії стародавнього світу, представивши комісії працю на тему: «Імператор Тиберій», і повернувся до Університету св. Володимира вже як приват-доцент, а згодом і обійняв посаду доцента. У праці «Нарис історіографії в Давній Греції» (1868 р.) вже виразними є, характерні для вченого методологія історичного дослідження та методика опрацювання джерел. Окрім того, саме на цей період припадає процес становлення викладацького стилю М.П. Драгоманова, так зване соціологічне спрямування лекцій [172, арк. 8-11].

Успішне складання іспиту на право викладання стародавньої історії студентам Університету св. Володимира не лише забезпечило М. Драгоманову працевлаштування за фахом, але і дозволило ствердитися у своїй здатності викладати навчальні дисципліни студентам і бути повноцінною частиною науково-педагогічного колективу Університету. Це було надзвичайно важливо для молодого талановитого людини, яка успішно починала будувати свою науково-педагогічну кар'єру і завдяки цьому могла розраховувати на своє подальше професійне зростання. Річ у тім, що комісією оцінювалися як ораторські, так і особисті риси претендента на викладацьку роботу, а тому позитивний результат означав правильність вибору фаху Михайлом Петровичем, що також сприяло ствердженню його життєвої позиції [173, арк. 2-4].

Іншим боком справи стала можливість і навіть необхідність підготовки лекційного курсу, під час якої проявилися усі педагогічні здібності Михайла Петровича. Виникла гостра потреба у доступі до найновіших здобутків світової історичної науки, які ґрунтувалися на вивченні результатів археологічних розкопок у країнах Стародавнього Сходу та античного світу. Завдяки цьому відбувався перегляд ставлення до творів античних авторів і переоцінка історіографічної спадщини XV – першої половини XIX ст. Як виявилось, М.П. Драгоманов опинився в авангарді цього процесу серед дослідників східноєвропейського регіону. Цим він завдячував своєму трирічному відрядженню до Західноєвропейських університетів після захисту магістерської дисертації [174].

Магістерська дисертація Михайла Петровича «Питання про історичне значення Римської імперії і К. Тацит» відрізнялася від праць багатьох попередників ґрунтовним аналізом рубіжних моментів європейської історії на її початкових етапах і виходом на широкі узагальнення та теоретичні висновки. М.П. Драгоманов звернув увагу на те, що, згідно з загальним консервативним підходом античних мислителів, у їх поглядах переважала циклічна теорія історії, відповідно до якої людство розвивається від золотого, або божественного, періоду до залізного – людського, що стверджувало точку зору про поступову неминучу руйнацію людської цивілізації, яка слугувала основою для негативного світосприйняття і пошуку матеріалістичного тлумачення світових релігій, які матеріалізували свої божества [2].

Важливу роль у науковій діяльності М.П. Драгоманова зіграв захист магістерської дисертації, оскільки він проходив у формі вільної і відкритої дискусії між дисертантом і опонентами, результати якої оцінювала вчена рада. Михайло Петрович отримав нагоду переконатися і утвердитися у справедливості його наукової концепції, а саме бачення Римської імперії як одного з етапів розвитку європейської цивілізації, який зайняв своє місце у світовій історії. Оцінку її ролі Тацитом Михайло Петрович вважав значно

перебільшеною, оскільки у розрахунок римського історика переважно брався розвиток військової справи, політичної та економічної систем, у порівнянні з завойованими народами, що означало відверто зневажливе ставлення поневолювачів до поневолених [232, с. 15-16].

Публічність захисту дисертації утвердила молодого вченого у наявності у нього достатніх ораторських здібностей для трансляції результатів своїх наукових пошуків, що спонукало до розширення дослідницьких інтересів. Досвід юнацьких публічних промов оформився і набув застосування у сфері побудови наукової кар'єри, що було втіленням у життя дитячо-юнацьких мрій М.П. Драгоманова, а також важливим етапом у реалізації життєвого плану розвитку та поширення наукового світогляду не лише серед населення українських земель, які входили до складу Російської імперії, але й усього європейського континенту. Завдяки цьому значному успіху Михайло Петрович отримав змогу долучитися до європейської наукової спільноти [418, с. 284-285].

Одним із найважливіших наслідків цього долучення стало здійснення та оприлюднення результатів низки досліджень, спрямованих на розмежування наукового та релігійного світоглядів. М.П. Драгоманов протягом свого життя доклав чимало зусиль для критики релігії і звеличення науки. Це було дуже модним заняттям на той час, але популярність проблематики не завадила Михайлу Петровичу виявити у цій справі свою славнозвісну дослідницьку поміркованість і подати у своїх публікаціях, присвячених зазначеній тематиці, виключно ґрунтовний аналіз достовірно встановлених і визнаних європейською науковою спільнотою фактів, відкинувши безпідставні домисли та звичайні людські емоції [52].

У своїх працях вчений доводив хибність занепадницького підходу до тлумачення історичного процесу. Він стверджував, що оскільки в історії стародавніх цивілізацій маловідомими були не лише початкові періоди, але і кінцеві, то відповідно до цієї неповноти відомостей і виникла теорія про процвітання і занепад народів, аналогічна молодості і старості живих

організмів. Лише новітні для його часу відкриття з історії Стародавнього Сходу, зроблені завдяки розшифруванню ієрогліфів, клиноподібних написів, відзначав Михайло Петрович, дали ґрунтовний матеріал для розуміння того, що в історії народів Сходу ми бачимо низку змін політичного ладу і культурних епох, і жрецьке століття є швидше наступним за віком, не найдавнішим відносно завойовницьких монархій [314, с. 316-337].

М.П. Драгоманов уважно вивчав і добре знав твори мислителів стародавнього світу. У творах класиків античної історичної науки молодому вченому дуже подобалось їх прагнення встановити причини суспільних явищ, сумлінний виклад історичних подій й яскраві характеристики римських імператорів. У деякого з них Михайло Петрович відзначав елементи історичної критики. Основна помилка античних істориків, на його думку, полягала у тому, що вони зовсім не брали до уваги соціально-економічних факторів, ігнорували роль народу в історичних подіях і зводили всю історію до діяльності імператорів і полководців. Таким чином вони обмежувалися характеристикою лише зовнішніх рис історичних явищ і зв'язків між ними, тоді як історична наука, за твердженням М.П. Драгоманова, повинна була також проникати у глибину досліджуваних явищ, відстежуючи їх внутрішні закономірності [292, с. 11-12].

Підсумовуючи огляд історичної науки Стародавнього Риму, М.П. Драгоманов писав, що римські історики, сукупність усіх історико-філософських понять призводили до того, що вони дуже мало вникали у внутрішні причини історичних явищ політичного життя як старої Римської республіки, так і революційного періоду і часу імперії, а тому не могли різнобічно оцінити жодної з цих епох. Всі ці вчення, на переконання М.П. Драгоманова, мають історичне значення, тільки як штучні системи, які свого часу були цікавими зусиллями для групування і пояснення фактів. Вони прагнули знайти джерело історичного прогресу не всередині людського суспільства, а за його межами, у діях якихось зовнішніх відносно суспільства сил. Така постановка історичних проблем, на думку М.П. Драгомана,

помилкова у самій основі, адже історик повинен дослідити зв'язок причин і наслідків, який може стати зрозумілим через дослідження фактів [314, с. 154-161].

Релігійно-містичному тлумаченню історії М.П. Драгоманов протиставляв ідеї французьких філософів-просвітителів XVIII ст., погляди яких були, за його визначенням, великим кроком вперед у вивченні розвитку людства. Він зумів побачити також історичну обмеженість представників старого механістичного матеріалізму. Ці мислителі ставили розум, характер і діяльність людини у повну залежність від зовнішніх обставин, від сукупності впливів зовнішнього середовища. У довершеній формі такий погляд заперечував навіть відносну свободу вибору людиною тієї чи іншої дії. Таку постановку питання учений слушно заперечував, відкидаючи фаталізм і доводячи необхідність пошуку причинно-наслідкових зв'язків у історичному процесі [108, с. 33].

На відміну від своїх попередників, М.П. Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на античність, без виходу на широкі узагальнення і теоретичні висновки, закликав цінувати в історії народу історію цивілізації. Мислитель доводив, що у такому сенсі історія некласичних народів містить у собі факти найважливішого всесвітньо-історичного значення. Звертав увагу на те, що досить навіть «уривчастих нотаток» про пам'ятки й установи народів Стародавнього Сходу, аби побачити, що появою перших ознак культури: досконалої обробки металів, будівельних машин, системи рахунку, календаря, азбуки і тому подібного – сучасна людська цивілізація зобов'язана саме некласичним народам [215, с. 130-149].

Причину меншої уваги грецького і римського суспільства до історії і побуту чужих їм народів М.П. Драгоманов знаходив у тому, що стародавні грецькі та римські письменники значно більше цікавились фактами «зовнішньої», аніж «внутрішньої» історії так званих варварських суспільств.

Результатом такого ставлення дослідник вважав «чисто дитячі» уявлення про релігію давніх євреїв і поверхневе сприйняття вірувань єгиптян

(засновників однієї з найдавніших цивілізацій стародавнього світу). Незважаючи на показне прагнення до раціоналізму давньогрецьких і римських філософів, запозичене політиками й істориками, грецькі та римські мислителі залишалися містиками [433, с. 238-250].

Релігію мислитель сприймав як спосіб дати пояснення незбагненим явищам природи і суспільного життя, що було цілком притаманним для передових дослідників того часу. Розвиток сприймався М.П. Драгомановим як самоціль людського і суспільного життя, а тому, на його думку, наука, розширюючи знання про світ, зменшувала простір для релігійних вірувань. Не слід забувати, що стародавнє багатобожжя було спрямовано на організацію життя у матеріальному світі значно менше ніж у потойбічному, а християнство навпаки зосереджувало увагу людини на вічності і визначало спосіб життя у матеріальному світі як підготовку до вічності. Для римських істориків не був притаманний глибокий аналіз сутності світоглядних явищ та процесів подій, висвітлених у їх творах, що також знижувало їх наукову цінність на глибоке переконання Михайла Петровича [232, с. 18].

М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що навіть у тому разі, коли у античних авторів і з'являлися близькі до сучасних погляди на завдання історії і політичної науки, то писані людьми з такими поглядами, праці «гинули», оскільки цікавили дуже небагато. Саме внаслідок цього, на думку мислителя, «загинула» не лише маса матеріалу у різних творах другорядних авторів про політичний побут неантичних країн і міст, але навіть чимало праць такого популярного мислителя, як Аристотель. У цих творах було зафіксовано матеріал для характеристики 158 політичних установ, а за іншими джерелами 255 міст і держав, який служив фактичною базою для відомих творів про політику [380, с. 101–103].

У своїх історичних студіях учений неодноразово звертав увагу на те, що не лише історія східного і взагалі неантичного світу була засуджена на неповноту, поки джерелами давньої історії служили виключно корифеї національної літератури Греції і Риму, але і сама історія класичного світу.

Михайло Петрович дійшов висновку, що великі прогалини у класичній літературі спостерігаються і відносно пізніх епох їх історії. До них мислитель, зокрема, відносив добу еллінізму й останні часи провінційного життя в Римській імперії. На основі цих спостережень М.П. Драгоманов зробив висновок, що саме внаслідок такої неповноти інформації утворилася традиційна філософія історії, а саме – теорія про процвітання і занепад народів як молодість і старість організмів [240, с. 256].

У зв'язку із численними недоліками та суттєвою обмеженістю джерелознавчого потенціалу праць античних авторів М.П. Драгоманов особливі сподівання покладав на розвиток археологів. Відносно нова наука для другої половини ХІХ ст., результати досліджень якої значно уточнювали свідчення письмових джерел стародавньої історії сприймалась майже як панацея від проблем пізнання минулого. Артефакти свідчили не лише про окремі історичні факти, а також про характеристики цілих історичних епох. У поєднанні свідчень письмових і археологічних джерел мислитель вбачав перспективу розвитку стародавньої історії як самостійної системи знань і галузі історичної науки [418, с. 324-326].

У своїй роботі «Стан і завдання науки стародавньої історії» він прямо вказував, що неповнота у відомостях з класичної літератури відносно історії класичних і некласичних народів вдало відшкодовувалася за допомогою так званих монументальних джерел – залишків будівель, вівтарів, статуй, ваз, дошок з написами, колон тощо. Аби зрозуміти значення певної статуї, барельєфа, саркофага, довелося пригадати факти про міфологію і релігію відомого народу; зображення на вазі мало потребу для свого пояснення у відомостях з широкого кола понять про потойбічне життя, інше – про устрій бенкетів; напис на труні особи, що обіймала державну посаду, – у відомостях про державний лад. Михайло Петрович звертав увагу на те, що коли вчені взялися пояснювати такі речі, то довелося скласти цілу науку, яка отримала назву «старожитностей». У підсумку за епохою збирання колекцій давніх предметів з'явилися багатотомні «Antiquitates», що репрезентували собою

більш-менш повні для свого часу відомості про внутрішнє життя класичних народів. Їх головним недоліком був описовий виклад фактів державного, побутового, релігійного життя [104, с. 7].

Усвідомлюючи важливість розширення джерельної бази стародавньої історії, М.П. Драгоманов наголошував на доленосному значенні справжнього «прориву» у вивченні та розшифруванні клинописного та ієрогліфічного письма, що відбувся у середині XIX ст. Учений підкреслював, що внаслідок цього до трьох стародавніх літератур, які були відомі в XVII - XVIII ст.: грецької, латинської та єврейської долучилися, окрім санскритської і зендської, ще єгипетська і халдей-ассирійська. Саме завдяки вдосконаленням у читанні і тлумаченні нових пластів історичного матеріалу, за допомогою порівняльної лінгвістики, поступово з'явилися можливості оволодіти цими відомостями сповна. А у галузі дослідження халдей-ассирійської і зендської історії зроблені величезні кроки, відкриваючи «не по роках, а по місяцях» матеріал першочергової важливості для історії культури у найвіддаленіші часи, зокрема, і давно зниклих народів, назви яких давні греки та римляни знали лише з чуток [127, с. 42-48].

Саме наслідком зазначених революційних зрушень в історичній науці, Михайло Петрович вважав те, що в Азії і Африці не залишилось жодного куточка, скільки-небудь специфічного в історичному відношенні, від Ганга до Мавританії і від Трої до Моравії, де б не проводили розкопки який-небудь європейський учений або ціла експедиція. Це, на думку вченого, сприяло й черговому етапові активізації нових історико-археологічних досліджень у Греції, Італії, Іспанії, Франції, що могло створити умови для уточнення концепцій історії Західної Європи. Не виключена можливість остаточного перегляду стереотипів історії розвитку людства у цілому, як і окремих народів від початку до сьогодення [419, с. 328].

Археологічні пам'ятки підвели М.П. Драгоманова до думки, що і ті народи, яких письмова історія, і велика частина монументальних джерел змальовують відносно високо цивілізованими, свого часу були «дикими».

Відтак, твердив він, межі стародавньої історії розширюються у часі і просторі, риючись все глибше на ґрунті класичної старовини, дослідники знаходять такі пам'ятки, які характеризують часи первісного стану людини, зустрічаються пам'ятки печерної людини залишки в Італії. Відкриті тут сліди людини демонструють попередників, а можливо і предків Сципіонів і Цицеронів, дикунами, які одягалися в шкіри диких тварин, харчувалися сирим м'ясом і кістковим мозком, користувалися кам'яними знаряддями праці і були людоджерами [307, с. 45-48].

Михайло Петрович наголошував: коли таким чином стародавня історія розширила свій об'єкт у часі, то неминуче мусить розширити його і у просторі. Це мислитель пов'язував із тим, що пам'ятки первісної культури в Європі можуть бути досліджувані з успіхом не інакше як в органічному зв'язку не лише з подібними до них викопними пам'ятками інших країн, але і в порівнянні з пам'ятками побуту сучасних «диких племен». Такі пам'ятки «прадавнього побуту людини в Європі» для М.П. Драгоманова були фактором, який змушував відмовитися від групування історичного матеріалу за грубо хронологічним принципом, заснованому на спостереженні життя не всього людства, навіть не народів якої-небудь частини світу, а життя десятка або двох привілейованих народів [419, с. 332].

У своїх студіях М.П. Драгоманов наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності: у ранньосередньовічній історії народів Європи, переконував історик, справді змішувались цивілізації стародавніх народів з розвитком нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на щаблі розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів. Ці народи природно повинні були довше проходити ті щаблі розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни. Тобто, на думку дослідника, всі народи світу проходили схожі етапи становлення та розвитку, що спростовує теорію про кращі і гірші людські спільноти панівну у творах римських класиків [149, с. 184-185].

Мислитель стверджував, що визнання факту продовження прадавньої історії у житті «диких народів» призводить до припущення, що не менш нерівномірним був розвиток різних прошарків одного і того самого народу і що у той час, як одні суспільства існували в XIX, XVIII, XVII ст., інші жили в XIII, XII, XI ст. до н.е. і т.д. При цьому М.П. Драгоманов звертав увагу, що хоч думка ця не була новою для науковців його часу, навіть керувала дослідженнями народного побуту, вірувань, мови, проте систематичного використання отриманих у цей спосіб даних під час роботи над історією суспільства не було. Відтак дослідник робив висновок про те, що, засвоївши цю думку, у зв'язку з твердженням про нерівномірний розвиток народів у кожен хронологічну епоху, історики повинні остаточно відмовитися від оповідально-синхроністичного методу викладу історії [2].

М.П. Драгоманов звертав увагу своїх колег-науковців на те, що було б дивно, якби доповнення і зміна матеріалу науки не призвели б до зміни у висновках, способі тлумаченні фактів, осмислення складових стародавньої історії, від якого, звичайно, не може відмовитися жодна гуманітарна наука. У цьому відношенні дослідник закликав визнати, що авторитет стародавніх мислителів ще вельми сильний, хоч давно вже не відповідає тій відносно невеликій кількості фактів, яку беруть історики з праць давніх письменників. Найважливішим аспектом цієї справи можна вважати підняття питання початку історії, тобто найдавнішої події, з якої починається історичний процес створило б умови для реальної оцінки цінностей творів античних авторів [151, с. 36].

Він зауважував, що «ця фортеця давніх ідей» походить від того, що велика частина нових дослідників ще зайнята більш накопиченням нового матеріалу, аніж його опрацюванням на основі нових ідей і методичних систем. Ті з них, хто вносив поправки до висновків, заснованих на відомостях, здобутих раніше виключно зі свідчень давніх письменників, все-таки знаходились під впливом загальних ідей, успадкованих від старовини. Мислитель звертав увагу на те, що скептицизм сучасних йому вчених щодо

свідчень писемної спадщини стародавніх авторів часто зупиняється на півдорозі: замість того, щоб визнати яке-небудь свідчення досконалим міфом, який характеризує того, хто розповідає, або, про що розповідається, його прагнуть раціоналізувати, і після втрати ученості і дотепності виходить в решті висновок настільки ж сумнівний, як і міф у його початковому вигляді [198, с. 16].

М.П. Драгоманов стверджував, що відтворення пізніх епох в історії античної Греції і Риму на підставі свідчень стародавніх письменників було складним науковим завданням. Дослідники античності неодмінно наштовхувалися не лише на притаманну давньогрецьким і давньоримським історикам історіософську доктрину, яка ідеалізувала минуле і песимістично ставилась до сучасності, але й національну односторонність поглядів класичних письменників. Цей підхід не дозволяв висвітлювати події об'єктивно без відвертих упереджень та перекручень при наведенні наукових аргументів, фактів і власних суджень стосовно предмета конкретного історичного дослідження [199, с. 17-18].

На думку Михайла Петровича, характерною рисою поглядів римських істориків була «вузькість» тематики для дослідження, наприклад, Тациту, мирний час здавався нудним для висвітлення. Унаслідок такого ставлення давніх письменників до часу їх життя, тобто, часу вищого культурного розвитку Риму. М.П. Драгоманов наголошував, що цілі епохи випали з поля зору античних авторів. Це періоди революцій, які кардинально змінювали старі устої життя, коли стародавні держави втрачали свій мононаціональний характер описувалися консерваторами і «вузькими націоналами». Таким чином історична наука втрачала ґрунтовну джерельну базу для розкриття свого об'єкта дослідження [409, с. 6-7].

Історик цінував критичне, вільне від традиційного поклоніння авторитету Фукидіда, Арістофана, Ксенофонта, Платона, Діодора, Лівія, Тацита, Ювенала сучасних йому англійських істориків. М.П. Драгоманов підкреслював, що пануючі переконання про безприкладну і нечувану

аморальну розкіш в епоху Римської імперії, засновані на фактах, які щонайменше помилково згруповані. Це він пояснював тим, що більшість античних письменників, насамперед римських, проклинали винахід кораблів, називали ганебною обжерливістю їсти спаржу, зразковою зніженістю користування подушками з пір'я, протиприродною розкішшю – охолодження снігом напоїв тощо.

У зв'язку з цим дослідник критично відзначав, що стародавні письменники дуже часто нагадують тих «оплакувачів старини», які незадоволені, наприклад, визнанням прав євреїв, звільненням селян у сучасній їому Європі. Наприклад, Ксенофонт був незадоволений тим, що в Афіській державі будь-хто мав змогу висловлювати свою думку, що іноземця і раба не можна було відрізнити на вигляд від вільного і що з цієї причини не можна, між іншим, бити їх. Все це, наголошував Михайло Петрович, робило неможливою повну довіру до авторитетів, які пропонували факти суспільного життя греків і римлян і формували оцінку цілих епох їх історії, на підставі таких ідей [205, арк. 120-123].

Отже, звертаючись до історії стародавнього світу, вчений основну увагу приділяв проблемі джерельної бази. Констатуєчи недоліки найбільш численної групи джерел, на основі яких і відтворювалася, до початку XIX ст., картина стародавньої історії-хроніки та твори античних мислителів, істориків і письменників. М. Драгоманов акцентував увагу на недоліках цих джерел, в основі яких лежали не лише фрагментарність висвітлення історичних подій зумовлена національною приналежністю авторів, але й тенденційністю, пов'язаною із особистими поглядами останніх на ті чи інші явища суспільного прогресу й історичного процесу, свідками яких були зазначені античні автори [206, арк. 23 - 26].

Результатом фокусування уваги стародавніх письменників на періодах розквіту окремих держав та надмірній персоніфікації ними історичного процесу, М.П. Драгоманов вважав ігнорування ними «перехідних» епох, які, на його думку, мали визначальне значення з точки зору дослідження

фундаментальних факторів еволюції людської цивілізації. Він констатував факт того, що для римських авторів історія великих імперій Стародавнього Сходу була маловідомою, але у порівнянні з нею події історії Стародавньої Греції, або Римської республіки видаються малозначущими і вартими набагато меншої уваги ніж їм приділяли науковці ХІХ ст. Звісно, ця ситуація потребувала якнайшвидшого виправлення, бо консервування застарілих концепцій при розширенні фактологічного матеріалу, а найголовніше географічних і хронологічних меж історичних досліджень, могло призвести до методологічної кризи історичної науки [151, с. 36].

Як виявилось у науково-дослідницькій діяльності Михайла Петровича одну з найважливіших ролей відігравали пошуки всеохоплюючої концепції історичного процесу, які вилилися у роздуми над власне філософськими поняттями початку, кінця, сенсу і змісту історії. Ці важливі у його професійному житті роздуми лише наприкінці життя оформилися в історіографічне дослідження під назвою «Рай і поступ», у якій у притаманній виключно М. Драгоманову манері подано порівняння бачення мудрецами і вченими різних народів початку і завершення історії. Слід зазначити, що автор майстерно уник висловлення свого власного бачення цих явищ, тільки констатувавши, що у давнину люди сприймали початок історії як втрачений рай, а її кінець як відновлення згідно з Божою волею, а у другій половині ХІХ ст. вчені вважають, що поступ є шляхом для створення земного раю. Найцікавішим у цій ситуації виявляється здатність автора залишати простір для самостійних висновків читача, хоч і подана ним критика вчень про рай і підтримка вчень про поступ [204, арк. 120-123].

У своїх лекціях, прочитаних студентам Університету св. Володимира, він розкривав історію стародавнього світу крізь призму соціокультурного розвитку народів і держав, але звільнення його з університету сталося посеред лекційного курсу, що не дозволило видатному педагогу донести слухачам усі відкриття відомості, про які здобув під час свого наукового відрядження. Михайло Петрович згадував, що проблеми з охранкою і

подальше звільнення з університету застало його під час прочитання лекцій, присвячених історії асирійської держави – взірця східної деспотії з ієрархічною соціальною системою, яка ґрунтувалася на землеробській культурі господарювання [205, арк. 164 - 166].

Лектор поруч із інформацією про окрему цивілізацію подавав порівняльний аналіз життєвого укладу народів, політико-адміністративного устрою держав. Слід звернути увагу на той факт, що спільною рисою політичних систем стародавніх держав було релігійне визначення статусу верховної влади. Щоправда у цьому криється і суттєва відмінність між тлумаченням сенсу верховної державної влади. Для єгиптян фараон був богом на землі – уособленням сонця, асирійці у свою чергу своїм царям не поклонялися, хоч каста жреців у обох народів відігравала роль ідеологічного консолідатора суспільства. По суті, цінність цього лекційного матеріалу полягала у структуруванні інформації і способі її донесення до слухачів, який дозволяв студентам засвоювати методи збору і опрацювання фахових відомостей [206, арк. 201 - 203].

Річ у тім, що стародавні суспільства, на думку Михайла Петровича, були однаково подібними і відмінними від сучасних йому, оскільки жили у світі власних уявлень про буття і досить складно сприймали різкі нововведення. Важливими, з точки зору історика, для розуміння життєвого укладу народів Стародавнього Сходу були уявлення про напрямок розвитку людства, тобто точки відліку історії та бачення її кінцевого результату. Вчений аналізував протиборство добра і зла, яке, наприклад, у давніх персів асоціювалося з боротьбою двох богів: Ормуада – доброго і світлого та Арміана – злого і темного. Перший створив світ і людину, а другий привів цю людину до конфлікту зі світом. Проте наприкінці справедливість має бути відновлена. Тобто М.П. Драгоманов намагався віднайти у віруваннях стародавніх народів співзвучність з християнством і показати взаємозв'язок між розвитком релігії як прояву людського світогляду і системи суспільних відносин. Також дослідник обстоював думку про відповідність людського

світосприйняття історичній епосі і стану розвитку наукових знань [118, с. 197 - 202].

При цьому реалізувати свої педагогічні таланти повною мірою Михайло Петрович зміг лише, перебуваючи в еміграції, а саме у Софійському університеті, розробивши і викладаючи курси стародавньої і нової історії болгарським студентам. Основоположним орієнтиром лектора було формування найнеобхідніших умінь і навичок у професійній діяльності науковця-історика таких, як аналітичне і систематичне мислення у поєднанні з плюралістичним світосприйняттям необхідним для постійного саморозвитку особистості. Про якість лекцій М.П. Драгоманова свідчить також той факт, що слухати їх збиралися студенти і вільні слухачі інших факультетів і навіть ті, хто не навчався в університеті. Річ у тім, що лектор виконував роль не просто транслятора знань, а носія і поширювача наукового світогляду, який набув особливої популярності серед європейської молоді кінця XIX ст. не лише як спосіб самовираження, відмінний від звичного життєвого укладу, але і як якісно новий шлях розвитку суспільства [216, с. 24, 32, 45, 51, 63].

Фактично Михайло Петрович пропонував своїм слухачам новий для східноєвропейської науково-освітньої спільноти спосіб самостійного мислення, який орієнтував людей на переоцінку системи цінностей особливо у площині сприйняття людського життя й особистості, їх місця і ролі у суспільних процесах. Цей спосіб мислення сприяв самостійності розвитку і самовираження молоді творчої особистості. Головною складовою цієї концепції було вироблення здатності до критичного переосмислення накопичених раніше поглядів і точок зору на вирішення нагальних наукових, суспільно-політичних і навіть особистих проблем. Окреслена аналітична система була запозичена і використана багатьма видатними діячами науки, культури і навіть політики межі XIX – XX ст. Наприклад, Леся Українка, прослухавши лекції свого дядька, консультувалася з ним з приводу

застосування критичного мислення до тлумачення і висвітлення суспільно-політичного життя українських земель кінця XIX ст. [151, с. 33, 37].

Отже, наукові дослідження і викладання стародавньої історії студентам Імператорського університету св. Володимира, а також Софійського університету М.П. Драгоманова свідчать про важливі зрушення у вивченні стародавньої історії і зміни у світобаченні дослідників суспільних наук другої половини XIX ст. Цей процес ознаменувався розвитком археології, а також аналітичних аспектів історичної науки. Безапеляційно домінуюча роль авторитету письмових джерел, особливо творів класиків греко-римської історичної літератури, у висвітленні процесів історії стародавнього світу потрапило під тиск уточнення завдяки знахідкам археологів, які дозволили переоцінити хронологічні рамки та зміст історії людства.

3.2. Інтегрований підхід М.П. Драгоманова до наукової реконструкції суспільно-політичного життя середньовічної Європи

Інтегрований підхід М.П. Драгоманова до Реформації як явища суспільно-політичного життя розкрив її внутрішню сутність: ліквідацію примату церкви над державою, руйнування лінійної уніфікаційної єдності Європи, засилля католицької церкви, розкріпачення національних спільнот, могутній поштовх до національно-культурного розвитку. Найважливішими причинами західноєвропейської реформації М. Драгоманов вважав такі речі: зловживання системою панування церкви над державою та світською владою пап, посилення влади монархів на межі XV – XVI ст. у всій Європі. Таким чином, стверджував Михайло Петрович, Реформація була, з одного боку, результатом ставлення до католицизму людей епохи Відродження, а з другого – реакцією європейців на Ренесанс [119, с. 90, 182, 387].

Важливу роль у дослідницькій діяльності М. Драгоманова як фахівця-історика відігравали центральні події історичного процесу, що змінили напрямок розвитку системи суспільних відносин цілих континентів, якщо не

всього світу. Одним із таких явищ в історії Європи була реформація релігійно- церковного життя народів так званого старого світу. Михайло Петрович розглядав реформаційні процеси крізь призму розвитку суспільно-політичних систем окремо взятих держав європейського континенту і вплив цього світоглядного прогресу на розвиток суспільно-політичного життя народів усього світу різних історичних епох, відстежуючи прямі й опосередковані причинно-наслідкові зв'язки між подіями різних хронологічних періодів історії людства [319, с. 52-53].

Він ставився до Ренесансу як до світлого, позитивного періоду перегляду людьми системи цінностей і відходу від занепадницьких настроїв релігійного середньовіччя. Дослідник зневажав релігію, вважаючи її витвором людської свідомості, необхідної для регламентації суспільних відносин на ранніх стадіях розвитку суспільства, яка повинна відійти у небуття за рахунок розвитку суспільних відносин і поширення наукових знань, які переорієнтовували людські спільноти з пошуків раю і царства Небесного на вдосконалення умов земного життя. Шляхом досягнення цієї нової для людей XV ст. мети стала розробка ідеальних моделей облаштування суспільного життя на основі соціальної справедливості як найвищої людської цінності всіх часів [173, с. 90-182].

Високу динаміку поширення та швидке зростання кількості прихильників протестантизму Михайло Петрович пов'язував з тим, що протягом XV – XVI ст. не було країни у Західній Європі, яка б найгіршим чином не оплакувала становище католицької церкви і зловживання її представників, обумовлені сформованою протягом середніх віків системою відносин між церквою і державою. Тоді як представники німецького народу все частіше скаржилися, що духовенство, володіючи двома третинами земель, відмовлялося брати участь у фінансуванні державних та громадських потреб, вище німецьке духовництво і папство проігнорували це невдоволення, за що й було «покарано реформацією» [319, с. 54].

При цьому Михайло Петрович звертав увагу на те, що саме по собі протестантське вчення, особливо в устах М. Лютера і Ж. Кальвіна, містило у собі зародки клерикалізму, які несли у собі загрозу створення нової форми духовного панування та догматизму нічим не краще за римське. Лише жага до боротьби і обставини часу, на думку мислителя, змусили діячів Реформації висловити ідеї, які віднімали землі і силу клерикалізму у той час і на майбутнє. Висвітлення діячами Відродження пороків і нецтва ченців дискредитували католицьке чернецтво як явище. Реформатори хоч і не відреклися остаточно від аскетизму, проте відмовилися від чернецтва, таким чином знищили найсильніше знаряддя клерикалізму, найразючішу відмінність кліру від народу [151, с.18].

М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що сам факт одруження М. Лютера – це гучний протест проти середньовічного релігійного аскетизму, мав важливі наслідки для зміни стосунків між церквою і світським суспільством взагалі і державою зокрема. Михайло Петрович пояснював це тим, що, відкидаючи чернецтво як установу, М. Лютер відкидав і духовну перевагу священства над мирянами. Так само, відзначав учений, хоч видатний німецький реформатор М. Лютер і не схвалював секуляризації церковного майна, визнаючи за ним призначення служити для цілей поширення освіти і вчинення милостині, але ця секуляризація логічно витікала з усіх його починань [231, арк. 27-28].

Звертаючись до аналізу «Аусбургського сповідання», М.П. Драгоманов зазначав, якщо логічно провести межу розділення сфери діяльності церкви і держави, то вийде система повної свободи совісті. Річ у тім, що до крайніх наслідків своїх загальних починань люди не завжди і не відразу доходять, а тому результати людської діяльності часто не збігаються з початковими задумами. В історії дуже часто ідеї і установи розвиваються не стільки за допомогою логічного втілення висунутих ідей, скільки під тиском обставин, у боротьбі інтересів. Відкинути будь-яку владу церкви, прийняти повну

свободу ставлення до неї суспільства для реформаторів XVI ст. здавалося занадто сміливим [118, с. 196-197].

На думку Михайла Петровича, таке логічне проведення принципу свободи совісті було несумісним із переконанням про володіння абсолютною істиною. У цьому, стверджував М.П. Драгоманов, відносно себе були так само твердо переконані, як і католики М. Лютер і Ж. Кальвін, котрі прагнули відновити «справжнє» християнство. Відтак, наголошував мислитель, з огляду на загрози від «старих супротивників», католиків, і нових різного роду «єретиків» реформатори XVI ст. шукали зовнішньої сили, на яку їм можна було б спертися. Такою силою в XVI ст. були монархи, котрі прагнули до централізації, оскільки католицька церква, яка була головним ворогом Реформації, водночас, своїм багатством і організацією прагнула якщо не запанувати над державою, то, принаймні, бути в ній ізольованою частиною. Таким чином, головним союзником протестантизму стали саме правителі, які прагнули до встановлення абсолютизму і централізації своєї влади, а децентралізація церкви сприяла цьому процесу [151, с. 19-20].

М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що з XVI ст. не лише у протестантських, але і у католицьких країнах стала переважати система стосунків між церквою і державою, яка зводилася до панування держави над церквою. Ця модель відносин у релігійному житті Західної Європи проіснувала до XVIII ст., коли з'явилися перші теоретичні зародки системи повного розділення сфер функціонування церкви і держави. На підтвердження він приводив досвід Англії, де англіканське віросповідання було насаджено державною владою. Таким чином, знову відбулося об'єднання влади духовної і світської, але цього разу у руках монарха як політичного і духовного керманича народу.

На думку Михайла Петровича, у цьому знайшли свій вияв результати непослідовності реформаторів XVI ст., які відкинули авторитет пап і соборів, владу католицької церкви, але зупинилися перед визнанням повної свободи особи у справі віри, і усуненням будь-якої «влади» у духовних справах.

Реформатори віддали цю владу у руки князів, ймовірно такі люди, як М. Лютер, Ж. Кальвін сподівалися, що влада буде завжди на їхньому боці, що вона не перейде кордонів Євангелія. При цьому риторично запитував, про гарантії цього. Якщо не можна було поручитися, що приватні особи завжди погоджуватимуться з тим тлумаченням Євангелія, яке пропонували реформатори, то де ж були запоруки згоди і вірності князів Євангелії?

Учений вважав, що хитання та непослідовність у релігійній політиці, гоніння і війни, які заповнили другу половину XVI ст., продемонстрували усім мислячим людям серед протестантів усю небезпеку змішання галузей функціонування церкви і держави. Політична ситуація спонукала їх логічніше та послідовніше розвинути ті зародки особистої свободи і розподілу між духовною і світською сферами життя, які були висловлені першими реформаторами. Не останню роль у цьому процесі відіграла позиція світської влади, яка прагнула контролювати протестантську церкву на підконтрольній їй території, оскільки саме позиція частини німецьких князів дозволила Реформації набути поширення [218, с.19-33].

Мислитель наголошував, що діячі реформації, проповідуючи рівність світських та духовних осіб, вважати за ідеал зовсім не те, що всі люди мають бути світськими, а те, що всі християни мають бути духовними. Оскільки ж це було неможливим, то їм довелося визнати, що сповна ідеальне життя ведуть лише «небагато духовних, які тому вище світських, наскільки діла духовні вище мирських».

Як наслідок у реформаційному середовищі збереглося поняття про «владу» церковну, а відтак і зародки духовного панування. Більше того, вчений закликав пам'ятати, що з часом у різних центрах реформації «утворилося повне духовне панування не гірше римського». Як приклад останнього він наводив владу Ж.Кальвіна, так званого «жєневського папи» протестантства, а також його послідовників у Нідерландах, вказуючи, що «уже у XVI ст. голландські пастори претендували командувати державною владою, посилаючись на те, що не вівці керують пастухами, а пастухи

вівцями. Вони вимагали, аби уряд охороняв віросповідання, затверджене соборами кальвінізму, і заборонив проповідь нововведень, вигнавши їх прибічників зі шкіл і кафедр церковних» [219, арк. 52-53].

На погляд М.П. Драгоманова, історичний парадокс полягав у тому, що Реформація проти своєї волі віддала церкву в руки держави: зруйнувавши чернецтво і єдність церковної організації, створивши національні церкви, ставши під заступництво світської влади. Реформація створила систему відносин, яка підпорядкувала церкву і віру державі. Таку систему суспільних відносин він вважав ще небезпечнішою і принизливішою для людини, ніж навіть систему духовного панування часів Середньовіччя, оскільки вона могла б привести європейське суспільство до такого стану, в якому знаходилася Візантійська імперія і навіть ісламські держави, в яких відсутня межа між релігійно-духовним і політичним життям суспільства [151, с. 20-21].

В європейському суспільстві XVI–XVII ст. уже сформувалися необхідні умови, які не лише не дали можливостей для глибокого та тривалого розвитку «систем княжого деспотизму над совістю і вірою», але й сформували так звану «релігійну кризу», яка зруйнувала середньовічне духовне панування. Деякі з цих умов, стверджував корифей, сформувала сама Реформація, яка, ослабивши церковний авторитет, підірвавши традиційні вчення, дала поштовх для розвитку різновірства, яке розвинулося настільки, що здолати його не могла уже ані протестантська церква, ані держава. У результаті державі залишалося або переслідувати його, або визнати свободу совісті, а отже, і розподіл сфер функціонування і впливу церкви та держави [221, с. 24].

При цьому важливу роль в утвердженні релігійної толерантності Михайло Петрович відводив динамічному розвитку капіталістичних відносин та супровідного їм формуванню груп інтересів молодих буржуазних суспільств. Вказуючи, що внаслідок розвитку промисловості, політичних інтересів з'явилися інші справи, окрім релігійних, і урядові особи не могли

залишити їх зовсім без уваги. Ось чому серед релігійної смуги, викликані Реформацією, що зобов'язала державну владу втручатися у справи совісті, з'явилися люди, які поставили інтереси світські вище за інтереси віросповідань. Державна влада могла швидше прислухатися до цих людей ніж до суперечок крелікалів. На його думку, саме результатом цієї переваги державних інтересів над конфесійними стали релігійні світи у XVI і XVII ст., які хоча і у досить незавершеному вигляді, але репрезентували собою зародки нової релігійної політики. Їхню появу за умов панування духівництва М.П. Драгоманов вважав неможливою [229, арк. 33].

Не менш динамічно, на думку вченого, відбувалися процеси розподілу держави та церкви і у тих країнах Західної Європи, які після Реформації залишилися католицькими. Він наголошував, що уже з кінця XV ст. католицькі володарі Європи, керуючись виключно державними або особистими інтересами, суворо охороняли королівські права від посягань пап і духівництва. Якщо майно останніх вони не чіпали, то лише тому, що могли будь-якого миті оподаткувати, значно швидше і простіше, ніж майно світських, для чого, наприклад у «форпості католицизму» Іспанії треба було отримувати згоду станів. У свою чергу, коли князі і государі стали протегувати Реформації, католицьке духівництво заговорило про розділення сфер церкви і держави. При цьому собі зажадало духовної свободи, тобто вільної, необмеженої влади над паствою і майном, володарям вказувало обмежитися зовнішньою стороною життя пастви, але не кліру. Натомість реформатори із запалом виступили проти цієї доктрини [151, с. 26].

Якщо в Іспанії, на думку Михайла Петровича, підпорядкування церкви державі було більше фактичним явищем, ніж вводилося в теорії, то справжньою країною теоретичної, а не лише практичної боротьби між церквою і державою стала Франція. Адже саме у цій країні виробилося так зване «галіканство», яке з усіх учень у католицьких країнах найбільш наближалось до протестантських і православних стосунків церкви і держави. Сучасні українські дослідники також відзначають, що історія католицької

церкви у Франції – це постійна боротьба ідей, пошук, який ніколи не припинявся. Темпераментні дискусії, ініціативи, що ніколи не сприймалися без ускладнень. Галіканство з його вимогами більшої самостійності французької Церкви у питаннях організації внутрішнього церковного життя. Ультрамонтанство, що пов'язувало надії та релігійне відродження у країнах Західної Європи з відновленням авторитету папства. Врешті-решт галіканство, отримавши підтримку світської влади, здобуло перемогу у цій ідеологічній боротьбі [223, арк. 5].

Михайло Петрович пояснював це тим, що Франція була країною з давніми традиціями сильної центральної влади, яка не могла дозволити порушення і ослаблення свого авторитету будь-яким підпорядкуванням своїх громадян, особі, яка існувала поза її межами, тобто Папі Римському. Водночас М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що у Франції саме духівництво не бажало безумовної покори Папі. Таким чином спостерігався значний збіг інтересів різних груп французького суспільства: і уряду, і легістів, і місцевого духівництва.

При чому, зазначав учений, королівську недоторканість у релігійно-церковному відношенні визнавали не лише легісти, але і французьке духівництво. Натомість світська влада мала право на з'ясування законності відлучення від церкви будь-якого підданого Французької корони. Король, або іменем його величності парламент мали вирішувати, чи справедливо таке покарання було накладене церковними інституціями. Усе це, на переконання М. Драгоманова, було об'єктивним наслідком того історичного факту, що у час, коли королівська влада у Франції досягла апогею свого політичного розвитку – класичного абсолютизму, французькому духівництву не залишалося нічого іншого, аніж стати на її бік. Об'єктивну зумовленість такого вибору мислитель пояснював тим, що в конфлікті короля і Папи були замішані «початки, з яких той, який репрезентував король і парламент, все ж більш сприяв виробленню раціональних стосунків церкви і держави, ніж той, який пропонував Папа». Наприклад, відзначав М. Драгоманов, коли Людовік

XIV і Папа Інокентій XI конфліктували через право короля розпоряджатися доходами з вакантного єпископства, то парламент визнав це право за королем. Папа видав брєве проти рішення паризького парламенту в справі одного монастиря. У відповідь на що королівський едикт 1680 р. заборонив приводити у виконання булли, брєве і рескрипти Папи і нунція, якщо вони не підтверджувалися патентом за підписом державного секретаря, і збори французького духівництва схвалили цей декрет монарха [224, арк 8].

На думку Михайла Петровича, саме ця непослідовність і певна «ідеальність понять і очікувань» і були причиною того, що в теоретичній дискусії галіканству не вдалося реформувати церкву у відповідності до власного ідеалу. З огляду на це мислитель стверджував, що коли щось і вдалося галіканцям, то лише за допомогою світської влади, для якої вони служили знаряддям, як, наприклад, при Людовіку XIV. Як тільки європейський революційний рух підірвав святість королівської влади, то посилювалося зовсім не галіканство, яке здавалося ближчим до сучасних йому понять про відносини церкви і держави, а саме ультрамонтанство, яке у нових умовах набуло іншої форми: вчення не про панування церкви над державою, а нібито про свободу церкви [32, с. 42-47].

Водночас Михайло Петрович відзначав і той факт, що парламенти завжди жорстоко переслідували гугенотів, і в 1663 р. президент паризького парламенту з повним правом сказав синдику Сорбонни, що «як парламент ніколи не міг терпіти, щоб папську владу піднімали без міри, так точно він ніколи не терпів, щоб нападали на її законний авторитет або порушували пошану і покірливість, яку повинно надавати видимому главі церкви». Таким чином, вважав Михайло Петрович, галіканці прагнули узгодити централізацію церкви, яку репрезентувало папство, із самостійністю національних церков, авторитет соборів і, замість пап, покірливість церкви і державі, самостійність церкви і опіку над нею держави.

Тим часом, підкреслював мислитель, вони проголошували, що держава є незалежною від церкви і з цього приводу зазначав: добре говорити в теорії,

що галузі функціонування церкви і держави повністю розділені, не важко їх і розділити, але лише не ставши на бік католицького духівництва. Духівництво не може, залишаючись католицьким, визнавати свободу і рівноправність віросповідань, свободу думки, а тим часом визнання цього для держави XVI ст. стало істотно необхідним, бо лише за цієї умови стало можливим встановлення миру у державах Західної Європи. Цим він пояснював визнання державною владою у різній мірі цих свобод, проте звертав увагу, що ані ультрамонтани, ані єпископанці (ані галіканці, ані англіканці) не визнавали цієї свободи, тому що вона врешті-решт вела до знищення державних церков як таких, до визнання усіх церков не більше ніж приватними товариствами [151, с. 32].

Визнання свободи совісті виявилось створенням умов для розвитку науки у широкому розумінні цього слова. Наукові дослідження у різних галузях знань проводилися без контролю з боку церкви, що сприяло виробленню власне наукових доктрин світобачення, які відкидали релігійні занепадницькі настрої, замінюючи їх твердженнями про поліпшення людського життя на Землі. Навіть католики не мали можливості настільки активно втручатися у справи розвитку науки як це було у Середньовіччі, оскільки були зайняті боротьбою з протестантами та між собою за встановлення системи відносин з державною владою на основі реалізації саме їх уявлень про способи вирішення суспільно-релігійних проблем досліджуваного М. Драгомановим періоду [215, арк. 27-28].

Володарі, хоч і могли тимчасово переслідувати гугенотів і складати протекцію католицизму, але все таки були здатні зрозуміти раціональніші форми побудови взаємин уряду і релігійних організацій, ніж запропонована Римським папством умовна релігійна єдність європейської спільноти. З цього факту М. Драгоманов зробив висновок, що релігійна нетерпимість не складала необхідної умови збереження навіть одноосібної державної влади. Більше того, на його глибоке переконання, одноосібна влада інколи, відстоюючи виключно особисті соціально-політичні інтереси, могла швидше

зрозуміти необхідність релігійної терпимості, аніж навіть представницька, якщо остання репрезентувала малорозвинене суспільство зразка характерних для Європейського континенту XVI – XVII ст. патріархальних суспільств [151, с.32-33].

Однак Михайло Петрович не погоджувався з позицією тих вчених, які пов'язували такі успіхи виключно з «умінням інтригувати». З цього приводу мислитель зазначав: «уміння цього ніхто не стане заперечувати, але потрібно вважати рід людський дуже вже наївним, якщо пояснювати усі успіхи католицизму лише умінням інтригувати. Папізм такий живучий тому, що він послідовний, він торжествує не лише над галіканством, але навіть і над реформацією, яка здавалася спочатку сильнішою, ніж вийшла насправді, тому що доктрини виявляються непослідовними, а відтак більш слабкими етично, аніж папізм». З цього він зробив висновок, що папізм може зазнати поразки лише від тієї сили, яка буде так само послідовна, як і він, і у той же час більш етичною, аніж він. На думку Михайла Петровича, такою силою була свобода дослідження, яка і бореться невпинно з папізмом, але зважаючи на яку відома частина не лише галіканців, неокатоликів і т.п., але й протестантів готова подати руку папізму [151, с. 38].

Таким чином, реформаційний процес церковного життя Західної Європи у дослідницькій діяльності М.П. Драгоманова посідав місце однієї з центральних подій у світовій історії, аналіз причин, перебігу і наслідків якої створило умови для тлумачення розвитку суспільних відносин наступних трьох століть. Він дійшов висновку, що буржуазна господарська, соціальна і політична культура сформувалися на ґрунті протестантизму, наприклад Англійська буржуазна революція середини XVII ст. пройшла під реформаторськими гаслами, які втілилися у функціонуванні англіканської церкви. З іншого боку, усі недоліки Реформації вилилися у філософії просвітництва, яка послужила підґрунтям Великої французької буржуазної революції [231, с. 38-41].

При цьому православний атеїзм М.П. Драгоманова заклав основу його скептичного погляду на європейські реформаційні процеси XVI ст., крайньою формою яких виявився женевський кальвінізм з його безмежним аскетизмом і репресіями інакомислячих. Завдяки цьому духовна складова протестантизму залишилася поза увагою Михайла Петровича, що викликало подальше протиставлення раю і поступу у науковому світогляді вченого модне у другій половині XIX ст. Тобто, аналіз історіографії динаміки людського світосприйняття став основою прихильного ставлення мислителя до еволюційного вчення, незважаючи на проблеми цієї теорії з питаннями початку історичного процесу [233, арк. 24, 28].

Зовнішній бік матеріалізму значно привабливіший за внутрішній ідеалізм з елементами містицизму, а віра у вдосконалення життя приємніша за занепадницькі настрої думок про кінець світу і неминучий Божий суд над грішниками. Проте мислитель аналізував погляди людей на проблему напрямку руху людської цивілізації, а не займався пошуками істини. Від прочитання порівняльних праць на зразок «Рай і поступ» складається враження, що для М.П. Драгоманова рівнозначною є віра у рай і поступ, а різниця лише у настрої, оскільки втрачений рай тлумачився як початковий етап людської історії, а поступ як історичний процес і результат життєдіяльності людського суспільства. Можна зробити висновок про те, що Михайло Петрович не зважав на той факт, що рай був також кінцевою метою життєдіяльності людей з релігійною свідомістю незалежно від віросповідання [233, арк. 26, 29].

Прагнення вченого дослідити та відстояти науковий світогляд виявилось у протиставленні цієї ментальної системи іншим формам світосприйняття. Перегляд традиційного тлумачення ходу подій було ключовим елементом його наукової діяльності щодо дослідження античності та нового часу, що проявилось також у педагогічному підході, коли викладач доносить студентам інформацію про новинки досліджень у порівнянні з попередніми концепціями і баченням класиків, тобто історіографічно-

джерелознавчий спосіб викладу навчального матеріалу. Порівняннями просякнуті всі наукові праці і лекції Михайла Петровича при тому, що аналітика відіграла роль об'єднуючого чинника викладу фактів.

Дослідник виступив руйнівником апологетичного бачення греко-римської античної цивілізації, відстоюючи думку про те, що стародавня історія розпочинається з появи людини, і всі народи пройшли схожий шлях розвитку. Критичне бачення римської державності у поєднанні з повагою до минувшини так званих некласичних народів – ось суть історичної концепції науково-педагогічного діяча другої половини XIX ст. М.П. Драгоманова. Зворотнім боком цього бачення було виявлення й аналіз центральних, економічних, соціокультурних та політичних явищ історичних епох. Реформація релігійно-церковного життя Західної Європи була саме рубіжним процесом між середньовічним трьохстановим суспільством і багатостановим соціумом нової і новітньої доби.

У центрі драгоманівських публіцистичних студій, присвячених добі Середньовіччя, були різні аспекти історії релігії та церкви. На нашу думку, з огляду на надзвичайну вагу останніх у житті тогочасного суспільства, мислитель розраховував на високу результативність релігійно-центричного підходу до вивчення суспільних процесів, які тривали упродовж середніх віків. У них він шукав витоків стану речей, який склався на більшій частині ойкумени, на початок Нового часу. Особливо його цікавили процеси формування релігійної ідеології, взаємовпливи світових релігій та їхнє місце у національних культурах. Він вивчав окремі питання християнської релігійної та церковної історії, розвиток католицизму, православ'я та протестантизму. Погляди вченого на релігійні проблеми, аналіз історії та основних тенденцій розвитку церковної організації були позначені високим рівнем науковості та ерудованості [216, с. 1-4, 62-66].

Аналізуючи релігійну реформацію та протестантизм, М. Драгоманов прагнув з'ясувати витoki ідей віротерпимості та лібералізму, свободи особистості загалом і свободи совісті зокрема. Першою «протестантською»

світовою релігією Михайло Петрович вважав буддизм, який повстав серед стосунків різних націй на півострові Індостан, йшов проти віровчень старих релігій і навчав, що усі люди рівні. Демократичність та толерантність цієї релігії до усіх націй світу мислитель вбачав у тому, що вона першою стала використовувати не лише санскрит, а й мови усіх народів Південної й Східної Азії для поширення вчення Буродавньогооддіа, що також можна тлумачити як прояв стародавнього глобалізму [235, арк. 30].

«Протестантською вірою» вважав мислитель і саме християнство. Його появу він пов'язував із втратою євреями-іудеями власної державності та їх розпорошенням серед населення навколишніх поліетнічних імперій. Навіть частина книг Біблії була написана сирійською мовою. Таким чином, започатковане євреями християнство спочатку було однією з найбільш толерантних в етнополітичному відношенні релігією, застосовуючи для проповідування свого вчення мови усіх тих народів, на території яких воно поширювалося. Щоправда з часом в процесі свого поширення християни забули заповідь Христа про необхідність чекати суду Божого, а за умови несприйняття просто залишати місто і почали вживати примус у питаннях віри, особливо у країнах, де християнство стало державною релігією [2].

М.П. Драгоманов наголошував, що означена тенденція упродовж раннього Середньовіччя поширилася територією усієї Західної Європи, а церковні заборони перекладів релігійних книг народними мовами прийшли з Риму до Англії. Це, на його думку, цілком природно викликало широкий суспільний протест, який вилився у численні протестантські рухи. Головною ідеєю останніх було те, що християнин може сам просто без посередника священнослужителя звертатися до Бога, і противилися найбільше панству єпископів і царству Папи. Ці рухи рішуче взяли за справу давніх християн – нести науки християнські на різних мовах по всьому світу. На спробу похитнути домінуюче становище та монополію на проповідь офіційної римо-католицької церкви, клір останньої відповів жорстокими репресіями.

Наприклад, відзначав Михайло Петрович, у Франції, де переклади частин Біблії з'явилися уже в XI ст., спеціально скликаний Собор єпископів у Тулузі 1229 р. заборонив світським людям зберігати навіть латиномовні Біблії, не кажучи вже про самостійне читання їх перекладних варіантів. У подальшому боротьба із «катарською ересю» призвела до ухвалення жорстокого рішення про те, що кожен, хто не віддасть єпископу за восьмий день своєї книги перекладу Біблії, щоб єпископ спалив її, того вважатимуть єретиком, тобто спаять. У результаті організованих папським престолом «хрестових походів» проти «непокірних», протестантський рух у Південній Франції було знищено, по волі пап та королів, вогнем і мечем, і спроби перекладати Біблію на прості мови (провансальську й французьку) у Франції було призупинено [237, арк. 35, 43, 57].

М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що поширення ідей протестантизму було загальноєвропейським процесом, до того ж процесом цілком об'єктивним, а відтак невинним. Наприклад, так само, як і катарам у Франції, зазначав Михайло Петрович, що католицьке духовництво в Англії докоряло Віклефу за те, що він своїм перекладом Біблії для простих людей «розсипав перли перед свинями», і почало палити його учнів, які спершу назвалися бідними священнослужителями, і їх англійські Біблії. А 1404 р. спеціально скликаний Собор англійських єпископів категорично заборонив вживання усіх перекладів Біблії, окрім латинського. Схожа ситуація спостерігалася і на слов'янських землях Центральної Європи, зокрема у Чехії, де на межі XIV – XV ст. поширилися ідеї французьких «бідних людей» і англійських «бідних попів». При цьому, наголошував М.П. Драгоманов, хоч Папа з єпископами і страчували чеських учителів братської віри, наприклад, Я. Гуса й ін., та все-таки не встигли придушити зовсім їхні ідеї, адже 1480 р. Біблію чеською мовою була навіть надрукована [216, с. 5-7].

Таким чином, біля витоків німецької Реформації, започаткованої М. Лютером, Михайло Петрович вбачав багатовікові традиції протестантизму у різних європейських народів, і навіть у самих німців. На підтвердження

цього він наводив той факт, що коли М. Лютер став проповідувати проти влади Папи й єпископів та проти римської церковної служби й задумав перекласти Біблію на німецьку мову просто з давньоєврейської та грецької, то знайшов понад 20 спроб німецьких перекладів Біблії. Саме з поширення поглядів М. Лютера, стверджував мислитель, бере свій початок Реформація в римо-католицькій церкві, від якої відпала половина Західної Європи. Процес Реформації, базований на закладених у попередні століття передумовах у різних країнах Західної Європи, набув лавиноподібного характеру, що зробило його незворотним. За прикладом перекладу Біблії М. Лютером були надруковані: англійський (1524 р.), французько-швейцарський (1535), голландський (1537), шведський (1541), фінський (1548), данський (1550), польський (1561, 1565) переклади Святого Письма.

Шукаючи виявів реформаційного руху та протестантизму у православних країнах, М. Драгоманов відзначав, що серед східних церков не встигло вирости церковне царство, подібне до Римського папства, і через те у православних країнах не було такого рішучого утиску національних мов у церквах, як у римо-католицькій церкві. Позаяк у православ'ї була церковна аристократія, то і тут завелася зневага до мов нових християнських народів. Як приклад він наводив той факт, що патріархи-греки в Олександрії, Єрусалимі й Антіохії намагалися витіснити з місцевого церковного ужитку мови єгипетську та сирійську, замінити їх грецькою. Михайло Петрович наголошував, що ще більше наполегливо подібну політику провадили грецькі архієреї серед румунів та болгар [2].

Звернув увагу М.П. Драгоманов і на той непересічний факт, що реформаційний рух збігся у часі з процесом централізації влади у державах Західної Європи. Саме тому у кожній з них з'явилося вчення про національну державність і національну мову, яка у кожній державі намагалася зайняти місце латинської, як і кожна національна церква намагалася зайняти місце римо-католицької церкви. Останні два висновки є найважливішими для вченого і громадського діяча. Звідси бере свій початок аналіз реформаційних

явищ у пізньому українському середньовіччі та пошук причин, що не призвели до сакралізації української мови, утворення української церкви та постановня питання про українську державу, тоді як всі подібні наслідки Реформації мали місце у Західній Європі [52].

Отже, підхід М.П. Драгоманова до наукової реконструкції суспільно-політичного життя середньовічної Європи мав інтегрований характер та визначався особливими дослідницькими інструментаріями. Акцентування уваги центральним подіям історичного процесу дозволило ширше поглянути на Реформацію релігійно-церковного життя, відносин держави і церкви, релігійної політики, з'ясувати явище релігійної толерантності, феномену духовництва. М.П. Драгоманов зробив вагомий крок у переосмислення громадсько-політичного устрою Європи доби Середньовіччя.

3.3. Проблема винятковості історичного шляху українського народу як ключовий напрям українознавчих студій М.П. Драгоманова

Історична свідомість й історична думка як складові духовного життя українського народу в умовах політичної несвободи, дисконтинуїтету державної традиції, культурної тяглості, етнічної та територіальної розпорошеності українського народу були значною мірою політизовані та ідеологізовані. Специфіка духовного життя українського народу XVIII - XIX ст. полягала у тому, що його суспільні ідеали, ідеологічні настанови, політичні парадигми висловлювалися не у програмах діяльності політичних партій і громадських організацій, а на сторінках історичних та етнографічних досліджень, які претендували на визнання свого високого наукового та публіцистичного рівнів [163, с. 84-85].

Апеляція до минулого українського народу, ідеалізація козацтва та козацько-гетьманської державності, виправдання боротьби проти польського панування та турецько-татарських загарбників, пошуки витоків рідної історії та мови слугували потужним засобом відновлення ідеї історичної тяглості, політичної та культурної традиції української нації. 20–60-ті рр. XIX ст.

ознаменувалися значним впливом на духовне, культурне і наукове життя українського народу ідей романтизму. У концентрованому вигляді романтичний світогляд можна охарактеризувати як відчуття народності та ідею культурної самобутності, перенесені у близьке і далеке минуле свого народу, здійснене представниками його інтелектуальної еліти [163, с. 85].

Спроби перекладу Біблії народною мовою в Україні та сусідньої їй Білорусі М.П. Драгоманов датував XVI ст. та пов'язував це із протистоянням католицизму і православ'я, що у свою чергу ослаблювало його реакцію на відповідні спроби, а також впливом чеського протестантизму. У результаті з XV ст. дійшла до нас частина Біблії, перекладена з чеської на мову, наближену до української. У 1517 р. світська людина Ф. Скорина надрукував у Празі, раніше за М. Лютера, Біблію українською мовою, близькою до білоруської. Пізніше, коли прийшло й до нас західне протестантство, чимало людей стали робити спроби перекладати Біблію на народну мову, що можна тлумачити як форму вільнодумства [2].

З кінця XVII ст., відколи утворилася Українська козацька держава, запанувало на її території православне духівництво, а на тих територіях, які лишилися під владою Польщі – уніатське. Жодна із цих церков не бажала миритися із таким «хлопським непорядком», як переклади Біблії та інших церковних книг на народну мову. Так наша народна мова й не визволилася з-під зверхності церковнослов'янської чи староболгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до всеєвропейського протестантського руху. Таким чином, на нашій території становище було приголомшливе: однаково в частинах її як православних, як і уніатських щонеділі або навіть щодня у церкві, яку наш народ привчили поважати як найвищого суддю у духових справах, виявлялася зневага до мови нашого народу, демонструвалася її непридатність для спілкування людини з Богом [2].

Подібною була ситуація і у Російській імперії, де єпископи навіть у 1824 р. заборонили на кілька десятиліть російський переклад Біблії, зроблений Біблійним товариством, а потім дозволили лише для домашнього,

але аж ніяк не церковного читання. Натомість заборонили український переклад Святого Письма. Той, широко популяризований Російською православною церквою факт, що у XIV ст. Степан Пермський переклав кілька церковних книг на мову зирян (комі) і тим на 400–500 років випередив англійських місіонерів, Михайло Петрович пов'язував виключно із слабкістю церковної ієрархії та християнської традиції у Московії в часи Степана Пермського ще не встигло у Північній Московії утвердитися церковне панство [163, с. 54-106].

М.П. Драгоманов наголошував, що освіта на Русі почалася на півдні, в Києві: тут було раніше поширене християнство, тут було винайдено писемність, тут писалися літописи, співали Боян і автор «Слова о полку Ігоревім». Мислитель відзначав, що, констатуючи відповідні прояви інтелектуального життя у Південній Русі у давній час, сучасні йому кола зацікавлених історією Східної Європи не бачили цієї Південної Русі в реальних образах. Вони тлумачили Русь лише як географічне, а не політичне чи соціокультурне поняття. Окрім того, вважали, що після татарського погрому XIII ст., всі руські початки цивілізації зникли безслідно, тобто повністю знищено фізично в усіх своїх проявах, не залишивши по собі ні людей, ні навіть решток здобутків культури [219, арк. 52-53].

Тим часом, наголошував Михайло Петрович, за своїми рисами Київська Русь Володимира, Нестора і автора «Слова о полку Ігоревім» була теж Південно-Західна Русь, яка у дещо зміненому вигляді жила під іменем Малоросії. З огляду на це корифей наполягав, що коли в Україні раніше почався розвиток цивілізації, то ця обставина повинна виявлятися і у нинішньому стані соціокультурного розвитку її народу, адже після прийняття християнства Київська Русь породила Нестора, Володимира Мономаха, виробила «Волинський літопис», «Слово о полку Ігоревім», у цьому мав брати участь український народ, який населяв цю країну, а не лише відносна близькість до Візантії і Південно-Східної Європи [163, с. 87].

У сучасній історіографії констатується факт різкого поживлення культурного обміну між Україною і народами Західної Європи впродовж XVI ст. При цьому фокус уваги західноєвропейської громадськості поступово схилявся у бік сприйняття нашої батьківщини як оригінальної «козацької землі» на кордоні європейської й азійської цивілізацій. Міжцивілізаційний простір заповнювався специфічною культурою, яка складалася на основі поєднання елементів, притаманних християнській культурі Європи, так і для ісламської культури Азії. Потерпання населення України від набігів татар- мусульман схилило козаків до вибору європейської християнської культури у православному варіанті [163, с. 89].

У цьому контексті, наголошуючи, що Південно-Західна Русь, спочатку Острог з Волинню, а згодом Київ стали «розсадниками» літератури і освіти для всього східнослов'янського світу, з середини XVI до середини XVIII ст. Михайло Петрович звертав увагу, що більшість його сучасників не знали, який зв'язок існував між південноросійськими діячами XVI - XVIII ст. і русинами XII – XIII ст. Поява просвітителів XVI – XVIII ст. стала можливою саме внаслідок безперервності освіти й відносин з освіченим світом Південної Русі з давніх часів і до XVIII ст. Наслідком цього він вважав те, що відносну освіченість жителів України XII – XIII ст. в офіційній російській історіографії пояснювали виключно візантійським впливом, а розвиток її літератури XVI – XVIII ст. – латинсько-польським впливом, визнаючи національною лише полемічну літературу на захист православ'я [163, с. 89-90].

Як наслідок, відзначав Михайло Петрович, в історії України («Південної Русі») лишалися неповністю дослідженими навіть ті аспекти, які принесли користь на півночі Русі і звертають увагу лише на ті сторони, які стосуються історії Московської Русі. Наприклад, у випадку політичної історії українських земель інтерес для офіційної історіографії становила лише діяльність правлячої династії Рюриковичів. Натомість М.П. Драгоманов переконував, що в політичному і суспільному житті Русі Володимира

Мономаха і держави Б. Хмельницького було чимало такого, що не увійшло до життєпису Московського царства, але являє цікаві політико-соціальні явища української історії [163, с. 90-92].

Російська громадськість сприймала відновлення історичної пам'яті українського суспільства як зухвалий виклик, диверсію зсередины проти «триєдиної руської народності». Саме тому розвиток української історичної науки викликав із боку російської інтелігенції негативну реакцію, а з боку імперського державного апарату – посилення процесів денаціоналізації культури, нищення мови та всього українського суспільного життя. Невипадково офіційна імперська політика в Україні здійснювалася під гаслами відновлення «справжньої руськості», оскільки вважалося, що цей «руський» край є російським, лише зіпсованим полонізацією XVI - XVIII ст., наслідки якої необхідно якнайшвидше усунути для блага місцевого населення [215, арк. 27-28].

Унаслідок цього репресії українства сприймалися як боротьба зі спробами розкласти «національний організм триєдиної руської нації», на який спирався самодержавний уряд у проведенні своєї політики. Московські царі ще у період становлення власної державності оголосили себе спадкоємцями політичної спадщини Київської Русі, стверджуючи цим своє право на «збирання руських земель», і, посилаючись на родові зв'язки своїх князів із київською династією, привласнили назву «Русь» для новоствореної Московської держави. Українське національне відродження руйнувало цю доктрину. Саме тому, починаючи з 1830-х рр., урядові кола розгортали постійну боротьбу проти національного культурно-просвітницького руху українців [163, с. 92].

Упродовж 1850-х рр. точилася гостра дискусія між М. Максимовичем з відомим російським істориком М. Погодіним. Останній доводив, що історична спадщина Київської Русі належить саме росіянам, а не українцям. Відтоді почалася боротьба українських науковців і громадських діячів проти привласнення української історії представниками російської історіографії, а

отже, й «наукового» обґрунтування привласнення української території. Імперське «привласнення» території було не актом, а процесом, який охоплював і ідеологічне, і символічне, і художнє, і топонімічне освоєння простору. Це сприяло утвердженню у соціальній свідомості ідеї про історичне право Російської імперії володіти українською територією [163, с. 87-88].

Саме історія була головним полем битви за самостійність українського народу, державність якого у своєму історичному розвитку нічим не поступалася іншим європейським народам. Насправді, відновлена українська історія «відбирала» у Російської імперії не просто територію України, яку російські офіційні ідеологи вважали своєю власністю, а й «Київ - матір городів руських», центр православної віри та своєї державності. Справжня українська історія позбавляла російських шовіністів ідеологічних засад у боротьбі з польськими шовіністами за свідомість пересічних українців, які вірили у свою приналежність до Литовсько-Руської, а відтак Литовсько-Польської держави, або Київської Русі – Московської держави – Російської імперії [163, с. 93-94].

З'ясування фундаментальних нюансів етногенезу українського народу давало відповідь на головні ідеологічні питання досліджуваного періоду. Відтак, у своїх працях М.П. Драгоманов неодноразово торкався проблем історичного минулого України періоду Київської Русі. Вчений-публіцист наголошував, що вже в IX ст. візантійські та арабські письменники фіксували на території теперішньої України, на берегах Дніпра і Дністра, Чорного й Азовського морів народ, який називався русами. Етнографічні відомості, зібрані дослідниками підданими близьких і далеких сусідніх цивілізованих держав класичного середньовіччя, свідчать про самотність цього народу і створеної ним держави [163, с. 95, 100-101].

Таким чином, М.П. Драгоманов був прихильником теорії про південне походження етноніму «Русь», який фігурує в арабських і візантійських авторів для означення окремого народу. Відповідно витoki державності

знаходяться на півдні. Із поступовим охопленням цим народом території, на неї розповсюджується загальна назва «Русь». У листі до В. Навроцького М. Драгоманов висловлювався однозначно проти, і не визнавав існування понять Росія-Русь, або дві Русі. Перша з них – «Русь» – у вузькому розумінні, тобто стара назва України, друга – «Русь» у широкому значенні цього терміна, як багатоетнічна держава. Звідси розділення категорії «Русь» на Велику, Малу і Білу Русь після розпаду цієї держави [163, с. 101-102].

Мала Русь при цьому стала, на чому особливо наголошував М. Драгоманов, назвою серцевини колишньої держави за грецькою традицією. Термін же «Малоросія», який активно пропагувався офіційними імперськими колами для ствердження вторинності всього українського, і насамперед історії, за абсолютно справедливою думкою вченого, був книжковим. Цей етнонім не вживався жителями України до її входження до складу Московського царства – Російської імперії тобто нав'язувався ідеологами російського царизму. Доводячи автохтонність назви «Русь», Михайло Петрович дорікав М. Костомарову та П. Кулішеві за те, що ці інтелектуали не визнавали розділення понять «Русь» і «Росія» [163, с. 104].

М.П. Драгоманов звертав увагу на те, що термін «русин» – старий термін, який зберігся у назві народу України навіть у ХІХ ст. При цьому підкреслював, що деякі науковці і пересічні жителі Наддніпрянщини та західних земель етнічної Росії, прихильники ідеї єдності російського і українського етносів, зовсім хибно інколи вважали цю назву штучно привнесеною зовні, вигаданою поляками для протиставлення українців (русинів) та росіян. Можна констатувати факт ідеологічного протистояння російської і польської інтелігенції за панування над свідомістю пересічних українців, яке забезпечувало реалізацію політичних цілей успішної у цьому протистоянні сторони [216, с. 44-46].

Як і М. Костомаров, Михайло Петрович обстоював окремішність розвитку українського етносу, починаючи з давньоруської доби, коли мешканці Північної та Південної Русі мали суттєві відмінності у мові [163, с.

105]. Доводячи наукову хибність норманської теорії, М.П. Драгоманов особливий акцент робив на такому аргументі як віче. Він наголошував, що уже в працях арабських та візантійських письменників, що описували українські території IX та X ст. фіксується велика кількість міст із землеробським населенням, частина якого утворювала напівторговельну, напіввійськову верству. При чому очільники цих вільних військових дружин були більш-менш виборними, а їх влада всюди обмежена вічем, радою дружини. М. Драгоманов зазначав, що такий стан справ залишався без змін аж до татарського вторгнення [261, арк. 17-18].

Значний вплив на формування історичних поглядів Михайла Петровича мали праці М. Костомарова, який висунув концепцію правонаступництва більш пізніх періодів української історії з давньоруською добою. Саме ж утворення Давньоруської держави цей історик розглядав як результат процесу формування на основі слов'янських племен шести самостійних народностей. Загалом, провідну ідею наукових етноісторичних досліджень М. Костомарова можна визначити як концепцію рівноправності територій Київської Русі, суспільно-політичної і національно-культурної єдності російського та українського народів, яку він доводив у праці «Две русских народностей», написаної напевне під впливом обставин [163, с. 106].

Наявність віча в організації суспільного життя, на думку Михайла Петровича, засвідчувала автохтонність внутрішньої самоорганізації українсько-слов'янських племен, їх самостійний розвиток у напрямку створення власної державності. З цієї світоглядно-політичної основи дослідником відводилася мізерна роль впливу зовнішнього чинника на процес державотворення східнослов'янських племен, за перебільшення значення якого М. Драгоманов критикував норманську концепцію походження Русі М. Костомарова. Річ у тім, що походження політичної організації східнослов'янських народів перемішувалося з етногенезом, які є цілком самостійними часто малопов'язаними між собою процесами [224, с. 29].

У самотійності проходження процесу етнічного й політичного розвитку українського народу мислитель вбачав підтвердження тому факту, що історія давньої Київщини безпосередньо пов'язана з історією козацької України і місцем подій, і функціонуванням республіканських інституцій. Козацька рада, на думку М. Драгоманова, була подібною до давньоруського віча як інституції всенародного вирішення найважливіших питань управління давньоруською спільнотою. Козацтво на Січі жило в умовах військової демократії як етапу державотворення, тому козацька рада виконувала роль подібну до ранньосередньовічного східнослов'янського віча – реалізації права воїнів брати участь у вирішенні життєво важливих питань суспільно-політичного життя [2].

Водночас вчений не абсолютизував вічових порядків, розглядав їх в еволюції, помічаючи вже за доби Київської Русі поступове звуження згори, шляхом тиску з боку князів і бояр, функцій віча. Михайло Петрович звернув увагу на проведення доктрини походження князівської влади від Бога, що мало місце після запровадження християнства. Єдинобожжя слугувало підґрунтям ідеї одноосібності князівської влади. Східний варіант християнства проголошував підпорядкування православної церкви державі, яка, згідно з церковною ідеологією, сприяла поширенню християнства на своїй території, а натомість церква проповідувала державну ідеологію, формально засновану на християнських цінностях [216, с. 29, 59, 69].

Найбільших втрат завдала Україні монголо-татарська навала XIII ст. М. П. Драгоманов вважав, що це сильно загальмувало її розвиток, український історичний процес почав відставати від загальноєвропейського. Він звертав увагу, що найвищій владі «навальної орди», яка була зосереджена в руках ханів, потрібні були посередники із підлеглих народів. Тому ординці всюди підтримували привілеї князів на шкоду правам віча, а також перевагу прав великих князів над правами малих князів та міст. Михайло Петрович звертав увагу на відмінності у відносинах різних регіонів колишньої Київської держави з ординською імперією, відзначаючи, що татари підтримували владу

московських князів, які користувалися особливою прихильністю ханів. Натомість князі Києво-Галицької групи, які не так легко виявляли покірність волі завойовників, часто гинули від проявів ханського гніву [295, с. 105-123].

Боротьба за самостійність земель Південно-Західної Русі від монгольського панування відбувалася паралельно з інкорпорацією території Білорусі й України до складу Великого князівства Литовського. При цьому відновлення Руської державності у XIV ст. наштовхувалося на спадщину феодальної роздробленості XIII ст., що не давало змоги забезпечувати захист від татарських набігів. Відзначаючи, що українці, рятуючись від татар, мушили тікати далеко на північ, на Віслу, Німан і Прип'ять, внаслідок чого Україна, на якийсь час мало не зовсім спустіла. Незважаючи на цю обставину, історик відстоював точку зору про самостійність суспільно-політичного розвитку українського народу [216, с. 59].

Учений у руслі української історіографічної традиції констатував органічну трансформацію Київської Русі як політичного утворення на Галицько-Волинську княжу державу протягом XIII ст. М.П. Драгоманов високо цінував і позитивно оцінював роль політики князя Данила Галицького, а особливо його прагнення створити у Галичі чи Холмі політичний центр «землі руської» як законного спадкоємця давнього Києва. У такий спосіб, утвердивши західний центр Руської державності самостійний від північно-східного Володимиро-Суздальського князівства, відстояти незалежність Галицько-Волинської держави і її право на об'єднання руських земель навколо своєї столиці [227, с. 509-510].

У зв'язку з цим, Михайло Петрович відзначав, що якою б руйнівною не була навала Батієвих татар на Південно-Західну Русь, вона досить швидко оговталася від погрому, і навіть вселяла до себе страх у татар. Невдовзі русичі взяли до наступальних дій проти поневолювачів, так що ця епоха навряд чи може бути названа часом монгольського гноблення для Південно-Західної Русі тією мірою, якою вона була для Північно-Східної Русі. Вже за часів Данила Галицького українці насмілювалися повставати проти татар,

хоч ці повстання придушувалися, проте ідея самостійності від монгольського панування міцно закріпилася у суспільній свідомості підданих Галицько-Волинського князівства, що відверто свідчить про глибоке коріння державницької ідеї українців [270, арк. 47-48].

У свою чергу сучасні дослідники звертають увагу на той факт, що уже політика сина Данила Лева щодо Золотої Орди зводилася до показової лояльності та самостійного ведення справ у своїй державі. Участь в організовуваних татарами походах проти північно-західних сусідів – Польщі та Литви, вигідних для Галицько-Волинської держави також забезпечувала землям Галицько-Волинського князівства відносний спокій. Формальна залежність від золотоординських ханів сприяла консолідації суспільства, формуванню міцних політичних інституцій і створенню власної соціальної системи. Таким чином, державотворення на українських землях набуло системного характеру, але не дійшло до свого логічного завершення [227, с. 510-511].

Натомість головним наслідком монгольського завоювання для України М.П. Драгоманов вважав той факт, що ослаблена боротьбою проти татар, вона втрачала дедалі більше своєї території, а потім і була позбавлена національного суверенітету. Українські землі були поділені між сусідніми державами, що значно загальмувало не тільки соціально-економічний, політичний, але й етнокультурний розвиток українського народу. Після припинення династії Романовичів у Галичині цією територією заволоділа Польща, Молдавії вдалося захопити Буковину і частину Поділля, а решта українських земель потрапила під владу литовсько-білоруських князів з династії Гедиміновичів [272, с. 24].

Для українців встановлення влади іноземною династією не було надзвичайною новиною. Київська Русь виникла як держава також при встановленні іноземної скандинавської династії Рюриковичів. Окрім того, приєднання українських земель до Литовської держави проходило майже без опору українського населення, оскільки нові господарі не втручалися у

внутрішній життєвий уклад українського суспільства, лише вимагали виконання військової повинності на їх користь за наділ землею. Таким чином, запозичуючи значну частину національних і державотворчих традицій українського народу, литовці створювали власну політичну культуру дуже подібну до української [227, с. 512-513].

Сучасна українська історіографія взагалі виходить з того, що Велике князівство Литовське було державою, у якій титульний народ тільки назвою фактично і був представлений. До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське взагалі було конгломератом регіонів із дуже строкатим статусом, обіймаючи домен великого князя, васальні князівства та уділи членів правлячої династії. До останніх, зокрема, належали й українські Київське, Новгород-Сіверське, Волинське та Подільське князівства. Їх правителів із династії Гедиміна, охрещених за православним обрядом, одружених з руськими князнями, привчених до місцевого побуту, не сприймали як завойовників, навпаки вони порозумілися із місцевою знаттю, яка підтримувала їх у конфліктах із великим князем [227, с. 512].

Михайло Петрович також розглядав Литовську державу однією із правонаступниць Київської Русі. Він вважав, що стало два великих царства: по обидва боки Дніпра, де Україна й Біла Русь, порядкували князі литовського роду, а далі на північний схід, де Московщина, залишилися князі московські, древнього роду київських князів. При цьому вчений наголошував на тому, що увійшовши до держави Гедиміновичів, Україна виграла лише в тому, що звільнилася від татар на ціле століття раніше за Московську Русь. Власне це також можна вважати великим досягненням, якщо врахувати той факт, що українці фактично не мали вибору у вирішенні питання про своє приєднання до Литовської держави [280, с. 256].

Розпад Золотої Орди і занепад Кримського ханства, які припали на початок XV ст., створили дуже сприятливі умови для територіального зростання Великого князівства Литовського. Великий князь Вітовт підтримав засновника цього ханства Хаджі-Гірея у його державотворчій політиці. У

відповідь на цю підтримку кримський хан зрікся на користь Литовського князя від «історичних прав» і політичних претензій на руські землі. У зв'язку з цим, корифей підкреслював, що за умов литовського панування українці знову почали просуватися на південь до Чорного моря, що також можна зарахувати до суттєвих і незаперечних переваг об'єднання Литви та Південно-Західної Русі в єдину державу [277, спр. 42 - арк. 6].

Великі князі литовські Ольгерд і Вітольд повставали проти татар у самому Криму і відводили татарських полонених на Волинь і до Литви. Після того як у XIV ст. Ольгерд очистив від татар Поділля, у XV ст. литовсько-руські поселення між Дністром і Дніпром доходили до самого Чорного моря, звідки до Константинополя відбувалася успішна торгівля хлібом. Буджацька орда на Дунаї і Кримська орда були таким чином розділені і вимушені жити мирно з Південно-Західною Руссю. У результаті чого Великий степ від Чорного моря аж до українських поселень лежали пустелею, і на ньому доволі мирно чабанували татари й українці аж до початку XVI ст., коли Кримське ханство прийняло протекторат Османської імперії [280, с. 246, 250-251].

Кардинальну відмінність парадигми подальшого розвитку західних (українських та білоруських) та східних (російських) князівств колишньої Київської Русі М. Драгоманов вбачав у тому, що у Москві татари зустріли державне утворення, яке тільки зароджувалося і було відкрите до політичних і соціокультурних запозичень. Окрім того, Москва була уярмлена татарами на ціле століття довше, ніж інші руські землі і завдяки цьому перейняла більше складових татарської системи суспільних відносин. Коли завдяки протекції ханів Московська держава почала володарювати над іншими державами Півночі Русі, то вона знищила Республіки Новгород і Пскова, у такий спосіб ліквідувавши одним ударом усю великоруську соціально-політичну культуру XV ст. [279, арк. 9].

У 1237–1480 рр. руські землі політико-структурово входили до складу Монгольської імперії Чингізидів. Відомим фактом є й те, що Московське

князівство позитивно сприйняло монгольську зверхність. Хан Золотої Орди став для неї верховним правителем, а московські князі зробилися його легальними намісниками. У суспільно-політичній сфері успадкованими від монгольського етносу рисами стали: тоталітарність влади, принципове невизнання індивідуальної особистості, знищення приватної власності тощо. Продовженням цих ознак стало кріпацтво та общинний устрій, які впродовж кількох століть виявилися соціально-економічним фундаментом московської державності [126, с. 3-42].

Ці принципово значущі оцінки російської суспільної свідомості і політичної культури підтверджуються й російською історіографією, в т.ч. і сучасною, яка намагається пояснити сутність російської ментальності зовнішніми давніми впливами на російське суспільство. За роки тісного контакту з татарами росіяни перейняли від них централістську адміністративну модель державного ладу, агресивну територіальну інтеграційну динаміку, геополітичну місію об'єднання земель Євразії навколо Росії. Лишається незрозумілою лише причина збереження через століття російської історії чужорідних для російського світогляду геополітичних цілей, завдань і парадигм [341, с. 36].

Натомість розвиток цивілізації у Білій Русі та Україні не був перерваний татарською навалою, а вибір цивілізаційного шляху не нав'язувався політичною владою [126, с. 1]. У цьому контексті історик підкреслював незаперечну перевагу української та білоруської культури над власне литовською, внаслідок чого мало місце культурне домінування перших. На думку М.П. Драгоманова, держава Гедиміновичів була зразком реалізації політичної культури білорусько-української держави з достатньо чіткими природними кордонами: басейни Німана, Двіни і Дніпра і відігравала роль опори для більш вільних і більш культурних елементів у великоросійських областях: Рязані, Твері, Новгороді [126, с. 3-42].

Поширення польського впливу на Велике князівство Литовське М. Драгоманов справедливо вважав проблемою, яка потребує детального

дослідження. У цьому контексті він гостро критикував поверхневий підхід, застосований М. Дашкевичем у відомій праці «Боротьба культур і народностей у Литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею» та обмежився лише загальною оцінкою Кревської та Люблінської уній, у яких відзначив позитивні і негативні складові: об'єднання зусиль проти татар і турків, що сприяло ліквідації татарської зверхності над українськими землями і нав'язування польського католицького впливу і суспільних відносин. М.П. Драгоманов вказував, що це викликало опір, чим не забарилося скористатись суперник Литви по збиранню руських земель – Москва [284, арк. 7-8].

Звертаючись до суспільного та культурного розвитку українських земель у складі Литовсько-Руської держави, Михайло Петрович наголошував, що він не поступався ні в чому країнам Західної Європи. У своєму виступі на Паризькому літературознавчому конгресі вчений відстоював думку про те, що Україна не мала нічого спільного з Московією XV і XVI ст. Визнаючи що до XVIII ст. Москва справді була майже у варварському стані, а європейська освіта була туди запроваджена тільки Петром I під безпосереднім і жорстким контролем уряду, Михайло Петрович також наголошував на тому, що хибною є думка про спільність розвитку земель Південно-західної і Північно-східної Русі [126, с. 7-9].

У праці «Шевченко, українофіли та соціалізм» учений писав про те, що за умови з'ясування рівня розвитку культури у містах України від Львова до Ніжина, а особливо у містах Білої Русі в XVII ст., коли ці міста ще не були зруйновані війною Москви й Польщі, а потім відновлені вже євреями в XVIII ст. Вся історія східнослов'янської цивілізації постала б перед дослідниками другої половини XIX ст. зовсім не такою, як вони її сприймали. Самобутність українського і білоруського народів у свідомості сучасників М.П. Драгоманова була б доконаним фактом, а не предметом гострих дискусій з приводу співвідношення подібного і відмінного у культурі росіян, білорусів і українців [261, с. 57-58].

Це він аргументував тим, що, на відміну від замкненого розвитку «закритої» за азійським принципом Московії, Україна розвивалася у тісному цивілізаційному та культурному контакті з рештою країн Європи. Суспільно-політичні процеси у ній відбувалися синхронно до загальноєвропейських. З Європи до України надходило багато новел, легенд, байок; їх перекладали і читали. Боротьба проти унії католицької і православної церкви (1596 р.) та козацькі повстання додавали літературі ще більше життя і пристрасті. Міжконфесійна полеміка, не обмежуючись виключно релігійними питаннями, переходила також до сфери пошуку вирішення політичних, національних і суспільних проблем [287, арк. 12-14].

У зв'язку з цим слід відзначити, що у сучасній історіографії визнано, що створений у процесі активної полеміки з приводу Унії 1596 р. літературний доробок був вагомим каналом передачі цінностей європейського ренесансу та гуманізму до культури українського та білоруського народів. Слід також звернути увагу на той факт, що українська полемічна література не поступалася за рівнем осмислення життєвих цінностей кращим зразкам європейської гуманістичної філософії, але ідей реформації церкви не торкалися ні прихильники, ні противники церковної унії, оскільки були зосереджені на конфесійних питаннях і мало цікавилися напрямками розвитку християнської церкви [261, с. 56].

М.П. Драгоманов відзначав, що знищення Києва монголами у 1240 р. дещо загальмувало поступ української культури, проте її давні традиції були надто сильними, а відтак не могли зникнути. На доказ цього дослідник навів той факт, що починаючи з XV ст., розвиток літератури почав відчуватися і в Україні, і у Білій Русі. Цей процес став особливо помітний після запровадження у цих країнах у XVI ст. міського самоуправління і ремісничих цехів, схожих на аналогічні інституції у державах Європи. Незаперечним він вважав і те, що міста: Луцьк, Острог, Київ мали у XVI ст. усі ознаки європейського Ренесансу; ідеї Реформації проникали туди разом з проповідниками кальвінізму та соцініанізму. Серед членів міських

корпорацій були люди, які володіли грецькою і латиною; шляхта підтримувала «захисників науки». Наслідком цих загальноєвропейських процесів учений бачив утворення релігійних братств і появу шкіл та друкарень, видання церковних книг, серед яких переклади Біблії народною мовою, шкільні підручники слов'яно-руської граматики та історії [124, с. 163].

Сучасна українська історіографія, погоджуючись із позицією М.П. Драгоманова, також доводить, що в основі ренесансно-гуманістичної культури Білорусі та України раннього нового часу були такі підвалини: спадкоємний зв'язок із давньоруською світоглядною і культурно-філософською традиціями, зіткнення східних та західних культурно-ідеологічних, філософських та релігійно-церковних тенденцій. Наявність зазначених проявів суспільного розвитку свідчить про створення власне української ренесансно-гуманістичної культури при наявності рівноправних і взаємовигідних культурних обмінів із країнами Центральної та Західної Європи, які активно проходили протягом XV - XVI ст. [50, с. 249-259].

Загрозу відновленому після звільнення Литвою від татар культурному та суспільному розвитку України у загальноєвропейському контексті М.П. Драгоманов вбачав у появі Турецької імперії, відзначаючи, що активізація татарських набігів стала можливою лише внаслідок підкорення Туреччиною Криму. Власне кочові набіги XVI ст. мали подібний характер до подій X-XIII ст. лише з однією відмінністю, яка полягала у заохоченні захоплення ясиру з боку ісламського сюзерена у контексті боротьби за поширення ісламу й боротьби з іновірцями. Завдяки цьому звичайний грабунок і захоплення бранців для торгівлі рабами набули чіткого релігійно-ідеологічного виправдання, що робило ці військові дії більш жорстокими і системними [383, с. 20-27].

Туреччина відтіснила Литовсько-Руську державу від морського узбережжя, руйнуючи південні прикордонні міста. Саме відтоді південні володіння Великого князівства Литовського починають називатися

Україною. Цей факт часто використовувався прихильниками імперської ідеології як один із найвагоміших аргументів у дискусії з прихильниками ідеї української національної самобутності. Слід зазначити, що з плином часу геополітичні назви території досить часто перетворювалися на етноніми їх населення. Однак цей нюанс не рідко залишався поза увагою учасників національно-політичних конфліктів, полем боротьби яких виступали гуманітарні науки і особливо історична публіцистика другої половини ХІХ ст. [126, с. 4].

Доречно зазначити, що Михайло Петрович звертав увагу на те, що Україна стала предметом і частково «театром» суперечки між Литовсько-Польською і Московською державами, при чому починаючи з союзника Івана III, Менглі-Гірея, татари стають зняряддям то однієї, то іншої держави. М.П. Драгоманов, як і представники сучасної української історіографії, відзначав ганебну роль у справі спустошення татарами Русі-України керівництва Московської держави, якому це не заважало цинічно виступати від імені, «усієї Русі» та захисником православ'я: 1484 року організував кримський хан Менглі-Гірей, союзник московського князя Івана III, великий похід на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастир, трохи не всіх киян забрав у полон, і з дуже великою кількістю бранців повернувся до Криму [364, с. 8].

Саме втручанням двох східних деспотичних імперій – Турецької та Московської – М. Драгоманов пояснював загострення приспаного конфлікту українців та кримських татар, появу того антагонізму, що визначив майже двохсотрічну парадигму розвитку України. Перманентна неоголошена війна з татарами проходила як руйнація економіки та суспільно-політичного життя українських земель. Татарські набіги були такими частими і несподіваними, що втрачався сенс у землеробстві, оскільки селяни не знали чи збиратимуть свій урожай, чи загинуть найближчим часом, чи опиняться у татарському полоні. Втім, саме у протистоянні татарам Михайло Петрович шукав витоки зародження українського козацтва – тієї сили, що у майбутньому стала

рушієм Національно-визвольної революції 1648–1657 рр. та фундатором української державності раннього нового часу [124, с. 163].

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. розвиток українського народу відбувався в умовах політичного домінування польської шляхти, культурно-релігійного тиску та дискримінації, насаджування непритаманного Україні укладу торговельно-господарського життя, «розмивання» і полонізації національної еліти. У цій ситуації, яка ускладнювалася постійною загрозою з Півдня, козацтво поступово ставало однією з основних форм соціально-політичної самоорганізації українського суспільства, а згодом перетворилося на його авангард у поступі до політичного суверенітету і створення власної державно-адміністративної і політичної системи [328, с. 31-32].

Михайло Петрович зазначав, що в умовах денационалізації первинного військового елемента – феодалів – з народу починає виділятися «вторинний військовий елемент», козацтво, який і бере на себе ініціативу в захисті країни, праці і цивілізації від татар [125, с. 101]. Його появу він пов'язував з тим, що лише «найвойовничіші» сеньйори-феодалі, найвідважніші рибалки, пастухи й вільні козаки могли кинути виклик небезпеці проживання на цих землях [124, с. 162], в результаті чого і серед наших народилися люди, що помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити вкраїнські хліборобські села і посувати далі на південь сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки..., «які «дедалі, то все ставали сміливіші і вже не вдовольнялися з оборони... і не раз показувалися коло самого Цареграду» – столиці Османської імперії [338, с. 25].

Учений підкреслював, що сам феномен козацтва був результатом транскультурного синтезу українсько-татарського порубіжжя. Одним із етапів становлення козацтва був час, коли великі землевласники збирали ватаги козаків для охорони своїх володінь від татарських набігів. Саме таких землевласників традиційно для тогочасної української історіографії Михайло Петрович називав «першими ватажками» козацтва: прикордонних старост та

княжат Ланцкоронського, Вишневецького, Ружинського, Дашковича. Проте наголошував на відмінності козацтва, яке служило окремим магнатам та відстоювало уже власні станові інтереси. Михайло Петрович звертав увагу на домінування особистих амбіцій ватажка у походах таких козацьких «ватаг», превалюванні пошуку «зіпунів» (здобичі) у мотивах їх походів, як наприклад у Молдавію під час боротьби місцевих боярських угруповань за владу [124, с. 163-164].

Лише в міру загострення суперечностей між місцевими княжатами та польською адміністрацією з одного боку, та козацтвом з іншого – поволі почала виокремлюватись самостійна сила – козацтво запорозьке, «найважливішим ділом» якого М. Драгоманов вважав «воювати з татарами за віру і народ християнський». Саме з цим козацтвом мислитель пов'язував відродження давньоукраїнського республіканського вічного звичаю у новій формі, відхід від станових привілеїв. З цієї причини, наголошував Михайло Петрович, «ляхи не любили козаків» і пояснював «козаки були люди вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу». На думку вченого, антагонізм між шляхетською Річчю Посполитою та республіканським устроєм козацтва компенсувався певний час спільними інтересами: з одного боку козацтво було занадто нечисленним, аби протистояти навіть такій державі, якою була тогочасна Польща, з іншого – остання потребувала хоч якоїсь військової сили для відбиття набігів татар на прикордонні землі [301, с. 164].

Коли чисельність козацтва зростає до масштабів достатніх для того, щоб створити реальну військово-політичну загрозу польському володарюванню на українських землях, ситуація кардинально змінилася. Польська влада намагалася хоч якимось чином підпорядкувати собі українське козацтво, але ці намагання не мали успіху, оскільки взаємини будувалися на пошуку спільності інтересів Січі і королівського уряду. Щоправда, відзначав Михайло Петрович, козаки, як «аванпост української колонізації», не могли погодити своїх стосунків з татарами і турками з коливаннями польської і

московської дипломатії, яка періодично укладала мирні договори з мусульманськими державами [153, с. 197-230].

Ісламська загроза, яка у XVI ст. походила від Османської імперії, полягала у здатності реалізувати релігійно-політичну концепцію Магомета про військові й економічні засоби поширення мусульманської релігії на весь світ, що було і залишається головною метою магометанського світогляду. Тому історичне значення козацтва, на думку Михайла Петровича, полягало у тому, що українське козацтво власними силами почало боротьбу проти ісламської агресії, коли віддалені від театру турецьких завойовницьких походів і татарських набігів центри держав Польської і Московської не могли ще послідовно взятися за справу реакції на татарські набіги і турецьку експансію [154, с. 419].

Дослідник вказував на те, що козаки найбільше доклали зусиль, щоб захистити нашу землю від турків та татар, щоб українець міг на своїй землі мирно жити, не опасаючись нападів ворогів. Коли розпочався польський гніт проти українців, підтриманий «ополяченою» українською соціальною елітою, то козаки знову стали на захист інтересів українського народу, поставши захисниками пригноблених верств українського суспільства. Козацтво неодноразово піднімало повстання проти польського гноблення і навіть намагалося створити власну, щоправда тільки автономну державу, оскільки не до кінця усвідомлювало себе національно-політичною елітою українського народу [122, с. 73-82].

Негативним наслідком потреби безперестанної та нещадної боротьби проти турок для внутрішньополітичного розвитку Литовсько-Руської держави М.П. Драгоманов вважав, те, що вона підтримувала та консервувала феодальну організацію держави, а шляхта та княжата Литви і України змушені були шукати об'єднання з Польщею, що зрештою і призвело до укладення Люблінської унії 1569 р. У результаті військово-політичних подій південного «театру» Польща домоглася своєї переваги в унії і центр політичного життя змістився до Варшави. Політичний устрій Польського

королівства був перенесений на всю новостворену державу, яка називалася Річ Посполита, а певну автономію зберегли тільки литовські землі [425, с. 79].

Михайло Петрович вкрай негативно оцінював релігійні та особливо міжконфесійні конфлікти та їх руйнівні наслідки для життєвого укладу українського народу. З цього приводу вчений саркастично відзначав, що не тільки магометани вважали християн, а християни магометан за нечисть та погань таку, що не гріх її убивати, а й християни поміж себе ненавиділи одні одних за те, що хтось хоч трохи не так у церкві служив або про віру інакше думав. Усякий хотів силою чи хитрістю повернути іншого до своєї віри, до своєї церковної служби, не замислюючись про наслідки такої релігійної діяльності для розвитку моралі їх сучасників і представників прийдешніх поколінь [153, с. 198-199].

Тому оцінка дослідником Брестської унії як спроби об'єднання католицизму і православ'я була гостро негативною. Її значення Михайло Петрович обмежував виключно політичними мотивами, які, не вносячи принципових змін у духовне життя, лише провокували нові лінії конфлікту між представниками і без того розділеного українського народу. Цей хибний вибір потягнув за собою розкол суспільства за конфесійною ознакою, заклав основи орієнтації українців різної конфесійної належності у протилежних напрямках – на Схід і на Захід, призвів до перемоги в українському народі консервативних, а інколи й просто реакційних елементів, які свідомо чи несвідомо гальмували суспільний розвиток [124, с. 164].

Відтак у Брестській унії учений вбачав зворотний до загальноєвропейської тенденції емансипації національних церков від зверхності папського престолу шлях: коли у Німеччині, Франції та й у Польщі багато людей від римо-католицької віри стали відвертатися, то польські єзуїти задумали повернути українських людей у римо-католицьку віру і придумали з деякими нашими архієреями унію: нехай служба у наших церквах залишається, як і була, та тільки щоб українські архієреї визнали

зверхність Папи Римського. Саме через цю унію почалася ворожнеча між священиками і шляхтичами, православними та уніатами – між такими ж міщанами, а невдовзі й селяни стали протестувати проти унії [439, с. 140].

У зв'язку з цим М.П. Драгоманов доводив, що боротьба українських козаків з Польщею не була лише протестом інстинктів, як боротьба донських і уральських козаків проти Московської держави, але боротьбою принципів. Запорозьке козацтво прагнуло стати збройним соціальним прошарком, наділеним привілеями, а не тільки селитися на неконтрольованих урядом територіях, ризикуючи життям боротися з татарами. Польський уряд намагався регламентувати соціальне життя на кордоні створивши реєстр козаків, які отримували своєрідний статус прикордонного війська. Щоправда до реєстру увійшли не всі запорожці, що також слугувало причиною для соціального напруження [153, с. 199].

Адже усі нереєстрові козаки повинні були коритися старостам і панам, як поспільство, шляхта не хотіла рівнятися з реєстровими козаками, а нереєстрові козаки не хотіли перестати бути козаками. Крім того, на той час пани, отримавши від короля землі, повертали селян у кріпаки. Понавозили з собою євреїв, орендували річки, перевози, шинки, церкви та брали за користування мито. Селяни цього не хотіли і приєднувалися до козаків, а козаки піднімали повстання проти шляхти та короля, а православне духовництво і православні пани просили козаків, щоб допомогли обороняти віру від уніатів та католиків, котрі відбирали церкви, не давали висвячувати попів і всяку шкоду православним чинили [124, с. 164].

На думку Михайла Петровича, саме близькості духовництва з козацтвом, а отже, з масами народу, слід приписати прояв життєвості в українській літературі XVI–XVIII ст., яка інакше загрожувала залишитися виключно схоластичною або псевдокласичною. Петро Конашевич-Сагайдачний призначив Іову Борецького митрополитом київським, за власний кошт відновив Богоявленське київське братство, заснував фундацію та школу Львівського братства, і написав «пояснення на унію». З цим

пов'язує вчений той факт, що незважаючи на прихильність до церковнослов'янської мови, київське духовництво підготувало видання православного сповідання українською мовою, на друк якого отримало дозвіл від московського патріарха Адріана, а в інших галузях літератури «струмінь життєво-народна» була ще сильніша [348, с. 63].

Пошук союзників у боротьбі з Річчю Посполитою для новоствореної Української козацької держави звівся до вибору між рівноправним і не вигідним партнерством з кримськими татарами та підвладним становищем щодо Московського царства або Османської імперії як альтернативи залежності від Речі Посполитої. Процес формування української національної держави на базі втілення у життя українського національного менталітету і створення державної ідеології та соціально-політичних інституцій в умовах складної і багатогранної боротьби українського козацтва з ворожим українському народу оточенням призвела до підпорядкування частини України Московській державі [122, с. 80].

М.П. Драгоманов у свою чергу звертав особливу увагу на поглиблення руйнівних наслідків перетворення України на «театр» військової боротьби між сусідніми державами. Їх уряди не дбали про інтереси українського народу, але намагалися використовувати національні прагнення, економічні, людські, інтелектуальні ресурси українського суспільства для задоволення власних геополітичних амбіцій. За контроль над українськими землями розпочалася запекла війна між поляками, українцями і московітами, а татари стали допомагати полякам і гуляли Україною, грабуючи і забираючи людей тисячами у полон для продажу у рабство на території ісламської Османської імперії [153, с. 199-200].

М.П. Драгоманов наголошував на тому, що до початку XVIII ст. український народ розвивався у загальноєвропейському цивілізаційному контексті. Гуманістична філософія вела наших предків шляхом становлення та розвитку буржуазних відносин у першу чергу у світоглядній і культурній, у другу – господарській, третю – соціальній, далі політичній сферах життя.

Лише з першої чверті XVIII ст. міцний кордон Російської імперії, політична цензура, соціальні привілеї російської аристократії привабливих для козацької старшини, як наслідок відчуження від українського народу шляхетних станів, власне, проклало цивілізаційну межу між українським суспільством і європейським світом [358].

У праці «Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876)» М.П. Драгоманов спробував поставити під сумнів утверджену в сучасній йому історіографії думку про переваги нав'язаного самодержавною Росією суспільно-політичного та соціально-економічного ладу над тим, який існував в Україні напередодні Переяславської угоди 1654 р. Михайло Петрович вважав хибним порівняльний підхід, який не враховував усього спектру факторів розвитку суспільства різних історичних епох, застосований більшістю російських і українських істориків XIX ст. при здійсненні порівняльного аналізу рівня розвитку українських земель до і після Переяславської угоди, наголошуючи на необхідності комплексного перегляду панівної концепції української історії другої половини XVII - третьої чверті XIX ст. [315, с. 19].

Учений небезпідставно звертав увагу на ті загрози для історичної пам'яті та світоглядних засад нових поколінь українців, які викладалися у школах та гімназіях і вірили у ці тлумачення подій україно-російських відносин, не довідаючись, чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб створити навколо себе пустелю, а що усе благо позаводили навколо українців російські царі, які були змушені викорінити тих божевільних розбишак, та й що наші предки справді жили щасливим життям під владою петербурзьких імператорів. Михайло Петрович наголошував, що в результаті цього українському суспільству насаджувалася думка про те, що ніби Катерина II «мусила військом знищити Запорожжя» [124, с. 174].

Унаслідок нав'язаних імперською історіографією та підцензурною освітою, подібних поглядів на історію, вважав М.П. Драгоманов, в Україні не звикли розхвалювати своє, старосвітське життя. Цьому, на його думку,

сприяла відсутність власної державності: тому нікому було привчити українців пишатись своєю славою. У результаті навіть тоді, коли освічені українці знову почали пізнавати свою старовину і у 30-х– 40-х рр. ХІХ ст., горстка людей заявила про славу козацької України, відразу ж самі знайшли в історії українського козацтва плями, і, якщо хтось хотів пізнати ті плями, пізнавав їх найшвидше із наукових праць українців, а не їх опонентів прихильників імперської ідеології [121, с. 8].

Історик однозначно вважав період перебування українських земель під владою Московського царства – Російської імперії – «пропащим часом», відстоюючи самобутність українського народу від давнини до проміжку часу, в який він жив. Формуючи концепцію української історії, він полемізував з представниками різних політичних угруповань. А тому подавав ці дослідження у публіцистичній формі, оформлюючи їх результати в статтях, опублікованих у журналах та газетах. Його позиція щодо демократичних перетворень у Австро-Угорщині, які стосувалися галицьких українців, також демонструвала впевненість дослідника в єдності галицьких і наддніпрянських українців, а їх етнополітичну несумісність з росіянами зафіксовано у статті «На увагу українців в Росії» [5, с. 28-29].

Отже, публіцистичні дослідження М.П. Драгоманова переважно спрямовані на вивчення питань української історії та порівняння історичного процесу України зі тенденціями світової історії. Історик доклав чимало зусиль для формування й обґрунтування концепції самобутності історії українського народу і законності її місця у світовій історії. Навів цілий комплекс фактів давності та неперервності історії України у етнокультурному та соціокультурному вимірах, а втрату державності пояснив обставинами, які б не дозволили зберегти повноцінну політичну організацію жодному народові світу, а найголовнішою заслугою українства вважав збереження власної національної культури.

ВИСНОВКИ

Актуальність вивчення історичного доробку М.П. Драгоманова обумовлюється необхідністю врахування попереднього досвіду української історіографії для вироблення сучасної методологічної бази вітчизняної історичної науки, її активного включення до модерного українського націєтворення. З'ясування позитивних і негативних сторін поступу української історичної науки в минулому, вагомою частиною якого були й історичні студії М. Драгоманова, дозволить сучасним історикам долучитися до розбудови могутньої та соціально справедливої Української держави, до відродження української нації, пробудження її національної свідомості, відновлення духовності та формування потужного українського інформаційного простору. При цьому ми не можемо сліпо схилитися перед авторитетом науковця: ретельно та неупереджено треба проаналізувати всі ті вади, які були у історіософській концепції М. Драгоманова.

Попри те, що історіографічна традиція дослідження життя та наукової діяльності, політичних поглядів та окремих аспектів філософських, історіософських, методологічних, історичних та інших складових теоретичного доробку мислителя є доволі розлогою, до сьогодні відсутні ґрунтовні праці узагальнюючого характеру, в яких би було здійснено спеціальне, комплексне дослідження історичних поглядів М. Драгоманова. Тому подання цілісного образу М. Драгоманова як історика допоможе нам глибше зрозуміти шляхи розвитку української історичної науки у минулому, ефективніше мобілізувати її потенціал для відродження національної пам'яті на сучасному етапі української державності.

Системно висвітлити діяльність Михайла Драгоманова як історика та зрозуміти його історіософську систему можна лише при врахуванні обставин його життєвого шляху. Саме умови родинного виховання, навчання у гімназії, а особливо – в університеті вплинули на зацікавлення Михайла Петровича вітчизняною та закордонною історією, сформували його інтерес

до історії насамперед широких народних мас, до їх боротьби проти соціального гноблення. Знайомство у стінах Університету св. Володимира з найновішими досягненнями історичної науки спрямувало його до позитивізму у тлумаченні історичних явищ і процесів. Подальший розвиток своїх історичних концепцій М.П. Драгоманов отримав внаслідок тривалого перебування у країнах Європи та спілкування з місцевою науковою елітою.

М.П. Драгоманов належить до тих унікальних історичних особистостей, які відображають обличчя епох, у які жили, поруч із тим заклавши підґрунтя розвитку науки і суспільної думки наступних історичних періодів. Саме з цієї причини дослідження життєвого шляху вченого, мислителя, політика, громадського діяча і журналіста М. Драгоманова цікавила, цікавить і напевне цікавитиме дослідників у майбутньому. Історичні погляди Михайла Петровича неможливо повноцінно висвітлити без урахування процесу закладання, формування та динаміки його життєвої позиції, системи цінностей і пріоритетів. Аналізу чинників, які впливали на розвиток особистості Михайла Петровича присвячено цей розділ.

Осмислюючи події минулого, Михайло Петрович повсякчас проводив паралелі з сучасністю, активно висловлював свою громадсько-політичну позицію, що значною мірою вело до ідеологізації його історичних студій. Багато в чому цьому сприяло його активне залучення до опозиційного лівого та ліворадикального руху як у період життя метра у підросійській Україні, так і в еміграції. Спілкування з провідними діячами антирежимного спротиву впливало на суспільно-політичні та історичні концепції М.П. Драгоманова. Слід підкреслити той значний вплив, який мало на формування світогляду М. П. Драгоманова університетське середовище.

Ліберально та ліворадикально налаштовані викладачі та студенти Київського університету св. Володимира постійно перебували у контакті з мислителем, обмінювалися з ним своїми поглядами на суспільно-політичні процеси в сучасній їм Російській імперії, на національно-культурне становище їх малої батьківщини, а також шукали шляхи звільнення України

від імперського гніту. У ході таких дискусій формувалися і опозиційні до офіційної імперської історіографії історичні концепції, політичні погляди та особисті переконання. У подіях давнини шукалися аналози сучасних опозиціонерам політичних, соціально-економічних та культурних реалій.

Утім, в інтелектуальному середовищі Київського та інших українських університетів виразно відчувався брак національної, державницької орієнтації. Модне у той час захоплення ліворадикальними та соціал-демократичними ідеями відволікало найбільш активну, пасіонарну частину української інтелігенції від боротьби за національне визволення, від діяльності щодо розбудови національної української державності. Нехтуючи питаннями відродження української нації та визволення з-під імперського гніту для розбудови власної самостійної соборної держави, українські опозиціонери гаяли час у безплідних дискусіях щодо досягнення ідеального суспільного ладу та побудови безкласового суспільства. Вони не розуміли, що соціальна боротьба є ефективною лише у тісному зв'язку з національно-визвольною, яскравий приклад чого можна побачити у подіях Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Підвалини професійної компетентності М. Драгоманова як історика закладалися на ґрунтовній базі історичних шкіл першої половини XIX ст. Саме в цей час формується академічна історична наука, відбувається її інституціоналізація, підведення під неї методологічної основи. Провідними осередками розвитку історичної науки у підросійській Україні стають Харківський, Київський і Новоросійський університети. Також значну роль у розвитку історичних шкіл відігравали наукові товариства. У часи ж активного творчого життя М. Драгоманова дедалі виразнішою була націєтворча роль української історичної науки, все більше окреслювалися її просвітницькі функції.

У працях багатьох українських істориків виразно простежується ідея окремішності української історії, самобутності історичного шляху українського народу, тягlosti державотворення від часів Київської Русі та

Гетьманської України. Багато хто з вітчизняних науковців від свої історичні студії у руслі загальної імперської історіографії, дехто кидав їй виклик і протиставляв її неприродним схемам реальну картину життя українського народу в умовах державності і під імперським гнітом. Фактично, історики були «на передньому краї» боротьби з національним і соціальним гнітом царської Росії, історичні знання пробуджували національну свідомість українців, спонукали найбільш пасіонарних з-поміж них боротися проти імперського режиму.

У цих умовах М.П. Драгоманов не міг бути «кабінетним» ученим, він, який сам стверджував, що йому «цікавіше творити історію, ніж писати її», тісно прив'язував свою працю у царині історичної науки до громадсько-політичної діяльності. На жаль, розвиток української історичної науки був занадто прив'язаним до європейських ліворадикальних і ліберальних течій, які ставили в центр історичного процесу народні маси, нехтуючи проблемами національної еліти, її ролі у державотворенні. Такий народницький ухил особливо яскраво виявився у працях М. П. Драгоманова, який зневажливо ставився до національної аристократії, закидав їй брак толерантності, агресивність і войовничість, так само негативно М. Драгоманов ставився і до християнської церкви, звинувачуючи її у нетерпимості та фанатизмі. Подальша еволюція відповідних ідей відбулася у наукових студіях Михайла Грушевського та інших істориків народницького напрямку.

Не можна оминати увагою і той факт, що як талановитий викладач та вмілий оратор М. Драгоманов сформувався у стінах Університету св. Володимира, який вперше в Україні системно почав запроваджувати педагогічну освіту. Підготовка до нелегкої вчительської та викладацької праці допомагала і в житті загалом, як це переконливо демонструє приклад М. Драгоманова. Його наукова та громадсько-політична діяльність справляла значний вплив на подальші покоління української інтелігенції. Студії Михайла Петровича значною мірою знайшли продовження у науковій школі

М.Грушевського, в історичних студіях М. Кордуби, Д. Багалія, Д. Яворницького, І. Крип'якевича та інших видатних українських істориків.

Історичні студії М.П. Драгоманова охоплюють широкий спектр проблем української та світової історії. Дослідження історичних поглядів та інтересів великого вченого розкриває перед дослідником багатоманітну палітру історичних знань, наукових концепцій, ідеологічних і логічних побудов тлумачення історичних фактів та варіантів перебігу історичних подій. М. Драгоманов залишив досить вагомий історичний доробок, а найголовніше оригінальну систему поглядів на історичний процес та методи його пізнання. Наукове вивчення історичної дослідницької спадщини М.П. Драгоманова набуває особливої актуальності в умовах становлення та розвитку української національної історичної науки. Він одним із перших в Україні визначив межі історичної науки, її призначення та роль у розвитку суспільства. Обізнаність з цим фундаментальним підходом створює умови для переосмислення сучасних уявлень про межі та призначення історичної науки як такої, що закладає основу під суспільний світогляд української нації.

М.П. Драгоманов – автор багатьох наукових і публіцистичних історичних праць, які були написані з позицій енциклопедизму як наукового підходу. Він базував свої дослідження на комплексі наукових методів, притаманних широкому спектру гуманітарних наук. Це пояснюється як значною обізнаністю М. П. Драгоманова з здобутками науки його часу, так і розмитістю меж історичного, політологічного, соціологічного, літературознавчого, релігієзнавчого пізнання. Універсалізм був вимогою часу, виконання якої заклало фундамент сучасних суспільних наук. Сприйняття М. Драгомановим гуманітарних наук як єдиного цілісної системи знань, яка досить умовно поділяється на складові частини за специфікою предмета дослідження.

Історія на думку мислителя повинна нести у собі не тільки констатацію ходу подій, але й аналітику їх логіки і сенсу. Сенс історії хоч і є власне

філософською дисципліною, але М. Драгоманов продемонстрував прямий зв'язок між науковою діяльністю у історичній галузі з філософськими категоріями сенсу історії – актуальність конкретного дослідження сучасна назва визначеного М. П. Драгомановим зв'язку між історичною наукою і філософією історії. Пізнавальний бік справи характеризувався дослідником як адаптація методів точних та природничих наук до потреб гуманітарної сфери людського пізнання. Спостереження та експеримент як основні методи не гуманітарних наук застосовувалися при аналізі подій минулого.

На зазначеній методичній базі створювалася своєрідна притаманна тільки гуманітарним наукам методологія. Емпіричні методи застосовувалися М. П. Драгомановим до вивчення історичних джерел, а теоретична частина наукового дослідження зводилася лише до виведення закономірностей і узагальнень, повністю відкинувши висунення наукових гіпотез. Таким чином розвитку набув напрямок вдосконалення методів аналізу і систематизації історичних фактів а також було закладено фундамент для становлення джерелознавства як окремої науки. Тому фольклористика окрім свого етнографічного значення набула також історичного та релігієзнавчого призначення.

Узагальнення М. П. Драгомановим дослідницького досвіду попередників привело видатного українського мислителя, громадського, політичного діяча і науковця до висновку про необхідність безпосереднього практичного застосування результатів дослідження гуманітарних наук. Він був щиро і глибоко переконаний, що історична наука заради науки позбавлена всякого сенсу і є шкідливою для суспільства, оскільки не приносить йому жодної користі, а при цьому витрачає на своє функціонування сили та ресурси українського народу. Таким чином питання вивчення суспільної, або народної свідомості у дослідницькій діяльності М. Драгоманова відігравали одну з ключових ролей.

Всі гуманітарні науки так чи інакше пов'язані з вивченням суспільної свідомості, яка завжди відігравала роль фундаменту суспільно-політичного

життя українського народу. М.П. Драгоманов обґрунтував необхідність адекватного тлумачення змісту суспільного світогляду як практичного вияву народної свідомості. На ґрунті світогляду вибудовується спосіб життя суспільства. Світоглядна основа вивчення гуманітарними науками усіх сфер суспільного життя підштовхує науковців до вивчення життєвого шляху видатних представників українського народу. Національні герої стають прикладом для наслідування молодим поколінням і в той самий час джерелом національної само ідентифікації.

У цій площині перетинається літературна, літературознавча та історична наукова діяльність. Причиною цього перетину слугувало переконання М. Драгоманова у тому, що адресат є центральною персоною будь-якого гуманітарного наукового дослідження. Доступність для широкого загалу наукової інформації була ключовою метою пошуків видатного українського мислителя. Тому одним із найважливіших підмурків наукової діяльності М. П. Драгоманов вважав вирішення питань моралі науки і науковця. Таким чином достовірність повинна бути вищою за доцільність, а об'єктивність за амбіційність і вузько соціальні інтереси у висвітленні історичного процесу.

Таким чином, історична наука дає фактологічний і методологічний фундаменти для політології, соціології, релігієзнавства, етнографії і навпаки ці науки забезпечують історію інформацією і методично-методологічною базою. З позиції дослідницького інструментарію зазначені науки нерозривно поєднані між собою у гуманітарну сферу людського пізнання. У такий спосіб вироблявся комплексний підхід до дослідження суспільно-політичного життя будь-якого народу землі, і українського народу зокрема. Питання сприйняття і тлумачення національних і націоналістичних аспектів історії М. Драгоманов відстоював ідеї космополітизму і високої ролі суспільної думки у розумінні способів організації співжиття людей (політики).

Отже, методологічний фундамент наукових поглядів М.П. Драгоманова складається з особистісної орієнтації, центральності суспільного світогляду,

комплексного підходу до вибору методів дослідження. Практичне застосування здобутих знань на базі сенсу конкретного дослідження і наукового пізнання загалом. Виокремлення у самостійну систему знань джерельну базу історичного дослідження з власне літописів й історичних хронік і навіть з етнографії – фольклористики М.П. Драгоманов вибирав власне історичну, політологічну, соціологічну, релігієзнавчу та літературознавчу інформацію.

Ключовим у методологічних пошуках М.П. Драгоманова було прагнення віднайти механізм комплексного дослідження усіх сфер суспільно-політичного життя народу при збереженні самостійності окремих галузей знань. У такий спосіб дослідник прийшов до політичного і наукового космополітизму як системи поглядів, побудованої на визнанні необхідності співіснування широкого спектру наукових концепцій. Критерієм визначення рівня науковості теорій, на думку мислителя, мав слугувати рівень їх фактологічної і логічної обґрунтованості. У наш час цей підхід знайшов своє відображення у сучасному науковому і політичному плюралізмі.

Як фахівець у галузі історії, М.П. Драгоманов спеціалізувався на дослідженні стародавнього світу. Його вибір зумовлювався динамічним розвитком цієї галузі історичної науки у середині ХІХ ст. Ключову увагу у своїх студіях учений приділяв проблемам джерельної бази. Адже відома його сучасникам давня історія була переважно наукою про життя греків і римлян. Тільки новітні для його часу відкриття з історії Близького Сходу, здійснені завдяки розшифруванню ієрогліфічного та клиноподібного письма, відкривали для наукового загалу можливість вивчення історії більш широкого ареалу ойкумени. М.П. Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на античність, закликав цінувати в історії народу те, що у наш час називається історією цивілізації та доводив, що у такому сенсі історія неklasичних народів містить в собі факти найважливішого всесвітньо-історичного значення.

Усвідомлюючи важливість розширення джерельної бази стародавньої історії, М.П. Драгоманов наголошував на доленосному значенні справжнього «прориву» у вивченні та розшифруванні клинописного та ієрогліфічного письма, що відбувся у середині XIX ст. Він висловив переконання, що завдяки удосконаленням в читанні і тлумаченні нових пластів джерелознавчого матеріалу за допомогою порівняльної лінгвістики поступово з'являться можливості оволодіти ним у більш повній мірі. У зв'язку із зазначеними вище численними недоліками та суттєвою обмеженістю потенціалу писемних джерел, особливо ж античних авторів, М. Драгоманов великі сподівання покладав на археологію.

У центрі драгоманівських студій присвячених добі Середньовіччя стояли різні аспекти історії релігії та церкви. З огляду на надзвичайну вагу останніх у житті тогочасного суспільства, мислитель розраховував на високу результативність релігійно-центричного підходу до вивчення суспільних процесів, що тривали упродовж середніх віків. Особливу увагу він приділяв процесам формування релігійної ідеології, взаємовпливи світових релігій та їх місцю у національних культурах. Погляди вченого на релігійні проблеми та на тенденції розвитку церковної й релігійної організації були позначені високим рівнем науковості та ерудованості. Аналізуючи релігійну реформацію та протестантизм, М. Драгоманов прагнув з'ясувати витoki ідей віротерпимості та лібералізму, свободи особистості загалом і свободи совісті зокрема.

Першою «протестантською» світовою релігією Михайло Петрович вважав буддизм, адже саме його прихильники першими стали вживати в проповідуванні різних, в тому числі й неписемних, мов. «Протестантською вірою» він вважав і саме християнство. Не лише тому, що воно було своєрідною реакцією на етнічно замкнений іудаїзм, а й тому, що у перші століття свого існування християнська церква виявила себе, як одна з найбільш толерантних у лінгвістичному сенсі релігій. Коли ж католицька церква почала забороняти використання в церквах інших мов, то це на думку

М.П. Драгоманова викликало цілком природний широкий ширий протест, який вилився у чисельні протестантські рухи. Біля витоків німецької реформації започаткованої М.Лютером, Михайло Петрович бачив багатотисячні традиції протестантизму у різних європейських народів. Шукаючи виявів реформаційного руху та протестантизму у православних країнах М. Драгоманов відзначав, що там не було такого рішучого утиску народних мов у церквах, як у католицьких.

Найважчим наслідком поширення протестантизму для населення Західної Європи, на переконання М.П. Драгоманова, були у першу чергу релігійні переслідування. Учений відзначив, що в основі цих утисків лежало хибне переконання, що та чи інша окремо взята конфесія і її послідовники володіють абсолютною істиною. Звертаючись до історії релігійних переслідувань, М. П. Драгоманов наголошував, що вони у XVI – XVII ст. збурювались не лише духівництвом, але і тими політиками, які розглядали релігію як частину політики. Подібна тенденція ще більше посилювалася внаслідок переконання, що поліконфесійність небезпечна для держави, що насильство здатне здолати релігійні розбіжності, а прихильність до своєї віри вимагає ненависті до чужої і її переслідування.

М.П. Драгоманов дійшов висновку, що релігійні гоніння не лише не приносили користі, але й підсилювали взаємну відразу, перетворюючи її на справжню ненависть представників різних релігійних конфесій. Показово, що засуджуючи релігійну нетерпимість у католицьких країнах, Михайло Петрович закликав пам'ятати, що історія протестантських держав XVI - XVII ст. також містить чимало фактів релігійних переслідувань не лише проти католиків і православних, але й представників інших протестантських церков. Сектантство було поширеним явищем серед реформаційного руху в Європі, а особливо у Північноамериканських колоніях Великобританії – з межі XVIII – XIX ст. США, яке було протилежністю католицького клерикалізму.

Він наголошував, що саме по собі "протестантське вчення" містило в собі зародки клерикалізму, які несли загрозу створення нової форми духовного панування та догматизму "анітрохи не краще римського". Проте, ослабивши церковний авторитет та підірвавши традиційні вчення, реформація дала поштовх «різновірству», яке розвинулося настільки, що здолати його не могла уже ані протестантська церква, ані держава. При цьому важливу роль в утвердженні релігійної толерантності Михайло Петрович відводив динамічному розвитку капіталістичних відносин та супровідного їм формуванню груп інтересів молодих буржуазних суспільств. В результаті не менш динамічно аніж у протестантських, відбувались процеси відокремлення церкви від держави у католицьких країнах.

Хоч у результаті реформації та поширення єпископанства у католицьких країнах, панування церкви над державою було «підірване за усіма пунктами», проте, на думку Михайла Петровича, стосунки, які склалися натомість містили чимало негативних і для суспільства, і для держави аспектів. Адже сама ідея підпорядкування церкви державі, хоча й давала більше умов для прогресу, аніж духовне панування, але все таки поневолювала особисте етичне життя. Лише радикальний просвітницький рух XVIII ст., свідомо і послідовно секуляризувавши думку каяття, вказав справжнє значення релігії і церкви у державі, і виправив недоліки тієї системи взаємин між ними, яка встановилася під впливом паліативного розумово-політичного руху попередніх століть.

У студіях, присвячених проблемам міжнаціональних відносин в історії людства, Михайло Петрович чітко сформулював власну позицію неприйняття насильницької асиміляції, аргументовано довів, що така політика є шкідливою і згубною, причому як для влади, так і суспільств, які відповідну політику підтримували. Вчений вважав, що етнічна відособленість, об'єктивний супровідник еволюції людського суспільства, була посилена та законсервована у процесі розвитку релігійних традицій та інституцій, які цементували інстинктивні прояви ксенофобії у різних

етнічних спільнотах та наповнювали їх ідейним змістом. Таку саму роль, як монотеїзм в політиці релігійній, на думку М. Драгоманова, відіграла державна централізація для національної політики.

«Толерантність» по відношенню до підкорених народів для дослідника була лише винятком у тисячолітній історії завойовницьких імперій. Якщо середньовічна Англія для М.П. Драгоманова слугувала першим західноєвропейським прикладом дискримінаційної та асиміляційної політики централізованої держави щодо національних меншин, то приклад Франції був цікавий мислителю з огляду на ті паралелі які він проводив між нею та Російською імперією. Адже Михайло Петрович, перебуваючи під впливом поширених у його час поглядів, знаходив чимало спільних рис між історичною долею українців та провансальців.

Поряд із ґрунтовним студіюванням історії національного гноблення та асиміляційної політики Михайло Петрович у своїх працях приділяв велику увагу витокам, генезі та поширенню ідей етнолінгвістичної терпимості та космополітизму, які були для нього ідеалом. Першим прикладом толерантної держави мислитель вважав гірську державу Ахаменідів, яка, на його думку, зуміла поєднати панівне становище переїв із повагою до культур підкорених народів. Він вважав, що у Середньовіччя на зміну нетерпимості етнічній, на переший план вийшла конфесійна, частково подолана у Новий час завдяки поширенню ліберальних ідей

М.П. Драгоманов звертав увагу, що поширені у часи Просвітництва ідеї космополітизму не змогли утвердитись у європейській суспільно-політичній думці, внаслідок Великої французької революції, наполеонівських воєн та пробудження етнічної свідомості у позбавлених власної держави європейських народів. Витоки європейських національних рухів Нового часу М. Драгоманов знаходив у поширенні ідей націоналізму в Німеччині. А в політиці насильницької консолідації усіх етнічних німецьких земель, яка здійснювалась Прусією, мислитель вбачав антипод гармонійному вирішенню національних протиріч у Швейцарії. Причому логічним наслідком еволюції

німецького націоналізму М. Драгоманов вважав його вихід за межі приєднання власне німецьких етнічних земель та доводив, що пов'язаний із цим процесом шовінізм вкрай негативним чином вплинув на суспільну свідомість німців. Фактично передбачивши нацистську трагедію ХХ ст.

Прихильність до порівняльного-історичного методу вивчення історії в цілому і історії України зокрема, викликала підвищений науковий інтерес М. Драгоманова до минулого інших європейських народів і насамперед сусідніх. При цьому найбільшу увагу вчений приділяв Росії, намагаючись знайти ті відмінності в парадигмі історичного розвитку Московії від українських земель, які відбулися у період від монгольської навали до Переяславської угоди 1654 р. У свою чергу детермінованість історичних студій корифея політичним інтересом, об'єктивно зумовлювала пріоритетну зацікавленість тими особливостями минулого сусідньої країни, які заклали підвалини царському деспотизму та не дали можливості розвинути притаманним давньоруській державі зародкам громадянського суспільства. Схильність росіян до соціально-політичного деспотизму М.П. Драгоманов пояснював ординською спадщиною та повномасштабною залежністю церкви від держави, їх злиттям у тотальний механізм контролю та панування. Саме тому, на його думку, навіть у часи утвердження абсолютизму в Європі не було такого душоубця, як Іван IV. Увагу М. Драгоманова привертала історичні витоки уніфікаційної політики, яка здійснювалася російським урядом. У процесі дослідження учений дійшов висновку про вагомий вплив зовнішніх впливів на її продукування. У зв'язку із цим він порівнював Росію із парламентськими поліетнічними державами Європи, у яких пригноблені народи також змушені були виборювати національну та мовну рівноправність у наполегливій та цілеспрямованій боротьбі. При цьому вчений звертав увагу, що її перебіг кардинально відрізнявся від умов самодержавної Російської імперії внаслідок загальної демократичності суспільно-політичного життя.

Специфічно російським елементом в системі русифікації, на думку Михайла Петровича, можна було вважати ту брутальність, яка виявлялася, наприклад, у наверненні уніатів до православ'я або в забороні української літератури. У зв'язку з цим доречно зазначити, що М.П. Драгоманов помилково вважав уніфікаційні тенденції та переслідування усього, що визнавалось застарілим самодержавним режимом шкідливим або непотрібним, такими які можуть бути подоланні після його повалення та проведення реформ. Мислитель не хотів розрізняти дискримінації за політичними та етнолінгвістичними ознаками, а відтак покладав великі сподівання на майбутню лібералізацію суспільно-політичного життя в Російській імперії і перехід до представницької форми правління.

Підсумовуючи власний аналіз тенденцій суспільно-політичного розвитку Російської імперії, Михайло Петрович завбачливо застерігав перспективою загального вибуху всіх пригноблених верств населення. Це, на його думку, мало стати невідворотним наслідком відсутності можливостей для вчасного ліберального реформування країни. Причому критикуючи російську реакцію, учений постійно наголошував, що щирим і дужим спільником цієї реакції була російська демократія, в наслідок своєї байдужості до вирішення національних проблем народів Російської імперії, централізму та шовінізму, прихованих під космополітичними фразами.

Імперські підходи російських демократів учений передбачливо оцінював як суміш російського месіанства, незнання деталей історії та становища неросійських народів і залишками звички розпоряджатись за інших людей їхньою долею. Мислитель слушно відзначав, що в майбутньому такі підходи російського демократичного табору до вирішення національних питань могли призвести лише до суспільних конфліктів, доводив недостатність здійснення поверхових політичних перетворень для ґрунтовної демократизації російського суспільства, зокрема задоволення національних інтересів «недержавних» етносів імперії.

На думку Михайла Петровича, політичні обставини в Російській імперії робили проблематичним парламентський шлях і схилили революціонерів до диктатури. Проте якраз в цьому, мислитель передбачливо помітив головну небезпеку. Вважаючи хибною для подальшого розвитку російської імперії ідею насильницького впровадження суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень «зверху», певним правлячим «авангардом», М.П. Драгоманов застерігав, що бюрократична машина, яку планували використати для «благих починань», у результаті може привести країну до непередбачуваних наслідків.

Історик на основі відомих йому вихідних історичних даних фактично дійшов висновку про загрозу перспективи встановлення тоталітарної політичної системи. Відтак, застерігав не покладати надій на швидкі перетворення, вказував на недоцільність перспектив створення центральних тимчасових урядів та наслідування дій консервативної бюрократії. Адже стихійне повстання та сподівання, що з хаосу народ побудує державний лад навряд чи могли призвести до становлення демократичних порядків та реалізації дійсно прогресивних перетворень у економічній, соціальній, політичній та культурній сферах життя суспільства.

Михайло Петрович одним із перших відзначив недосконалість марксистської доктрини суспільних перетворень. Недвозначно заперечуючи «диктатуру пролетаріату», він наголошував на хибному розумінні теоретиками комунізму природи державної влади. В результаті вона стала б зовсім не звільненням від гніту, а лише оновленою системою політичного закріпачення. Неприйнятним для мислителя було утвердження насильства одного класу над іншим. Особливо хибним вважав М. Драгоманов перенесення вчення про диктатуру пролетаріату на російський соціальний ґрунт, оскільки селянство, яке складало більшість населення країни, таким чином прирікалося «на повну байдужість в усіх життєвих питаннях країни». Серед інших недоліків марксистської доктрини він називав і її відірваність від суспільних реалій і тенденцій розвитку сучасної йому Європи. Він

вважав, що саме життя в Росії виявило як безпідставність сподівань на "просвітницький" деспотизм, так і необхідність політичної свободи для радикально-демократичного і соціалістичного руху.

Звертаючись до стану історичного знання про Україну в сучасній йому Російській імперії, М. Драгоманов відзначав, що роль України у російській суспільно-політичній історії в середині ХІХ ст. залишалась не з'ясованою. Як і М. Костомаров, Михайло Петрович обстоював окремішність розвитку українського етносу починаючи з давньоруської доби. Доводячи наукову хибність норманської теорії, вчений особливий наголос робив на наявності вічових традицій, які для нього переконливо засвідчували самостійний рух до державності. М.П. Драгоманов доводив, що український, білоруський та російський етноси формувалися самостійно, хоча їх етнічні території й входили певний час до складу однієї держави – Київської Русі. Учений звертав увагу на відмінності у відносинах різних регіонів колишньої Київської держави з ординською імперією, відзначаючи, що князі Києво-Галицької групи, на відміну від Володимиро-Суздальської, «не так легко виявляли свою покірність».

У цьому він шукав причину чому монгольське панування не змінило магістрального напрямку розвитку України та Білорусії у тій мірі, як це мало місце у північно-східних землях – майбутній Московщині. Кардинальну відмінність парадигми подальшого розвитку західних (українських та білоруських) та східних (російських) князівств колишньої Київської Русі М. Драгоманов вбачав у тому що в Москві татари зустріли "державне утворення, яке тільки народжувалося", а розвиток цивілізації в Україні та Білорусі не був перерваний татарською навалою. Він вважав Литовську державу однією із правонаступниць Київської Русі, підкреслював незаперечну перевагу української та білоруської культури над власне литовською, внаслідок чого мало місце культурне домінування перших.

Звертаючись до аналізу суспільно-політичного та культурного розвитку українських земель у складі Литовсько-Руської держави, Михайло Петрович

наголошував, що цей поступ ні в чому не поступався рівню розвитку країн Західної Європи. Сама ж Україна розвивалась у тісному цивілізаційному та культурному контакті з рештою європейських народів, суспільно-політичні процеси в Україні відбувались синхронно до загальноєвропейських. Українські традиції державотворення знайшли своє вираження у створенні та політичному поступі Великого князівства Литовського, яке запозичило у Київської Русі навіть назви політичних інституцій.

Загрозу відновленому після звільнення Литвою від татар культурному та суспільному розвитку України у загальноєвропейському контексті М. Драгоманов вбачав у активізації в регіоні двох східних деспотичних імперій – Турецької та Московської. Цим фактором між іншим він пояснював загострення приспаного конфлікту українців та кримських татар, який визначив майже двохсотрічну парадигму розвитку України. Саме у протистоянні, татарам, учений шукав витoki зародження українського козацтва, що у майбутньому стало рушійною силою національно-визвольної революції 1648-1657 рр. та фундатором української державності раннього модерного часу. Історичне значення козацтва, яке він вважав продуктом українсько-татарського транскордонного синтезу, на думку вченого, полягало в тому, що воно власними силами почало боротьбу, коли віддалені від театру турецько-татарських набігів центри держав Польської і Московської не могли ще послідовно протидіяти спустошливим набігам степовиків на Україну.

Наслідком турецько-татарського фактору в історії України М. Драгоманов вважав консервування феодальної організації суспільства, а також вимушений пошук правлячими верствами об'єднання з Польщею, що завершилось укладенням Люблінської унії 1569 р. М. Драгоманов категорично не сприймав пануючого у сучасній йому польській історіографії погляд на Люблінську унію як братерський союз трьох народів Польщі, Литви і Русі. Вважав, що Литва і Русь силою примушувалися приєднатись до Польщі. Однак, входження українських земель до складу Польщі,

стверджував він, не виправдало очікувань ані польського, ані представницького стану українського суспільства. Проте найбільш негативним наслідком цієї унії, з точки зору Михайла Петровича полягали у порушенні усталеного ходу українського життя, спробах впровадити в Україні подібний до пануючого у Польщі становий розподіл суспільства та окатоличити населення, тобто знівелювати українські особливості і підвести український устрій під польський взірець.

Увага до релігійної історії в житті європейського суспільства доби Середньовіччя та раннього Нового часу, яка була характерною рисою праць М. Драгоманова, зумовила його особливий інтерес до Берестейської унії. Причому оцінка останньої була гостро негативною. Михайло Петрович дійшов висновку, що цей хибний вибір потягнув за собою розкол суспільства за конфесійними ознаками, заклав основи орієнтаціям українців різної конфесійної належності у протилежних напрямках – на Схід та на Захід, призвів до перемоги в самому українському народі консервативних, а інколи й просто реакційних елементів. У зв'язку з цим М.П. Драгоманов намагався довести, що в минулому українці майже впритул наближалися до розв'язання тих самих історичних завдань у сфері церковних відносин, які більш вдало й послідовно вже вирішили західноєвропейські народи. Зародження і найвищий злет вітчизняного реформаційного руху вчений відносить до другої половини XVI ст. Тому у Берестейській унії мислитель вбачав зворотний до загальноєвропейської тенденції емансипації національних церков від зверхності папського престолу шлях.

Оцінюючи спроби державного будівництва козацької доби, М.П. Драгоманов зазначав, що через відсутність згоди між старшиною, а також традицій державного будівництва, боротьба козацтва проти польсько-шляхетського володарювання набувала стихійних форм, причому із залученням до них воєн кримських татар. Особливу увагу вчений зосереджував на поглибленні руйнівних наслідків перетворення України на театр військової боротьби між сусідніми державами та внутрішньополітичної

боротьби між різними угрупованнями козацької старшини, заради забезпечення власних станово-майнових привілеїв з допомогою зовнішніх сил.

Через історію взаємин із Росією вчений прагнув визначити причини важкого національного та соціального становища сучасної йому України. Хоч саму Переяславську угоду М.П. Драгоманов вважав об'єктивними наслідком тих процесів, які тривали у відносинах між українцями та панівною верствою польської держави, проте підкреслював, що вона не виправдала покладених на неї сподівань, оскільки не дотримувалася російською стороною. Екстраполювання власних політичних поглядів на історію привертало увагу мислителя до великого «кроку назад», який був здійснений під час укладення переяславських статей порівняно із соціальними досягненнями часів визвольної війни.

Прогресивні її елементи він вбачав у забороні втручання у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. Зміну геополітичної орієнтації частини української еліти на Туреччину він прямо пов'язував із сепаратним Андрусівським перемир'ям, укладеним Росією всупереч духу і букві Переяславських угод. Водночас учений констатував, що результатом пошуку нового геополітичного партнера стала зовсім не консолідація, а ще більше ослаблення козацької державності. Скептично оцінював Михайло Петрович і спробу об'єднання України шляхом складання повноважень орієнтованим на Туреччину правобережним гетьманом Д. Дорошенком на користь лівобережного – І. Самойловича, оскільки в умовах традиційного пріоритету зовнішньополітичних інтересів Москви над життєвими потребами України-Гетьманщини це не могло стати передумовою для визволення та об'єднання українських земель.

Геополітичне становище України М.П. Драгоманов розцінював як особливе і, відносячи її до духовного центру Європи, вважав європейським форпостом. На його думку, українці опинилися розп'ятими між імперіями, між Заходом і Сходом, між Північчю і Півднем, між християнським і

мусульманським світами, між католицькою і православною цивілізаціями. М. Драгоманов підкреслював важливу роль у процесі інкорпорації України до складу Російської держави умілого використання настроїв широких верств українського міщанства, духівництва, селянства і навіть значної частини козацтва, яке негативно ставилась до спроб старшинської верхівки спрямувати розвиток козацького республіканізму по шляху європейської аристократичної або шляхетської республіки. Результатом вмілого внутрішнього соціально-політичного розколу українського суспільства, на думку М.П. Драгоманова, й стало те, що більшість населення підтримала царя.

Аналізуючи проблем впливу на життя в Україні "європеїзації" часів Петра I, Михайло Петрович категорично відкидав історіографічний міф про месіанську роль останнього в історії народів імперії, і, у першу чергу, українців. Корифей апелював до того, що та «європеїзація» не дала головного: права робити, думати, вчити, говорити, самоуправлятися. Відтак учений наголошував, що перебування України у складі Російської імперії зовсім не було періодом прилучення до набутків світового прогресу, а характеризувано як «пропащий час». Сама ж ідея офіційної доктрини етнічної єдності українців і росіян є, на його думку, виявилась лише одним із засобів закабалення України.

Аналізуючи новітню для нього історію XIX ст., М. Драгоманов приділяв значну увагу революційним рухам тих народів, що не лише територіально охоплювали українські етнічні терени, але й мали доленосні наслідки для демократичного поступу у Російській імперії загалом та в Україні зокрема. При цьому в центрі уваги корифея виявилась нездатність польських та російських "революціонерів" до взаємоузгодження своїх інтересів, а також як готовність враховувати потреби українського, білоруського та литовського народів, від підтримки яких, на переконання М. Драгоманова, залежала успішність боротьби із самодержавством. Водночас, у зв'язку із поразкою другого польського повстання мислитель зафіксував

витоки кардинальної зміни парадигми українського визвольного руху, що висунули на перше місце завдання боротьби не з польською і з російським пануванням.

Звертаючись у своїх студіях до історичного досвіду українського національного руху, М. Драгоманов засуджував пасивно-вичікувальну суспільну етику, стверджуючи що релігійна спрямованість світогляду завдала більше шкоди, аніж користі. Серед ключових недоліків громадівців М.П. Драгоманов відзначав їх аполітичність та наголошував на тому, що українофіли не шукали можливостей для пропаганди своїх ідей в умовах цензури, навіть тією мірою, у якій це робили представники інших опозиційних громадсько-політичних рухів в Російській імперії. У зв'язку з цим М. Драгоманов доводив, що тогочасна Україна, у зв'язку з багаторічною русифікаторською політикою царизму, ні в етнічному, ні в політичному та духовному плані, особливо з погляду національної свідомості народу, ще не була підготовлена до державної незалежності.

Відтак головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження на той час він вважав культурно-просвітницьку роботу. А умовою, яка відкривала б Україні шлях до незалежності, вважав конституційно- демократичне реформування Росії та її перетворення на федерацію. У зв'язку з цим варто відзначити, що М. Драгоманов, як і значна частина сучасної української інтелігенції, надто перебільшував різницю у можливостях для національного відродження України між самодержавною Росією та її потенційною переоблаштованою на демократичних засадах наступницею. Як показав наступний досвід незалежно від форм існування російської імперії, українці продовжували зазнавати дискримінації та асиміляції у національно- політичному відношенні.

Виходячи з отриманих результатів, сформульовано низку **практичних рекомендацій**:

1. Забезпечити використання академічними установами та університетами у дослідницьких планах та навчальних програмах наукових здобутків М. П. Драгоманова в царині вітчизняної та світової історії

2. Сформовані вченим націоцентричні історичні уявлення мають сприяти державі у проведенні доцільної політики в сфері культури, освіти і науки, а також поглиблювати сприйняття загальноєвропейських цінностей українським народом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. *A. de Gubernatis* и Драгоманов // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 3. – С. 83.
2. *Автобіографічна* замітка М. П. Драгоманова // www.dragomanov.info.
3. *Айзеншток І.* З юнацьких літ М. П. Драгоманова / Іван Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3. – С. 61-65.
4. *Алексієвець М. М., Савченко В. В.* Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). – Тернопіль: Літопис, 1999. – 188 с.
5. *Андрєєв А. М.* П. Драгоманов про місце українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (ХІV-ХVІІ ст.) Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. 27 лютого 2007 року. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – С.27-31.
6. *Андрієнко Л. К.* Історіософські засади наукової творчості М. Драгоманова / Інтелект. Особистість. Цивілізація: Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем М-во освіти і науки України, Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. І. Туган-Барановського. – Донецьк, 2006. – Вип. 4. – С. 295-297.
7. *Андрусяк І. К.* Джерела й історія національної демократії в Україні / Андрусяк І. К., Петренко Є. Д. // Блиск і злиденність української національної демократії. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 9-38.
8. *Андрусяк Т. Г.* Права людини в поглядах Михайла Драгоманова: дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.01. / Львів. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1993. – 207 с.
9. *Андрусяк Т. Г.* Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Фонд сприяння розвитку укр. правової думки та пропаганди

державницьких традицій "Право для України"; Міжнародний фонд «Відродження». – Львів : Світ, 1998. – 192 с.

10. *Андрусяк Т.* Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини). Автореферат дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет. – Львів, 1998. – 19 с.

11. Антологія української юридичної думки . Т. 4. Конституційне (державне) право / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юридична книга, 2003. – 600 с.

12. *Антонець М.* Не шукати ідеалів у старовині та лише в своїй хаті /Микола Антонець // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 251-259.

13. *Бакунин М. А.* Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву с биографическим очерком М. П. Драгоманова –СПб., 1906. – 562с.

14. *Банковський Ц. В.* М. П. Драгоманов та початок української еміграції в Швейцарію / Ц. В. Банковський // Всесвіт. – 1994. – №2. – С. 163-169.

15. *Барвінський О.* Замітки до згадки О. Огоновського про М. Драгоманова / О. Барвінський // Руслан. – 1903. – № 26, 27.

16. *Батурицкий В.* К биографии Н. И. Костомарова / В. Батурицкий // Былое. –1907. – № 10. – С. 89-93.

17. *Батурицкий Д. И.* С. Тургенев /В. Батурицкий // Исторический вестник. – 1899. – Кн. 3. – С. 896-898.

18. *Бачинський Ю.* Мої спомини про Драгоманова / Ю. Бачинський // Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1915. – №23-24.

19. *Бачинський Ю.* Моя переписка з Михайлом Драгомановим:(Додаток до «України irredenta») / Ю. Бачинський. - Львів : Накладом автора, 1900. – 72 с.

20. *Бачинський Ю.* Україна Irredenta з додатком: листування Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України Irredent-и» / Ю. Бачинський. – Київ: Основні цінності, 2003. – 176 с.

21. *Бібліографічний* покажчик праць М. П. Драгоманова //Життя і революція.– 1925. – № 6-7. – С. 135-136.
22. *Білан Т.* Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі ХІХ - поч. ХХ століть (М. П. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): Дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дрогобицький держ. педагогічний ін-т ім. І. Франка. – Дрогобич, 1998. – 183 с.
23. Біографічні дані М. П. Драгоманова. Виписки М. Павлика з публікації А. Гуна «Історія революційного руху в Росії» // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 826. – Спр. 112. – 21 арк.
24. *Богатинов И. Д.* Воспоминания / И. Д. Богатинов // Русский архив. – 1899. –Вип. 11, с. 371-406.
25. *Богучарский В. В.* заключении полемики / В. Богучарский // Русская мысль. – 1913 Кн. 2. – С. 125-117. Богучарский В. Земский Союз или Священная Дружина / В. Богучарский // Русская мысль. – 1912. – Кн. 9. – С. 74- 120.
26. *Богучарский В.* Земский Союз конца 70-х и начала 80-х гг. ХІХ ст. // Юбилейный Земский сборник. – СПб.,1913 – С. 253-259.
27. *Богучарский В. П.* Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. ХІХ в. / В. П. Богучарский. – М.: Русская мысль, 1912. – 483 с.
28. *Бойко М. П.* Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова) Мін-во освіти і науки України, Дніпродзержинський держ. техн. ун-т. –Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2008. – 260 с.
29. *Болдирев О. В.* Політичний світогляд українських громад другої половини ХІХ ст.: дис.... канд. політ. наук : 23.00.01 / Одес. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1995. – 173 с.
30. *Болконский И. П.* Земское движение до образования партии Народной свободы / И. П. Болконский // Былое. – 1907. – №4. – С. 231-255.

31. *Борисенко В. Й.* М. П. Драгоманов як історик / Володимир Йосипович Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова у сучасних вимірах - К., 2011 – С. 4 – 50.
32. *Борисенко В. Й.* Михайло Драгоманов як історик / Володимир Йосипович Борисенко // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – с. 42-47.
33. *Брошура* «До чого довоювались» М. П. Драгоманова, видана у Женеві в 1878 р. // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 435. – Од. 36. 34.– 125 арк.
34. *Брошура* К. Липського (тобто К. Подолинського видана М.П. Драгомановим у 1877 р.) «Про те, як наша земля стала не наша» було знайдено при обшуку. // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 824. – Од. 36. 32. – 88 арк.
35. *Бузескул В. П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / В. П. Бузескул. – Л., 1931. – 223с.
36. *В довідках* про політичні настрої Південно-Західного краю згадується «ярий сепаратист» М. П. Драгоманов. // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 259. – Од. 36. 24.– 44 арк.
37. *Василевский Л.* Еще к вопросу о переговорах «Исполнительного комитета Народной воли» с «Добровольной охраной» /Л.Василевский // Былое. – 1907. – №8 (20). – С. 125-127.
38. *Василенко М. К.* Політичні погляди М.П.Драгоманова / М.К.Василенко // Українське життя. – 1912. – Кн. 6. – С. 36-55.
39. *Васильев М.* Причинок до історії українського руху в Росії / М. Васильев // Записки Наукового т-ва ім. Т.Шевченка. – 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С. 147-157.
40. *Ващенко В. В.* Українська історіографія II пол. XIX – поч. XX ст. як легалізація скептицизму: від засудження до оди / В. В. Ващенко // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 67-75.
41. *Ващенко В. В.* Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. –

Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007. – 324 с.

42. *Ващенко В. В.* Ліміти історичного письма української історіографії: відкриті запитання щодо класичних режимів історіописання / В. В. Ващенко // Ейдос. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – С. 185-197.

43. *Ващенко В. В.* Стратегії конструювання М.Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 [Електронний ресурс] / В. В. Ващенко; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2009. – 36с.

44. *Вечер* в пам'ять М. П. Драгоманова //Киевская старина. – 1900. – Т. 70. – Кн. 7-8. – С. 28.

45. *Відношення* Ради Київського університету до куратора Київського начального округу про доручення приват-доценту М. П. Драгоманову викладання загальної історії. 1864 р. // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 57. – 57 арк.

46. *Відношення* Ради Київського університету до куратора Київського навчального округу про доручення приват-доценту М. П. Драгоманову викладання загальної історії. 1864 р. // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 707. – Оп. 30. – Од. 36. 15. – 492 арк.

47. *Відношення* Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М.П.Драгоманову. Додається характеристика на М. П. Драгоманова. 1866 р.// ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 707. – Оп.192. – Од. 36. 32. – 22 арк.

48. *Візер С.О.* Історія України XIII - XVI ст. у науковому доробку М. П. Драгоманова; Л. Г. Іванова Михайло Драгоманов про роль козацтва в історії України // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова у сучасних вимірах. – К, 2011. – С. 59-66.

49. *Влод І. В.* Ярмарка (рассказ) // Литературное добавление к «Киевскому телеграфу» 1862. – № 1. – С. 23-47.

50. *Возняк М. П.* З листування М.П.Драгоманова з В.Навроцьким / М.П.Возняк // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 29. – С. 249-259.
51. *Волинка Г.* Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – С. 30.
52. *Волинський І.* Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // www.dragomanov.info.
53. *Вопросы* общественного здоровья сельского населения на юге России // Киевский телеграф газета политическая и литературная 1875 № 10. – С. 1 – 2.
54. *Гаєвська Л.* Концепція національного відродження в історіософії М.П. Драгоманова / Лариса Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3-4. – С. 111-118.
55. *Галущинський М.* Михайло Драгоманов – ідеолог Нової України / Літ.-наук. Біб-ка С. П. Ч. 163. – Львів, 1921. – 15 с.
56. *Гермайзе О. М. П.* Драгоманов в українській історіографії / Олександр Гермайзе // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 125-145.
57. *Глузман А. В.* Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования. – К., 1996. – 307с.;
58. *Гнатюк В.* Причинок до історії зносин Галицьких і Угорських Русинів / В. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. 1899. –Т. 7. - Кн. 9. – С. 162-178.
59. *Гнатюк Г.С.* Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. П. Драгоманова / Г. С. Гнатюк // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 30-35.
60. *Гольдин Ф. В.* Прогресивна педагогічна думка півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ф. В. Гольдин. – Одеса: Південь, 1965. – 79 с.
61. *Гомоннай В.* Антологія педагогічної думки Закарпаття ХІХ – ХХ ст. / Володимир Гомоннай. – Ужгород: Секвоя, 1992. – 290 с.

62. *Гомотюк О.* Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX ст. - перша третина XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 550 с.
63. *Горбач Н. Я.* Справжній Михайло Драгоманов / Н. Я. Горбач. – Львів : Каменяр, 2008. –167 с.
64. *Горнова Є.* Політична діяльність М. П. Драгоманова у висвітленні польської історіографії / Євгенія Горнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 72-81.
65. *Гоцуляк В.* Історична думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби / Василь Гоцуляк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 182 с.
66. *Гоцуляк В. В.* Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М. Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX - початку XX ст.– Черкаси, Сіяч, 1996. – 256с.
67. *Грабович Г.* До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX ст.: Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов / Григорій Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С.17-19.
68. *Грабовський П.* Дещо про освіту на Україні / Павло Грабовський. – К.: Зоря, 1897. – 15 с.
69. *Гребцова І. С.* Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – Одесса: Астропринт, 2002. – 408 с.
70. *Гревс И.* Драгоманов - родоначальник партии Народной свободы / И. Гревс // Свобода и культура. – С.-Пб., 1906. – №15.– С. 11-23.
71. *Гревс І.* М. П. Драгоманов про М. Тургенєва / Ігор Гревс // Минуле. – 1925.– № 3. – С. 113-114.
72. *Гресько М.* Сплачуємо борг вдячності / Михайло Гресько // Жовтень. – 1964. – № 11-12. – С. 150-152.
73. *Григоїїв М.* Доба М. П. Драгоманова / Микола Григоріїв М.П.Драгоманов. Вибрані твори. – 1937. – С. 1-30.

74. *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ ст. / Яків Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
75. *Грінченко Б.* Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. / Борис Грінченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 52 с.
76. *Громадсько-політична діяльність М. П. Драгоманова за часів третього археологічного конгресу у Києві.* – Архів І. Копержинського. – Ф. 17511. – Оп. 65 – Од. 36 78. – 9 арк.
77. *Гронковский К.* Драгомановская биография Бакунина / К. Гронковский. - Казань, 1905.–128 с.
78. *Грушевський М.* До некрологу Остапа Терлецького / М. Грушевський // Записки Наукового т-ва ім. Т. Шевченка. – 1902.-Т. 50. –С. 13-15.
79. *Грушевський М.* Др. Остап Терлецький / М. Грушевський // Записки Наукового т-ва. ім. Т.Шевченка. – 1902. – Т. 48. –Кн. 4. –С. 12-15.
80. *Грушевський М.* На порозі століття: Публічний відчит, читаний в Перемишлі 2/15/ січня 1901 р. /М. Грушевський //Літературно-науковий вісник. - 1901. - Т. 13.-Кн. 2., с. 77-87.
81. *Грушевський О.* З життя Київського українського гуртка в 1870–1874 рр. /М. Грушевський // Основа. – Одеса, 1915. -Кн. 1–. Серпень. – С. 107-112.
82. *Гудь Б. В.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ - першої половини ХХ століття. – Львів, 2006. – 448 с.
83. *Гунчак Т.* Початки громадсько-політичного відродження Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії / Тарас Гунчак // Основа. – 1993. – № 3. – С. 30-52.
84. *Гураль П.* Українська ідея М.П.Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України / Петро Гураль // Драгоманівський збірник. – Харків, 1996. – № 6. – С. 3-6.

85. *Дашкевич В.* Стан і напрям джерелознавчих і історіографічних досліджень історії України (XIX- XX ст.). Автореф. дис. д-ра істор. наук : 07.00.09 / НАН України; Інститут української археології. – К.,1994. –26 с.
86. *Дашкевич Я.* Учений, політик, публіцист // Слово і час. — 1991. — Ч. 10. — С. 3-6.
87. *Дебагорий-Мокриєвич В.* По поводу статьи Дейча «Украинская и общерусская эмиграция» / В. Дебагорий-Мокриєвич //Украинская жизнь. - 1915. –№2. – С. 63-73.
88. *Дейч А.* Украинская и общерусская эмиграция / Л. Дейч // Вестник Европы. – 1914. – Кн. 8. – С. 209-233.
89. *Дейч Л.* Драгоманов в изгнании /Л. Дейч //Вестник Европы. – 1913. – Кн. 10. – С. 201-226.
90. *Дело о допуске М. П. Драгоманова к публичной защите диссертации на право чтения лекций в Киевском университете* // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 257. – 16 арк.
91. *Дело о командировании доцентов Киевского университета М.П.Драгоманова и К. Бунге, профессора. Б. Кистяковского в Австрию, Пруссию, Швейцарию.* // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 708. – Оп. 309. – Од. 3б. 51.– 224 арк.
92. *Дело о чтении М. П. Драгомановым публичных лекций по всемирной истории.* // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 317. – Оп. 313. – Од. 3б. 8 – 173 арк.
93. *Дело о чтении М. П. Драгомановым публичных лекций по всемирной истории* // ДАК– Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 912 – 5 арк.
94. *Депенчук П П.* Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / П.П. Депенчук, М. І. Лук. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 207 с.
95. *Деркач В. В.* Філологічна термінологія М. П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця XIX – початку XX ст.:

авторeref. дис. канд. філол. наук. /В. В. Деркач; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 1999. –16 с.

96. *Діалоги* про українську національну справу. Б. Грінченко, М. Драгоманов : историческая литература / упоряд. А. Жуковський; ред. П. Сохань; НАН України. Ін-т української археографії. – Київ : [б. и.], 1994. – 286 с.

97. *Дмитренко М.* Михайло Драгоманов – дослідник фольклору //Слово і Час. — 2005. — № 6. -С. 12-24.

98. *Дмитриченко В. С.* Соціалістична думка на Україні в 70-х на початку 80-х років XIX ст. / В. С. Дмитриченко. –К., 1977.-222 с.

99. *Дмитрієв М.* Про деякі шляхи проникнення гуманістичної ідеології в українську культуру кінця XVI – першої половини XVII ст. // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.123.

100. *Добролюбов Н. А.* Мое призвание к педагогическому званию // Н. А. Добролюбов Собрание сочинений в 9-ти томах – Т. 1 – М. - Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1961 – С.6–7.

101. *Довбищенко Я. М. П.* Драгоманов, його життя, наукова, політична та громадська діяльність / Ярослав Довбищенко. – Харків: Правда, 1919. – 117 с.

102. *Довбищенко Я. М. П.* Драгоманов / Ярослав Довбищенко // Наше минуле. – 1918. – Кн. 2. – С. 158-159.

103. *Довбищенко Я.* Михайло Петрович Драгоманів / Я. Довбищенко. - Х.: Нова громада, 1918. – 23 с.

104. *Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова: навч. посіб. для спец. «Українознавство», «Політологія», «Історія світової публіцистики» /В. А. Довгич; МВССО УРСР; КДУ ім. Т. Шевченка. – К. : НМК, 1991. – 156 с.

105. *Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. П. Драгоманова. / В. А. Довгич. – К.: Київський державний університет, 1991. – С.128-129.
106. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
107. *Донцов Д. М. П.* Драгоманов і ми / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вісник. – 1923. – № 3. – С.260-267.
108. *Донцов Д.* Націоналізм. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.
109. *Дорошенко В.* Життя і діяльність М. П. Драгоманова: короткий життєписний нарис / В. Дорошенко. – Мюнхен, 1963. – 21 с.
110. *Дорошенко В. Д.* М. П. Драгоманов (До 25-ліття його смерті) / В. Д. Дорошенко // Вперед. – 1920. – № 284-285. – С. 84-285.
111. *Дорошенко В. Д.* Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення / В. Д. Дорошенко // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 26-140.
112. *Дорошенко В. Д.* Українство в Росії. Новіші часи. / В.Д.Дорошенко. – Відень: Видання Союзу Визволення України, 1917. – 114 с.
113. *Дорошенко Д.* Нариси історії України. В 2-х т. / Дмитро Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 564 с.
114. *Дорошук Н.* Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець ХІХ - початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. –К., 1996. –197 с.
115. *Драгоманівський збірник: «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / Фонд сприяння розвитку української правничої думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України» ; за ред. Т. Г. Андрусяка. - Львів : Вид-во Світ, 1996. – 254 с.*
116. *Драгоманів-Шишманова Л.* Зі споминів про М. П. Драгоманова / Лідія Драгоманів-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10. – С. 31-36.
117. *Драгоманов М. П.* Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880 рр.). – Женева: Громада, 1881. – 132 с.

118. *Драгоманов М.* Віра і громадські справи // Драгоманов М. Вибрані твори - Т.1 Кн.2 -К., 2007.
119. *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи. – К., 1869. – 428 с.
120. *Драгоманов М.* Всеобщее голосование и русины в Австрии // М. Драгоманов Вибрані праці у трьох томах. – Т. 1, Кн.2: Історія. Публіцистика. Політологія. – К., 2007. – С. 217- 218;
121. *Драгоманов М.* Историческая Польша и Великорусская демократия. - К., 1917. – 156 с.
122. *Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 2: Фольклористика. Літературознавство. – К., 2007. – С.73-82.
123. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 3: Літературознавство. – К.,2007. – 200 с.
124. *Драгоманов М.* Література українська, проскрибована урядом російським // Вибрані праці в трьох томах. – Т. 3: Літературознавство. - К.: Знання України, 2007. – С.161 - 164.
125. *Драгоманов М. М.* Биографический очерк М. А. Бакунина // Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. – Спб., 1907.
126. *Драгоманов М.* Малороссия в ее словесности // Вибрані праці у трьох томах.-Т. 2: Фольклористика. Літературознавство. – К., 2007. – С.3-42.
127. *Драгоманов М.* На увагу українців в Росії // Вибрані праці в трьох томах. - Т.1: кн.. 2: Історія, публіцистика, політологія. – К.: Знання України, 2007. – С. 42-48.
128. *Драгоманов М.* Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) // Вибрані праці в трьох томах. - Т.2: Фольклористика, літературознавство. – Київ, 2007. – С. 125-134.
129. *Драгоманов М. П.* – Антоновичу, Кистяковському. Письмо 16 сентября 1873 г. // ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 67954. – 2 арк.

130. *Драгоманов М. П.* – Иконникову Владимиру Степановичу. Телеграмма из Киева // IP НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 48902. – 1 арк.
131. *Драгоманов М. П.* – Кистяковскому Александру Федоровичу. Письма 9 ноября 1871 г. – 20 марта 1873 г. из Флоренции // IP НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 67948-67952. – 10 арк.
132. *Драгоманов М. П.* – Кистяковскому Александру Федоровичу. Письмо 22 февраля 1873 г. из Флоренции // IP НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 67953. – 3 арк.
133. *Драгоманов М. П.* Балаканина Барвінського. – 1894 р. // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 38. – 8 арк.
134. *Драгоманов М. П.* В Монрето на Ваграмке // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 3. – 2 арк.
135. *Драгоманов М. П.* Виїмки з народної літератури українсько-руської ХІХ ст. для вищих клас середніх шкіл уложив О. Барвінський. (Рецензія). // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 1894 р. – 19 арк.
136. *Драгоманов М. П.* Выписки из истории религии. – 18 декабря 1862 г. // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 48. – 2 арк.
137. *Драгоманов М. П.* Дневник Шевченка – не в оригинале. – 1895 р. // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 33. – 1 арк.
138. *Драгоманов М. П.* Историография Эллады (конспект лекций) – 14 сентября 1867 г. // IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 44067.
139. *Драгоманов М. П.* Курсы лекций по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в Университете св. Владимира. – 1864 – 1873 гг. // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 1. – 70 арк.
140. *Драгоманов М. П.* Лекции Всеобщей истории во II семестре 1868 г. Эпоха Реформации // IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 44069. – 34 арк.
141. *Драгоманов М. П.* Народний театр на Україні. – 1895 р. // IP НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 42. – 1 арк.

142. *Драгоманов М. П.* Непорозуміння між проф. Омеляном Огоновським і його наукою. – 1894 р. // Рай і поступ. – Ф. 172. – Спр. 27. – 6 арк.
143. *Драгоманов М. П.* Новые исследования в Южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 2. – 137 арк.
144. *Драгоманов М. П.* Олександр Барвінський. «Руська читанка для вищих клас шкіл середніх». (Рецензія). – 1892 р. // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 39. – 5 арк.
145. *Драгоманов М. П.* Противупопівська сатира і сектанти на Україні // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 11. – 4 арк.
146. *Драгоманов М. П.* Сиракузские тираны (Конспект лекций по древней истории. – 1867 г. // ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 44072. – 25 арк.
147. *Драгоманов М. П.* Старі хартії вільності. Історичні начерки. – 1894 р. // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 9. – 123 арк.
148. *Драгоманов М. П.* Утро под конец сентября // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 5. – 1 арк.
149. *Драгоманов М. П.* Шевченко, українофіли і соціалізм. – 1879 р. // ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 43. – 155 арк.
150. *Драгоманов М.* Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом 1876 - 1895 - Т 2 1876 - 1878 - Чернівці: Лев Когут, 1910. – 193с.
151. *Драгоманов М.* Положение и задачи науки древней истории // Вибрані праці у трьох томах. - Т. 1, Кн.1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. – К., 2006. – С.36.
152. *Драгоманов М.* Про братство христителів, або баптистів – Коломия, 1893. – 22 с.
153. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар та турків // Вибрані праці у трьох томах. – Т. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. – К., 2006. – С.197-230.

154. Драгоманов М. Україна і центри //Громада. – 1878. – №2. –С.403 - С.419.
155. Драгоманов М .П. «Народна воля» про централізацію революційної боротьби в Росії. – Женева: Свобода, 1882. – 32 с.
156. Драгоманов М . П. «Народна воля». – Зібрання праць. Париж, 1906. – 32 с.
157. Драгоманов М. П. «Царство Боже всередині нас» Л.Толстого. – К.: Ранок, 1907. – 18с.
158. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877). Літературні публіцистичні праці. – К.: Либідь, 1970. – 17 с.
159. Драгоманов М. П. Автобіографія. – К.: Криниця, 1907. – 140 с.
160. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране. – К.: Наукова Думка, 1991. – С. 203-213.
161. Драгоманов М. П. Байка Б. Хмельницького / М. П. Драгоманов // Пам'яті М. П. Драгоманова. – Харків: Поюр, 1920. – С. 43-57.
162. Драгоманов М. П. Байка Б. Хмельницького. Етнографічна студія // Вибрані твори українських письменників. – Львів: Видане А. Крушельницьким, 1912. – Кн. 2. – С. 3-28.
163. Драгоманов М. П. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетиях // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 54-106.
164. Драгоманов М. П. Було б болото, а чорти будуть! – Женева: типографія «Вільного Союзу», –1880. – 16 с.
165. Драгоманов М. П. Великоруський інтернаціоналізм і польсько-українське питання – Казань: Видавництво Гронковської, 1907. – 24 с.
166. Драгоманов М. П. Вибране «... мій задум зложити очерк історії цивілізації а Україні». – К.: Либідь, 1991. – 684 с.
167. Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 620 с.
168. Драгоманов М. П. Віра в громадські справи – Відень: Накладом Партії соціалістів. – 1915. – 14 с.

169. *Драгоманов М. П.* Віра в громадські справи. – К.: Криниця, 1917. – 16 с.
170. *Драгоманов М. П.* Вісімнадцять років війни чиновництва з земством. – Женева: друкарня «Вільного Союзу», 1883. – 103 с.
171. *Драгоманов М. П.* Внутрішнє рабство і війна за звільнення – Женева: типографія «Вільного Союзу», 1877. – 18 с.
172. *Драгоманов М. П.* Вольный Союз – Вільна Спілка. Опит Української політичної програми. – К.: Громада, 1884. – 111 с.
173. *Драгоманов М. П.* Вопрос об историческом значении Римской империи, Тацит. Ч. 1. – Киев: В университетской типографии, 1869, – 415 с.
174. *Драгоманов М. П.* Воспоминания о знакомстве с И.Тургеневым. – Казань: Центральная типография, 1906. – 20 с.
175. *Драгоманов М. П.* Гете и Шекспір в перекладі на українську мову. Літературно-публіцистичні праці. – К.: Либідь, Т. 1. – 1970. – 586 с.
176. *Драгоманов М. П.* Діонісій III Санкт-Петербурзький і Платон II Московський. Порівняльно-історична гра природи. – Женева: типографія «Вільного Союзу», 1882. – 47 с.
177. *Драгоманов М. П.* До біографії А.Желябова. – Женева: Свобода, 1882. – 48 с.
178. *Драгоманов М. П.* До Старої Громади (М.П.Драгоманов). – Варшава: Віра, 1938. – Т. 1. – 137 с.
179. *Драгоманов М. П.* До чого довоювались. – Женева: Громада, 1878. – 26 с.
180. *Драгоманов М. П.* Євреї і поляки в Південно-Західному краї. – К.: Юго-Западное отделение Императорского географического общества, 1875. – 25 с.
181. *Драгоманов М. П.* Євангельська віра в старій Англії. – Женева: Українська друкарня, 1893. – 16 с.
182. *Драгоманов М. П.* Євангельська віра в старій Англії. – К.: Ранок, 1907. – 18 с.

183. *Драгоманов М.П.* З приводу замітки про М.Пирогова // Російська мова. – 1861, № 54. – С. 28-43.
184. *Драгоманов М. П.* За что старика обидели и кто его обижают? (Размышления по делу Трепова). – Женева: Работник, 1878. – 16 с.
185. *Драгоманов М. П.* Заздрі боги / М. П. Драгоманов. – К.: Ранок, 1907. – 25 с.
186. *Драгоманов М. П.* Заздрі боги // Пам'яті М. П. Драгоманова. – Харків: Поюр, 1920. – С. 3-20.
187. *Драгоманов М. П.* Зібрання політичних праць. – В 2-х тт. – Париж, 1905–1906. – 376с, – 874 с.
188. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и Великорусская демократия – Женева: Работник, 1881. – 512 с.
189. *Драгоманов М. П.* Історична Польща і великоросійська демократія – К.: Ранок, 1917. – 497 с.
190. *Драгоманов М. П.* Листи М.П.Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876-1878 рр.). – Львів: Коломия, видав М. Павлик. – 1910. – 58 с.
191. *Драгоманов М. П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Відень: Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 176 с.
192. *Драгоманов М. П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – К.: Криниця, 1917. – 169 с.
193. *Драгоманов М. П.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Ф. 2903. – Оп. 35 – Од. 3б 34. – 114 арк.
194. *Драгоманов М. П.* Лібералізм і земство в Росії. – Женева: Працівник, 1889. – 64 с.
195. *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: в 2-х т.т. – К.: Наукова думка, 1970. – 523 с.
196. *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: в 2-х тт. – К.: Наукова думка, 1970. – Т .2. – 515 с.
197. *Драгоманов М. П.* М. Бакунін. – Женева: Громада, 1906. – 54 с.

198. *Драгоманов М. П.* Малорусские народные предания и рассказы – К.: Юго-Западное отделение Императорского географического общества, 1876. – 434 с.
199. *Драгоманов М. П.* Малоруський інтернаціоналізм // М.П.Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень: Видавництво Українського соціологічного інституту, 1922. – С. 161-169.
200. *Драгоманов М. П.* Малоруський інтернаціоналізм. – Вибрані тв. в 2-х томах. – Прага, том 1. – 1937. – 548 с.
201. *Драгоманов М. П.* Напередодні нового смутку. – Женева: Громада, 1886. – 24 с.
202. *Драгоманов М. П.* Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. – К.: Криниця, 1877. – 154 с.
203. *Драгоманов М. П.* Нації Східної Європи та імперіалізм, соціалізм. – Відень: Видавництво Українського Соціологічного інституту, 1922. – С. 169-183.
204. *Драгоманов М. П.* Новокельтський і православний рух у Франції. – Женева: типографія «Вільного Союзу», 1875. – 38 с.
205. *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів. – Відень: Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 54 с.
206. *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів. – Коломия: Сяйво, 1894. – 132 с.
207. *Драгоманов М. П.* Очерки новейшей литературы на малорусском наречии – Женева: Громада, 1874. – 23 с.
208. *Драгоманов М. П.* Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст. / М.П.Драгоманов. – Женева: Громада, 1885.– 66 с.
209. *Драгоманов М. П.* Політичні праці в 2-х тт. – М: Звільнення, 1908. – 89 с.
210. *Драгоманов М.П.* Попереднє слово // Громада. Українська збірка впорядкована М. П. Драгомановим. – Женева: типографія «Вільного Союзу», 1878. – С. 75-97.

211. *Драгоманов М. П.* Про волю віри. – К.: Ранок, 1907. – 98 с.
212. *Драгоманов М. П.* Про українських козаків, татар та турків: З додатком про життя М. П. Драгоманова. – К.: Дніпро, 1991. – 31 с.
213. *Драгоманов М. П.* Пропаший час. Українці під Московським царством. – Львів: Генеза, 1909. – 39 с.
214. *Драгоманов М. П.* Пропаший час: українці під Московським царством (1654–1876). – К.: Дніпро, 1992. – 25 с.
215. *Драгоманов М. П.* Пропаший час: українці під Московським царством. 1654–1876 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 130-149.
216. *Драгоманов М. П.* Рай і поступ. – Відень: Накладом Друкарні Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 84 с.
217. *Драгоманов М. П.* Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні. – К.: Либідь. – 1991. – 290 с.
218. *Драгоманов М. П.* Старі хартії вольності. – Відень: Накладом партійної друкарні Партії Українських соціалістів – революціонерів, 1915. – 89 с.
219. *Драгоманов М. П.* Старі хартії вольності. – К.: Ранок, 1907. – 101 с.
220. *Драгоманов М. П.* Східна політика Германії і обрусіння. – Женева: типографія «Вільного Союзу», 1872. – 56 с.
221. *Драгоманов М. П.* Т.Шевченко, українофіли і соціалізм // Громада. – Вип. 4. – Женева, 1879. – 34 с.
222. *Драгоманов М. П.* Т.Шевченко, українофіли і соціалізм. З передмовою і примітками А.Нікова. – К.: Криниця, 1914. – 137 с.
223. *Драгоманов М. П.* Турки зовнішні і внутрішні. – Женева: Громада, 1867. – 30 с.
224. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу / М.П.Драгоманов. – Відень: Наклад і друк партійної друкарні партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. – 104 с.

225. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу. І.Франко (переднє слово). – Ф. 19151. – Оп. 57– Од. 36 8. – 21 арк.
226. *Драгоманов М. П.* Чудернацькі думки про українську національну справу. – К.: Криниця, 1913.– 127 с.
227. *Драгоманов М. П.* Чумацькі думки про українську національну справу // *Вибране.* – К.: Наукова думка, 1991. – 62 с.
228. *Драгоманов М. П.* Швейцарська спілка. – К.: Криниця, 1917. – 33с.
229. *Драгоманов М. П.* Що таке українофільство? / М. П. Драгоманов // *Вибране*, К.: Наукова думка, – 1991. – С. 430-457.
230. *Драгоманов М. П.* Щоденник / М. П. Драгоманов // *Жовтень.* – 1965. – №4. – С. 126-129.
231. *Драгоманов М. П., Павлик М.* Переписка М. П. Драгоманова з М. Павликом (1876-1895). – Ф. 106. – Оп. 41 – Од. 36 342.– 317 арк.
232. *Драгоманов М.* Документи і матеріали. – Львів, 2001. – 731 с.
233. *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917):Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. – Харків, 2002. – 17 с.
234. *Дробот І. І.* Соціалізм М.П.Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. І. Дробот // *Матеріали перших Міжнародних читань: жовтень 2003 р.* – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Випуск 1. – С.101-105;
235. *Другі Міжнародні драгомановські читання : матеріали: до 165-річчя з дня народження М. Драгоманова (27-28 жовтня 2006 р.) /* М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова редкол. В. П. Андрущенко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : НПУ, 2006. – Вип. 1. – 196 с.
236. *Ефремов С.* Памяти М. П. Драгоманова: По поводу 20-летней годовщины смерти / С. Ефремов // *Украинская жизнь.* – 1915. – №7. – С. 19-36.
237. *Єфремов С.* Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова /С. Єфремов // *Нова громада.* – 1906. – № 6. – С. 52-102.

238. *Єфремов С. М. П. Драгоманов і єврейська справа / Сергій Єфремов // Рада. – 1908. – Ч. 254-256, 259. – С. 134-169.*
239. *Єфремов С. М. П. Драгоманов і М. Тургенєв / Сергій Єфремов // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Кн. 1. – С. 82-91.*
240. *Жадько В. Український некрополь. – К., 2005. – 352 с.*
241. *Жиленкова І. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 16 с.*
242. *Житецький Г. Драгоманов М. П. / Григорій Житецький // Велика енциклопедія. – К.: Освіта, 1902. – С. 701-702.*
243. *Жмудський О. З., Рудько М. П. Київський університет за 125 років (1834 - 1959). - К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1959. – 629 с.*
244. *Жуковський А. Т. Нарис історії України / Ред. Я.Грицак / Жуковський А.Т., Субтельний О. К.– Львів: Сяйво, 1992. – 230 с.*
245. *З листів Д. Дорошенко до О. Оглоблина // Український історик. – 1966. – №1-2. – С. 32-52.*
246. *Заверющенко Н. С. Михайло Драгоманов: газета «Вольное слово» (1881-1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: дис. ... канд. філол. наук / Заверющенко Н. С.; Харківський національний університет ім. В. Н. Карамзіна. – Х., 2005. – 206 с.*
247. *Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ- початок ХХ ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – 368с.*
248. *Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К.: Издательство «Сорабкоп», 1924. – 170 с.*
249. *Заславський Д. М. П. Драгоманов (1841-1895). Життя і літературно-дослідницька діяльність / Заславський Дмитро, Романченко Іван. – К.: Наукова думка, 1964. – 197 с.*

250. *Заславський Д. М. П. Драгоманов. До історії українського націоналізму / Дмитро Заславський. – М.: Література, 1934.*
251. *Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк / Дмитро Заславський. – К.: Сорабкоп, 1924. – 169 с.*
252. *Засулич В. И. Воспоминания. – М., 1931. –157 с.*
253. *Захарченко М. В. Соціологічна думка України: навч. посібник / М. В. Захарченко. – К., 1996. – 424 с.*
254. *Здорікова Н. В. Проблеми української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: дис. ... канд. філос. наук: 23.00.01 / Н. В. Здорікова; Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – К., 1993. – 131 с.*
255. *Золотухіна С. Т., Рацул О. А. Громадянське виховання студентів вищих навчальних закладів України в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – 252 с.*
256. *Іванова Р. П. Место Михайла Драгоманова в общественно-политическом движении России и Украины во второй половине ХІХ века: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Иванова Р. П.; Киев. гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1967. – 21 с.*
257. *Избранное из путевных записок веденных за границей профессором С. Гогоцким // Литературное добавление к «Киевскому телеграфу», 1862. – № 3 – 4. – С. 24-36.*
258. *Историография античной истории / под. ред. В. И. Кузищина. – М., 1980. – 415с.;*
259. *Іванко А. Історики України ХІХ –ХХ ст. – К.: Шкільний світ, 2008. – 128 с.*
260. *Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50 – 60-х рр. ХІХ ст. – К.: Дніпро, 2008.– 302 с.*
261. *Іванова Л. І. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в*

контексті східноєвропейського розвитку (І половина ХІХ ст.). - К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – С.57-58.

262. *Іванова О. В.* Фольклористичні праці М. Ф. Сумцова в контексті української фольклористики другої половини ХІХ-поч. ХХ ст.: дис. ... канд. філол. наук / О. В. Іванова; Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. - К., 2002. – 222 с.

263. *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України/Р. П. Іванова. – К., 1971. – 235 с.

264. *Іванченко Р. П.* Раби Києва не мовчали: до 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. – К., 1991. – 47 с.

265. *Ігнат'єва А.* Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. Вип. 10. - Харків, 2007. - С.185-193.

266. *Історія вітчизняної педагогіки* : тексти до вивчення курсу / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя; за заг. ред. Є. І. Коваленко. – 2-ге вид., доп. і випр. – Ніжин : НДУ, 2005.-245 с.

267. *К вопросу о найме рабочих* // Киевский телеграф газета политическая и литературная. – 1875. – № 9 – С. 2

268. *Каковкіна О.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – 175 с.

269. *Качкан В. А., Качкан О. В.* Великий полтавець європейського овиду // Нев'януца галузка калини: Українські літератори, вчені, громадські діячі — в діаспорі. – К., 2011. – С. 4-11.

270. *Кашуба М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини ХVІІ ст. // Європейське відродження та українська література ХІV-ХVІІІ ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.60-61.

271. *Киевский телеграф газета политическая и литературная 1875.* – № 2. – С 4

272. *Киевский телеграф* газета политическая и литературная 1875. – № 9. - С 1 - 3;
273. *Киевский телеграф* газета политическая и литературная 1875. – №12. - С 1 - 2
274. *Кіян О. І.* Володимир Антонович: історик й організатор Київської історичної школи. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. –491с.
275. *Кіян О. І.* Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ от.: автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.00 [Електронний ресурс] /О. Кіян; НАН України. Ін-т історії У країни. – К., 2008. – 36 с.
276. *Климчик Л. А.* Педагогічні погляди М. П. Драгоманова. Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01, Київський ун-т ім. Т.Шевченко. – К., 1995. – 194 с.
277. *Климчук Л. А.* Педагогічні погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук / Л. А. Климчик; Ін-т педагогіки, АПН України. – К., 1995. – 158 с.
278. *Ковалюк Р. Т.* Український студентський рух на західних землях ХІХ-ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 424с.
279. *Козуб Л. М. П.* Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні. Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К. , 2002. – С.21.
280. *Колесник І. І.* Українська історіографія (ХVІІІ - початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. –С.256 .
281. *Коляда Н. М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ- початок ХХ ст.). Автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 .Загальна педагогіка та історія педагогіки. – К., 2004. – 20 с.
282. *Комзюк Л. Т.* Драгомановська концепція політичної самостійності України і ХХ століття : дис. ... канд. юридич. наук / Л. Т. Комзюк ; Ун-т внутрішніх справ. – Х., 1998. – 181 с.

283. *Корнилов А.* Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века. -Пг., 1915. – 110 с.
284. *Коршук Р. М.* Особливості національної ідеї в політичних концепціях українського і російського консерватизму / Р. М. Коршук. - К., 2005. - 184 с.
285. *Костенко Н.* Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми / Дисертація ... канд. іст. наук, – Дніпропетровськ, 2000. – 226 с.
286. *Костюк Г.* Листування // Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі). – Вашингтон-Київ, 2002. – С. 223–234.
287. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 296с.
288. *Кралюк Л. М. М.* Драгоманов про реформаційні рухи в Україні //Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. - К., 1995. – С. 94-101.
289. *Крамар О.* Проблема російсько-українських взаємин у праці М.П.Драгоманова «Пропавший час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)» / Олександр Крамар // Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. 27 лютого 2007 року. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – С. 54-60.
290. *Критика* на повесть Бобрикина «В усадьбе» // Киевский телеграф газета политическая и литературная 1875. – № 12. С 1 – 3.
291. *Круглашов А. М.* Політичні ідеї Михайла Драгоманова: дис. докт. політ, наук / Круглашов А. М.; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 447 с.
292. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.
293. *Круглашов А. М.* Драгомановська концепція поступу // Науковий Вісник Чернівецького університету. Чернівці, 2000. – Випуск 73 - 74. – Історія. – С. 227-241.

294. *Круглашов А. М.* Драгомановське бачення історизму // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 96–97. Історія: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2000 – С. 234-243.

295. *Круглашов А. М.* Ставлення М. Драгоманова до проблем релігії та Церкви // Україна модерна. - Львів, 2000. – Число 4-5 – С. 105-123.

296. *Круглашов А. М.* М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70–х рр. XIX ст. / А. М. Круглашов // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 47-56.

297. *Крук С. А.* Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М.П. Драгоманова: дис. ... канд іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 189 с.

298. *Крушельницький А.* Про життя М. П. Драгоманова / Анатолій Крушельницький // Вибрані твори українських письменників. – 1912. – С. 9-16.

299. *Крымский А.* Михаил Петрович Драгоманов / А. Крымский // Этнографическое обозрение. – 1895. - № 4. - С. 129-134.

300. *Куца О. П.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX ст.: дис. ... докт. філол. наук / Куца О. П.; Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. - К., 1995. – 354 с.

301. *Куца О.* Літературознавчі пошуки Михайла Драгоманова у контексті культурно-національної програми українства // Теорія літератури, компаративістика, україністика: Збірник наукових праць з нагоди 70-річчя Р. Гром'яка / Упоряд. М. Лановик, З. Лановик, І. Папуша та ін. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Вип. 19. – С. 247-253.

302. *Куца О.* Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття. – Тернопіль, 1995. – 224 с.

303. *Куценко Ю. Ю.* Історіографічний образ Михайла Драгоманова в українській історичній науці / Ю. Ю. Куценко : дис. ... канд. іст. наук. - Херсон, 2005. – 232 с.

304. *Лавров П. Л.* Наша програма // П. Л. Лавров Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах, Т.2 (1873 - 1874) - М: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934 – С.23-40.

305. *Лавров П. Л.* Предисловие к Тому журнала «Вперед» // П. Л. Лавров Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах Т. 2. (1873-1874). – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934 – С. 3-22.

306. *Лавров П. Л.* Русским цюрихских студентам // П. Л. Лавров Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах, Т. 2 (1873- 1874) – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934 – С. 7 – 14.

307. *Лавров П. Л.* Счеты русского народа // П. Л. Лавров Избранные сочинения на социально-политические темы в восьми томах Т 2 (1873 - 1874) - М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. – С 45-48.

308. *Лазарева А.* Церква. Франція. Епохи. До 1500-річчя Хрещення країни // Людина і світ. – 1996. – №10. – С. 8-11.

309. *Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно- політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ - початок ХХ століття). - К.: «Стилос», 2001. – 572 с.

310. *Листи* Данила Танячкевича до Михайла Драгоманова (1876-1877) / зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1906. – 35 с.

311. *Листи* до М. П. Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф. 663.– Оп.2. – Од. 3б. 80. – 1-59 арк.

312. *Листи* до М. П. Драгоманова. – ЦДІАЛ України. – Ф.663.– Оп.2. – Од. 3б.73. – 1-89 арк.

313. *Листок* Громади. – 1878. - № 1. – С.20.
314. *Листування* Івана Франка та Михайла Драгоманова: до 150-річчя від дня народження Івана Франка / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; редкол. І. Вакарчук (співголова) [та ін.]. - Львів: [б. и.], 2006. –560 с.
315. *Лисяк-Рудницький* І. Драгоманов Михайло // Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. Перевид. – Львів, 1993. – С. 589-591.
316. *Лозинський* М. Михайло Драгоманов: В десятилітє смерті / М. Лозинський // Промінь. – 1905. – № 12-13. – С. 141-143.
317. *Лозинський* М. Українське національне питання у творах М. П. Драгоманова / Микола Лозинський. – Львів. – 1915. – 123 с.
318. *Лукеренко В.Л.* Философские взгляды М.П. Драгоманова [Текст] / В. Л. Лукеренко. – К., 1963. – 24 с.
319. *Лукеренко В.* Світогляд М. Драгоманова / АН УРСР. Ін-т філософії. Відп. ред. В. Ю. Євдокименко. – К.: Наук. думка, 1965. – 127 с.
320. *Любар О. О.* Історія української педагогіки: навчальний посібник для студ. пед. навч. закладів / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – Київ : ІЗМН, 1999. – 355 с.
321. *Любар О. О.* Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – Київ : Знання, 2006. – 447 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
322. *Любатович О. С.* Далекое и недавное: Воспоминания из жизни революционеров 1878-81 гг. /Посвящается памяти С. М. Кравчинского //Былое. – 1906. – № 5. – С. 208-245.
323. *М. П. Драгоманов і Галичина: бібліографічний покажчик* / Львівск. держ. ун-т ім. І. Я. Франка; Кафедра історії слов'янських країн; укл. : М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко. – Львів, 1992. – 62 с.
324. *Магістерська дисертація* М. П. Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи». – Ф. 708. – Оп. 118. – Од. Зб. 3. – 21 арк.

325. *Маловідомі* першоджерела української педагогіки (Друга половина XIX– XX ст.): хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. – Київ: Науковий світ, 2003. – 418 с.

326. *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX - перша третина XX ст.) / В. В. Масненко. – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

327. *Матвійшин В.* Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70-90-х років XX ст. // Український літературний європеїзм. — К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 128–136.

328. *Матях В. М.* Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес? -К.: Ін-т історії України НАНУ, 1996. – 58 с.

329. *Мацько Л. І.* Українська мова в освітньому просторі [Текст] : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Л.І. Мацько ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Акад. пед. наук України. – К. : НПУ, 2009. – 607 с.

330. *Машкін М. О.* Історія Стародавнього Риму. – К., 1952 – 512 с.

331. *Медалієва О. З.* Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. - 1917 р.). – Автореф. дис. канд. істор. наук. Спеціальність 07.00.01. - історія України. – К.: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2005 – 18с.

332. *Метельський Р. Е.* Конституціоналізм Михайла Драгоманова: дис. ... канд. юри- дич. наук / Метельський Р. Е.; Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1998. – 177 с.

333. *Микитчук Н. М.* Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка : дис. ... канд. істор. наук / Микитчук Н. М.; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2006. – 232 с.

334. *Михайлин І. Л.* Як Михайло Драгоманов став Чудаком (дискусія Б.Грінченка та М.Драгоманова в журналі «Зоря» 1888–1889 років). Діалог Івана Франка з Михайлом Драгомановим у журналі «Народ»: дискурс прихованої полеміки // Журналістика як всесвіт: Вибрані медіа-дослідження. – Харків: Прапор, 2008. – С. 386–404.

335. *Михайло Драгоманов* у контексті європейського просвітницького руху: матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців, м. Київ, 27 лютого 2007 р. / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова; ред. кол. О. В. Потильчак. – Київ : НПУ, 2007. – 142 с.

336. *Михайло Драгоманов: автожиттєпис* / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К.: Либідь, 2009.–441 с.

337. *Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів* / зладив і видав М. Павлик коштом українців. - Львів: Друк. В. Манецького, 1896. – 442 с.

338. *Молчанов М. О.* Державницька думка Михайла Драгоманова. – К., 1994. – 40 с.

339. Назаренко Ф. И. Социально-экономические взгляды М.П. Драгоманова: автореф. дис. ... канд. экон. наук. / Назаренко Ф. И.; Киев. ин-т нар. хоз-ва. – К., 1962. – 24 с.

340. *Назаренко Ф. І.* Економічні погляди М. Драгоманова / Ф. І. Назаренко. // З історії економічної думки на Україні. – К. 1961. – 240с.

341. *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XIV-XVIII ст. // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1993. – 373 с.

342. *Наумовська О. В.* Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова : дис. канд. філол. наук: 10.01.07. / О. В. Наумовська. –К., 1999. – 198 с.

343. *Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи.* – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. –256 с.
344. *Никольский Ю.* Тургенев и писатели Украины / Ю. Никольский // *Русская мысль.* - 1914. - Кн. 7. -С. 99-117.
345. *Нове про Драгоманова* // Рада. – 1913. - № 167. – 23 июля (4 серп.). – С. 1.
346. *Новиченко Л. М.* Просвітитель / Л. М. Новиченко // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова К.: «Наукова думка», 1991.– С. 9 – 10.
347. *Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)* / М. Чернопиский, вступ, ст., текстол. опрац., коментарії, 3-є вид. – Львів : Літопис, 2007. - 276 с.
348. *Овсій І. О.* Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 року. - К.: Либідь, 2002. – 240 с.
349. *Одарченко П.* Українознавчі спостереження й фрагменти: статті, рецензії, спогади / П. Одарченко. – Київ : Смолоскип, 2002. – 196 с.
350. *Павко А. І., Курило Л. Ф.* Трансформаційні процеси в системі університетської освіти України (XIX - початок XX ст.) / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. - К.: Відкрита педагогічна школа, 2009. – 276с.
351. *Павлик М.* Бесіда по случаю 6 роковин смерті Драгоманова / М. Павлик. -Львів, 1900. –43 с.
352. *Павлик М.* Михайло Драгоманов: «високий рівень» українства та «нова ера» / М. Павлик. - Львів, 1906. – 44 с.
353. *Павлик М.* Михайло Драгоманів і його роль розвої України. Написав і видав М. Павлик / М. Павлик. – Львів, 1907. – VI.- 91 с.
354. *Павлик М.* Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і список творів / М. Павлик. – Львів, 1896. – 336 с.

355. *Павлик М.* Михайло Петрович Драгоманов. Переписка. – Т. 1. / М. Павлик. – Львів, 1901. – 95 с.
356. *Павлик М. М. П.* Драгоманов як політик / М. П. Павлик. – Львів: Видавництво автора, 1911. – 37 с.
357. *Панько Т. І.* Нація і мова в системі оглядів М. Драгоманова і М. Грушевського: текст лекцій: курс лекцій / Т. І. Панько; М-во вищої і серед. спец. освіти УРСР, Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка. - Львів: [б. и.], 1991. – 54 с.
358. *Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для Українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень від 21 січня 2004 року // режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/per_rad.htm.*
359. *Перші міжнародні драгоманівські читання : матеріали (30 вересня - 2 жовтня 2003 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова ; відп. ред. В. П. Андрущенко, укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – Київ, 2003. – Вип. 1. – 274 с.*
360. *Перші міжнародні драгоманівські читання: матеріали (перших міжнародних драгоманівських читань, 30 вересня - 2 жовтня 2003 р.) / М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова відп.ред. В. П. Андрущенко, укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – Київ, 2003. – Вип. 3. – 322 с.*
361. *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения – М.: Педагогика, 1985.– С. 29 – 30.
362. *Пирогов Н. И.* О методах преподавания / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения – М.: Педагогика, 1985 – С. 100.
363. *Пирогов Н. И.* Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М.: Педагогика, 1985. – 331 с.
364. *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.

365. *Приятельская услуга* (рассказ) // Литературное добавление к «Киевскому телеграфу» 1860. – № 3. – С. 2-18.

366. *Про арешт* творів М. П. Драгоманова // ДАК – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1. – 29 арк.

367. *Про видання українського журналу «Громада»* за редакцією М. П. Драгоманова. З листа Міністерства внутрішніх справ від 9 листопада 1880 р. – Ф. 146. – Оп. 6. – Од. 36. 97. – 58 арк.

368. *Про дозвіл друку брошури* М. П. Драгоманова «Накануне новых смут» // ДАК – Ф. 16. – Оп. 306. – Спр. 118. – 14 арк.

369. *Проблеми архівознавства і джерелознавства* : збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження проф. В. І. Стрельського/ відп. ред. В. С. Шандра. - Київ : [б. и.], 2001. - 416 с.

370. *Протоколи комісії з народної освіти*. Звіт про діяльність Київського Фребелівського товариства сприяння справі виховання дітей та матеріали до звіту // ДАК – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – 12 арк.

371. *Пчілка О.* Спогади про М. П. Драгоманова / Олена Пчілка. – К.: Україна, 1926. – Кн. 2. – 64 с.

372. *Репорт* приват-доцента М. П. Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації. 1866 р. // ЦДІАУ (м. Київ) – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 637. – 13 арк.

373. *Розпорядження* департаменту Народної освіти по Київському навчальному округу про командировання осіб, що завершили університет, за кордон для підготовки до наукових звань // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 91. – 21 арк.

374. *Романишин Д.* Ідея суспільного прогресу у творчій спадщині Михайла Драгоманова / Д. Романишин // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2008, Вип. 11. – С. 16-21.

375. *Романович В.* Обыкновенный случай рассказ / В. Романович // Литературное добавление к «Киевскому телеграфу» 1862.- № 2. – С. 4-16.
376. *Романченко І. В.* І. Ленін про М. П. Драгоманова / І. Романченко. // Жовтень. - 1969. - № 4. - С. 90-94.
377. *Романченко І. С.* Михайло Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні / І. С. Романченко // Наукові записки Львівського держ. пед. ін-ту. - 1948. - Т. 2. - С. 172-189.
378. *Ротач П.* Апостол правди і науки: до 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / П. Ротач. – Гадяч, 1991. – 28 с.
379. *Салтовський О.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К., 2002.–396 с.
380. *Сарбей В. Г., Федченко П. М.* Драгоманов Михайло Петрович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 101–103.
381. *Сарбей В. Г.* Михайло Драгоманов / В. Г. Сарбей// Клятва. – К.: Дніпро, 1985. – С.364.
382. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
383. *Свинціцький С.* Київська Русь у працях М. Драгоманова / С. Свинціцький // Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. 27 лютого 2007 року. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007 – С. 20-27.
384. *Світленко С. І.* Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х рр. ХІХ ст.: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 / С. І. Світленко. – Д., 2000. – 563 с.
385. *Ситник О. І.* Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї : дис. ... канд. політ, наук / О. І. Ситник. – К., 1996. – 155 с.

386. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореф. дис. канд. істор. наук; 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 18 с.

387. Сич О. І. Дорадянське драгоманознавство: теоретико-історіографічний аналіз / О. І. Сич // Наукові записки. Сер. «Педагогічні та історичні науки» : зб. наук. пр. / НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – Вип. 66. – С. 246-252.

388. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

389. Сірополко С. М. Пирогов і М. Драгоманов / С. Сірополко // Шлях виховання і навчання. – 1931. – № 1-9. – С. 263-371.

390. Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Герлецкий) / В. Г. Сокурєнко. – Львів: Изд-во Львов, ун-та, 1966. – 265 с.

391. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. пр. / НАН України, Інститут філософії; відп. ред. М. І. Лук. – К.: Наукова думка, 1995. – 118 с.

392. Сріблянський О. Коротка характеристика публіцистичної діяльності Драгоманова / О. Сріблянський // Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841-1994. – Львів, 2001. – С. 333-347.

393. Статті М. П. Драгоманова «Малоруський інтернаціоналізм» і «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм» // ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 2. – Од. 3б. 42. – 31 арк.

394. Статті М. П. Драгоманова на літературну і громадсько-політичну тему // ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б.44. – 81 арк.

395. Стаття М. П. Драгоманова «Про погляди на українську історію». З приводу листування П. Куліша з М. Павликом // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 11. – 4 арк.

396. *Стаття* М. П. Драгоманова «Шолудивий Буняка в Українських народних легендах» // ЦДІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп.814. – Спр. 342. – 30 арк.
397. *Стаття* М. П. Драгоманова «Земский либерализм в России» // ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 12. – 45 арк.
398. *Стаття* М. П. Драгоманова «Накануне новых смут». Видана брошурою в Женеві // ЦДІАЛ України. – Ф. 362. – Оп. 1. – Од. 3б. 514. – арк.1-12.
399. *Стаття* М. П. Драгоманова «Пам'яті А. Гольдштейна» // ЦДІАЛ України. – Ф. 663. – Оп. 2. – Од. 3б. 22. – 3 арк.
400. *Стаття* М. П. Драгоманова про політичне становище в Росії // ЦДІАЛ України. –Ф.663. – Оп.2. – Од. 3б. 34. – 7 арк.
401. *Стельмах С. П.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття / С. П. Стельмах. – К.: Академія, 1997. – 175 с.
402. *Стельмах С. П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ – початок ХХ століття) / С. П. Стельмах. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 378 с.
403. *Стельмах С. П.* Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». –Т.18. Історичні науки. – 2000. – С.63-69.
404. *Стельмах С. П.* Історична думка і методологія історії в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 [Електронний ресурс] / С. П. Стельмах. – К., 2005. – 33 с.
405. *Степаненко Г.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – 2002. – 225 с.
406. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография. Оттиск из журнала «Киевская старина» /Н. Ф. Сумцов. – Киев, 1897. – 85 с.

407. *Сумченко В.* Поборник правды и свободы: К 125-летию со дня рождения М. Драгоманова / В. Сумченко // Правда Украины. – 1966. – 18 сентября. – С. 2.

408. *Суспільно-історична* спадщина М. П. Драгоманова і сьогодні : тези Драгоманівських читань, (21 червня 1995 р., м.Київ) /Український національний педагогічний університет. – Київ, 1995. – 34 с.

409. *Сушко О., Потильчак О.* Життя віддане за свободу / Олександр Сушко, Олександр Потильчак // Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. 27 лютого 2007 року. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 6-7.

410. *Сціборський М.* Націократія / М. Сціборський. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.

411. *Танячкєвич Д.* Листи до Михайла Драгоманова 1876-1877 / Д. Танячкєвич. – Львів, 1906. – 35 с.

412. *Тарнашинська Л.* Апостол правди і науки / Л. Тарнашинська // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня. – С. 7.

413. *Тельвак В. В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. В. Тельвак. – Київ-Дрогобич: «Вимір», 2008. –494с .

414. *Тисяча років української суспільно-політичної думки (One Thousand years of Ukrainian social and political thought):* у 9т. / редкол.: Т. Гунчак (наук. ред.) [та ін.]; упоряд. О.М. Сліпущко. – К.: Дніпро, 2001. – 367 с.

415. *Ткачук М.* Київська академічна філософія XIX - початку XX ст. і становлення історико-філософської науки в Україні: Дис.... канд. істор. наук / М. Ткачук. – Дніпропетровськ, 2003. – 198 с.

416. *Український національний рух XIX століття: (по сторінках праць М. Драгоманова):* навч. посібник / А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб. – К., 1997. – 51 с.

417. *Ушій С. Н.* Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова: автореф. дис.... канд. філософ, наук: 09.00.10 / С. Н. Ушій.– К., 2010. – 19 с.
418. *Федченко П. М.* Михайло Драгоманов: життя і творчість / П. М. Федченко. – Київ: Дніпро, 1991. – 362 с.
419. *Федченко П. М.* Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку / П. М. Федченко. – К., 1969. – 314с.
420. *Франко І. Я.* Молода Україна. Частина перша. Провідні ідеї й епізоди / І. Я. Франко. – Львів, Накладом Укр.-руської видавничої спілки, 1910. – 143 с.
421. *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко.– Львів, 1910. – 322 с.
422. *Франко І. Я.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Я. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т.ХХХУ. – С.229.
423. *Франко І. Я.* Будучність, суспільно-політична часопис для українсько-руського народу [1899 №1-3] / І. Франко // Літ.-наук, вісник. – 1899. – Т. 7. – Кн. 8. – С. 125-127.
424. *Франко І. Я.* Сучасні діячі слов'янської науки і літератури. М. П. Драгоманов / І. Франко // Життя і слово. – 1984. – № 3. – С. 148-152.
425. *Фреїшин-Чировський М.* Нарис політичної історії України / Фреїшин Чировський. – М. – Львів, 1997. – 248 с.
426. *Фролов З. Д.* Русская наука об античности: Историографические очерки / З. Д. Фролов. –СПб., 1999. – 265 с.
427. *Хатченко А. М. П.* Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре / А. Хатченко. – М., 1912. – 28 с.
428. *Цегельський Л. М. П.* Драгоманов, його думки, діяльність і значінє / Л. М. Цегельський //Молода Україна. –Львів. – 1900. – № 2. – С. 57-61.

429. *Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінє* / Л. М. Цегельський // *Молода Україна*. – Львів. – 1900. № 6. – С. 218-223.
430. *Шевченко Т. Заповіт* // Т. Шевченко Кобзар. Вперше зі щоденником автора - Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013.–С.335.
431. *Шевченко Т.Кобзар. Вперше зі щоденником автора* / Т. Шевченко – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013 – 720 с.
432. *Шевченко Т.Сон (На панщині пшеницю жала)* / Т. Шевченко // Кобзар. Вперше зі щоденником автора – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013 – С. 572 -573.
433. *Шевченко Т. Сон (У кожного своя доля)* / Т. Шевченко // Кобзар. Вперше зі щоденником автора – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013 – С. 238 – 250.
434. *Шишманов М. П. Драгаманиева идея славянского братства* / М. П. Шишманов. – Прага, 1925 . – 331 с.
435. *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: зб. наук. пр.* / АН України, Ін-т літератури імені Т. Г. Шевченка; Респ. асоціація українознавців; відп. ред. Р. С. Міщук. – К. : Наукова думка, 1991. – 248с.
436. *Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма* / С. Н. Щеголев. – К., 1912. – 558с.
437. *Ягич В. Михаил Петрович Драгоманов (1841-1895)*/ В. Ягич // *История славянской филологии*. – С.-Пб., 1910. – С. 861- 866.
438. *Якимович Б. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70-80 роках ХІХ ст./ Б. Якимович* – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 307 с.
439. *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
440. *Doroschenko D. Mykhailo Dragomanov and the Ukrainian National Movement* // *Slavonik review*. – London. – 1938. – Vol. 16. – April. – № 48. – P. 654-666.

441. *Dragomanow Michael* // Der Grosse Brochhaus. – Leipzig, 1930. – Bd. 5. – S. 70.
442. *Fedenko Bohdan*. Mychajlo Dragomanov's Ansichten uber das Nationalitätenproblem in Osteuropa und dessen Losung. – Erlangen 1948. – 234 s.
443. *The Kief* section of the Russian geographical society and the last minstrel of Ukraine // Atheneum, London. – 1873. – 29 November. – P. 3.